

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI DEVLETİ'NİN
SON YÜZYILINDA MÜFTÜLÜK:
MÜFTÜLERİN EĞİTİM, TAYİN, AZİL VE
SOSYAL HAYATTAKİ KONUMLARI

Ahmet Sinan KARA
2501081025

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ahmet KAVAS

İSTANBUL – 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim** Dalında ders dönemindeki Eğitim - Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2501081025** numaralı **Ahmet Sinan KARA** 'nın hazırladığı "OSMANLI DEVLETİNİN SON YÜZYILINDA MÜFTÜLÜK:MÜFTÜLERİN EĞİTİM, AZİL VE SOSYAL HAYATTAKİ KONUMLARI" konulu **YÜKSEK LİSANS/ DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 15.Maddesi uyarınca **29.07.2011 Pazartesi** günü saat **10.00'de** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin**Kabul**.....'ne* **OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI(*)	İMZA
PROF.DR.AHMET KAVAS	Kabul	
DOÇ.DR.NURETTİN GEMİCİ	Kabul	
DOÇ.DR.CASİM AVCI	Kabul	
YRD.DOÇ.DR.RAMAZAN YILDIRIM	Kabul	
YRD.DOÇ.DR.ABDULLAH TIRABZON	Kabul	

ÖZ

Ahmet Sinan KARA tarafından hazırlanan “Osmanlı Devleti’nin Son Yüzyılında Müftülük: Müftülerin Eğitim, Tayin, Azil ve Sosyal Hayattaki Konumları” adlı bu tezde, genel olarak Osmanlı Devleti’nde yürütülen din hizmetlerinin yanısıra, özellikle devletin son döneminde, şeyhülislamlığa bağlı bir birim olarak görev yapan merkez ve taşra müftülerinin eğitim, tayin, azil, görev ve yetkileri ile sosyal konumları ele alınmış, mali ve sosyal durumları hakkında bilgiler verilmiştir. Arşiv belgelerine dayanarak yapılan bu çalışma ile önemli görev ve yetkiler üstlenmiş bulunan müftülerin Osmanlı’nın son yüzyılında devlet içerisindeki konumu ve durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

In this thesis entitled “The Mufti of the Ottoman Empire Last Century: Muftis Education, Appointment, Dismissal and Removal, and Positions of Social Life” prepared by Ahmet Sinan KARA, generally conducted in the Ottoman Empire, as well as religious services, especially in the last period of the state, a unit of SheikhuIslam fulfilling the task as the central and provincial muftis training, appointment, dismissal, duties and powers are discussed with the social positions, are given information about financial and social status. Working with this important task on the basis of archival documents, and powers assumed within the position and state of the muftis of the Ottoman Empire tried to expose the state of the last century.

ÖNSÖZ

Müftü, “*şeyhülislam*” tabirinin genelleşmesinden evvel ilmiye mesleğinde kullanılan tabirlerden biri olup, fetva verdiği için dolayı bu adı almıştır. Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmed zamanında İstanbul müftüsüne “*şeyhülislam*” denilmiş, isteyenlere fetva vermek ve aynı zamanda ilmî ve idari işlerle de meşgul olmak üzere vilayet, liva ve kazalarda şeyhülislamın temsilcileri olan “*müftü*” unvanı ile memurlar istihdam edilmiştir.

Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde müftüler, iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi, bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü, yani şeyhülislamdır. İkincisi ise, diğer müftülerdir ki, bunlara “*kenar müftüleri*” veya “*taşra müftüleri*” de denilmektedir.

Bu noktadan hareketle, tezimizde kenar veya taşra müftüleri olarak tabir edilen ve şeyhülislamlığa bağlı olarak önemli toplumsal görevler yerine getiren müftüleri ele almaya ve arşiv belgelerinden de istifade ederek, Osmanlı'nın son dönemlerinde devlet içerisindeki konum ve durumlarını ortaya koymaya çalışacağız.

Bu çalışmamız; giriş, dört ana bölüm, sonuç, bibliyografya ve ek belgelerden oluşmaktadır. Birinci bölümünde, Osmanlı Devleti'nde genel olarak yürütülen din hizmetleri üzerinde durularak, tezimizin aslını teşkil eden müftülük konusunun daha iyi bir şekilde anlaşılabilmesi ve doğru analiz edilebilmesi hedeflenmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde, müftülük ve fetva kavramı ile tarihi gelişimi üzerinde durulmuş, müftülerde aranan şartlar ve uymaları gereken kurallar ele alınmış, eğitimleri, tayinleri, azilleri, aldıkları cezalar ve affa uğramaları incelenmiş, müftülere karşı işlenen suç ve haksız davranışlardan bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde, müftülerin görevleri ve sosyal konumları hakkında bilgiler verilmiş, sosyal alandaki faaliyetleri ile askeri alandaki görev ve hizmetlerinden bahsedilmiş, müftülük öncesi ve sonrası hangi görevleri yerine getirdikleri ve nasıl denetlendikleri üzerinde durulmuş, ayrıca fetva ve kaza arasındaki münasebet ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dördüncü bölümde ise, müftülerin mali ve sosyal durumları incelenmiş, buna bağlı olarak maaş durumları, geçim şartları, sosyal hak ve muafiyetleri ele alınmıştır.

Sonuç bölümünden sonra yer alan ekler kısmında ise, kullanılan arşiv belgelerinden birkaç vesika ile tabloya yer verilmiş, milli mücadele kahramanı bazı müftülerin fotoğrafları eklenmiştir.

Bu çalışmam esnasında değerli önerilerini, kıymetli tavsiye ve desteklerini her zaman yanımda gördüğüm değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ahmet KAVAS Beyefendiye, yine tezin proje ve oluşum sürecinde ilgilerini esirgemeyen değerli hocalarım Prof. Dr. Tahsin ÖZCAN, Yrd. Doç. Dr. Yavuz YILDIRIM ve Doç. Dr. Nurettin GEMİCİ Beyefendilere teşekkürü bir borç bilirim. Bunun yanı sıra tezimin her aşamasında desteklerini gördüğüm, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İSAM çalışanlarına, özellikle arşiv belgelerinin çözümlenmesinde ve kaynak tespitinde yardımlarını esirgemeyen sevgili babam Emekli Müftü Zekeriya KARA'ya teşekkürlerimi ve minnettarlığımı belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
TABLolar LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR.....	XII
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN HİZMETLERİ

A. Şeyhülislamlık.....	4
B. Kazaskerlik.....	8
C. Kadılık.....	10
D. Müftülük.....	14
E. Nakibüleşraflık.....	18
F. Tekke Şeyhliği.....	21
G. Vaizlik.....	26
H. İmam-Hatiplik.....	30
İ. Müezzinlik.....	36
J. Kayyımlık.....	39
K. Diğer Görevliler.....	41

II. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON YÜZYILINDA MÜFTÜLÜK

A. Genel Olarak.....	47
1. Müftülük Kavramı.....	48
2. Tarihi Gelişim.....	51

B. Müftülük.....	60
1. Müftü ve Fetva Usulü.....	60
2. Fetvahane ve Fetva Emni.....	63
3. Merkez ve Taşra Müftüleri.....	70
4. Müftülerde Aranılan Şartlar.....	73
a. Fetva Ehliyeti ve Şartları.....	73
b. Ahlaki ve Mesleki Özellikler.....	76
5. Müftünün Uyması Gereken Kurallar.....	78
6. Fetva Kitapları.....	82
C. Müftülerin Eğitimleri.....	84
1. Medrese Eğitimleri.....	84
2. Okudukları Ders Programı.....	89
D. Müftülerin Tayin ve Azilleri.....	95
1. Tayinleri.....	95
a. Tayin Usul ve Şartları.....	95
b. Beratla Tayin Olunmaları.....	103
c. Halk Tarafından Seçilmeleri.....	107
d. Vefat Eden Müftülerin Yerine Tayin.....	111
e. Meclis Müftülerinin Tayini.....	113
f. Müftülerin Tayinleri İle İlgili Problemler.....	115
2. Azil Durumları.....	119
a. Ehliyetsizlik Sebebiyle.....	122
b. Uygunuz Davranışlarından Dolayı.....	123
c. Aldıkları Cezalar ve Sürgünleri.....	127
d. Affedilmeleri.....	135
E. Müftülere Karşı İşlenen Suçlar.....	139

III. BÖLÜM

MÜFTÜLERİN GÖREVLERİ ve SOSYAL KONUMLARI

A. Müftülerin Görev ve Sorumlulukları.....	146
1. Fetva Vermek.....	146
2. Kadı Naipliği.....	149
3. Müderrislik.....	151
4. Meclis Müftülüğü ve Azalığı.....	153
5. Mahkeme Azalığı ve Şuhûdu'l-Hâl.....	157
6. Toplumsal Düzenin Sağlanması.....	162
7. Miras Problemlerinin Çözümü.....	166
8. Vesayet.....	169
9. Alacak-Verecek Problemlerinin Çözümü.....	170
10. Vakıf Mütevelliliği.....	171
11. Vergi Tahsili.....	174
12. Din Görevlilerinin Seçimi ve Denetlenmesi.....	176
B. Sosyal Alandaki Faaliyetleri.....	177
1. Medreselerin Islah ve İhyası.....	177
2. Yardım ve İmar Faaliyetleri.....	181
a. Yardım Faaliyetleri.....	181
b. İmar Faaliyetleri.....	183
3. Telif Ettikleri Eserler.....	186
C. Askeri Alandaki Görev ve Hizmetleri.....	191
1. Alay Müftülüğü.....	191
2. Askeri Kura Meclisi Azalığı.....	193
3. Vatan Savunmasındaki Hizmet ve Başarıları.....	196
D. Müftülük Öncesi ve Sonrası Görevleri.....	201
1. Müftülük Öncesi Görevleri.....	201
2. Müftülük Sonrası Görevleri.....	205
E. Müftülerin Denetlenmesi.....	207
F. Fetva ve Kaza Görevleri Arasındaki Münasebet.....	209

IV. BÖLÜM

MÜFTÜLERİN MÂLİ VE SOSYAL DURUMLARI

A. Müftülerin Maaşı.....	211
1. Maaş Durumları.....	211
2. Geçim Şartları.....	217
3. Mâli Durumlarının Düzenlenmesi.....	220
B. Sosyal Haklar ve Muafiyetler.....	222
1. Müftülere Verilen İnam ve İhsanlar.....	222
a. Taltif ve Terfiler.....	223
b. Yardım ve İhsanlar.....	227
2. Emeklilikleri.....	230
3. Vergi Muafiyeti.....	234
4. Askerlik Muafiyeti.....	237
SONUÇ.....	239
BİBLİYOGRAFYA.....	241
EKLER.....	263

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo: 1, Ulema Hiyerarşisi.....	88
Tablo: 2, Payas Sancağı'nda Memuriyetler ve Maaşları.....	212
Tablo: 3, 1913 Yılına Ait İdari Taksimat.....	212
Tablo: 4, Saray Kazası'nda Bulunan Memuriyetler ve Maaşları.....	213

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.mad.	: Adı geçen madde
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	: Aynı Yer
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bs.	: Baskı
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DTCF	: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Ed.	: Editör
İA	: İslam Ansiklopedisi
İMMEŞ	: İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nr.	: Numara
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
sy.	: Sayı
trc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: Ve devamı
y.y.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, altı asır süren mevcudiyetiyle tarihin en uzun ömürlü devletleri arasında yer almıştır. Bunun en önemli sebebi, gerek kendisinden önceki Türk-İslam devletlerinden aldığı ve gerekse kendisinin yeniden oluşturduğu köklü müesseselere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti, çatısı altında barındırdığı çeşitli din, dil, ırk, örf ve âdetlere mensup topluluklarıyla; idari, iktisadi, dinî ve içtimai müesseseleriyle; kökleşmiş devlet yapısıyla; tarih çalışmalarının ilgi odağı haline gelmiş ve üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır.

İşte bu yapı içerisinde yüzyıllar boyu varlığını sürdüren, birçok değişim ve merhaleden geçtikten sonra Osmanlı Devleti'nin sonuna, daha sonraki dönemde ise yeniden yapılandırılarak Diyanet İşleri Başkanlığı çatısı altında günümüze kadar ulaşan önemli bir müessese de ifta teşkilatıdır. Hz. Muhammed ile başlayan bu müessesesinin asıl gayesi, zaman ve mekanın değişmesiyle ortaya çıkan yeni ihtiyaçları karşılamaktır. Bu önemli görevi yerine getiren kişiler de şüphesiz müftülerdir. Bunun için müftülerin her çağda iyi donanımlı, salahiyyetli ve dirayetli bir kişiliğe sahip olması, ortaya çıkan hadiselere yeni görüşlerle yeni ufuklar açabilecek bir kabiliyette bulunması büyük önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içerisinde temel olarak iki farklı sınıf vardır. Bunlardan birincisi kadılık, müftülük, müderrislik gibi görevleri yerine getiren “*ulema*”, diğeri ise kul sistemi içerisinde yetişmiş, enderun ve saray okullarında eğitim görmüş sancakbeyi, beylerbeyi, vezirlik gibi rütbeleri taşıyan “*ümera*” sınıfıdır.

Ehl-i şer'den olan ve ilmiye sınıfına mensup bulunan müftüler, fetva vermenin dışında sosyal, idari ve askeri birçok alanda önemli görevler yerine getirmekteydiler. Dini açıdan halkın sorularına cevap vererek meselelerini çözen, idari açıdan bir mutasarrıf, mütesellim ve kadı kadar yetkili olmasa da sosyal hayattaki etkisi küçümsenemeyecek derecede büyük olan, toplumsal problemlerin çözümüne katkı sağlayan, bunun yanında askeri alanda ve vatan savunmasında önemli görevler ve hizmetler yerine getiren, bu uğurda büyük kahramanlıklar sergileyerek birçok başarıların altına imza atan müftülerin, Osmanlı'nın son

döneminde ne gibi bir süreçten geçtikleri, nasıl bir durum içerisinde buldukları, hangi görev ve yetkileri üstlendikleri, hangi sosyal hakları ve muafiyetleri elde ettikleri, tezimizin asıl hareket noktasını teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu durumdan yola çıkarak ve belirlenen dönem içerisinde kalmaya gayret ederek, müftülerin eğitim, tayin, azil, görev ve sorumluluklarının yanı sıra devlet içerisindeki statüsünün daha iyi anlaşılabilmesi, sosyal ve mali durumlarının daha iyi kavranılabilmesi gayesiyle bu çalışmamızı başlattık.

Bizleri böyle bir çalışmaya sevk eden asıl unsur ise Din İşleri Yüksek Kurulu nezdinde yapılan tesbitte, Osmanlı'nın son dönemine ait müftülerle ilgili ciddi bir çalışmanın bulunmaması ve bu önemli boşluğun bir nebze de olsa giderilmesi ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Ayrıca daha önceki yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın talebiyle bu konu hakkında kısmi de olsa bir araştırma yaparak hazırladığı raporu başkanlığa sunan sayın danışmanım Prof. Dr. Ahmet KAVAS Bey'in yönlendirmeleri ve bilgi birikimleri de böyle bir çalışmanın yapılmasında son derece etkili olmuştur.

Tezimizde kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikalarından Hatt-ı Hümayun, Cevdet Tasnifi, İbn-ü'l-Emin Tasnifi, Yıldız Tasnifi, Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri, Zaptiye, Dâhiliye, Adliye, Meclis-i Vükela Mazbataları, Mühimme Defterleri, Müftülük Defterleri, Divan-ı Hümayûn Sicilleri, Şer'i Siciller, Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve benzeri kayıtlar esas alınmıştır. Bunun yanında konuyla ilgili kitap, dergi, makale, gazete, ansiklopedi maddesi ile yerli ve yabancı diğer birçok kaynaktan da istifade edilmiştir.

Çalışmamıza, öncelikle konumuzla alakalı kaynak araştırması yaparak ve bulduğumuz kaynakları tasnif ederek başladık. Çalışmamızın önemli bir kısmının arşiv belgelerine dayanmasından dolayı bu konudaki vesikaları tespit etmeye ve sınıflandırmaya çalıştık. Ancak konumuzu ilgilendiren arşiv belgelerinin çok dağınık olması, tasnif çalışmalarının sürmesi ve bu konuda herhangi bir müstakil eserin olmayışı bu araştırmamızda bizi zorlayan unsurlar olarak karşımıza çıktı.

İlmiye sınıfına dâhil bulunan müftülerin dinî bir hizmet yerine getirmesinden hareketle, konumuzun çerçevesinin daha iyi kavranabilmesi ve

değerlendirilebilmesi için araştırmamızın ilk bölümünde genel olarak Osmanlı'da din hizmetlerinden bahsetmeyi uygun gördük.

Yine aynı şekilde, müftülük, fetva kavramı ve tarihsel gelişimi üzerinde durarak verdiğimiz genel bilgilerin ardından müftülerin nasıl bir eğitim sürecinden geçtiği ile tayin ve azil usullerini izah etmeye çalıştık. Müftülerin eğitimi konusunda bilgi ve belgelerin yetersizliği bizi zorlayan diğer bir unsur oldu. Buna rağmen elimizden geldiğince açıklamaya ve detaylandırmaya gayret ettik. Tayin ve azilleri konusunda ise bir çok arşiv vesikasından istifade etme fırsatı bulduk.

Çalışmamızın önemli bir bölümünü oluşturan müftülerin görevleri, yetkileri ve sosyal konumları konusunda bir çok kaynaktan ve arşiv vesikasından yararlanarak, asli görevleri fetva vermek olan müftülerin, yerine getirdiği diğer bazı önemli vazifeler üzerinde durmaya ve sosyal hayattaki önemini ve konumunu vurgulamaya çalıştık.

Bu çalışmamızda, özellikle Osmanlı'nın son döneminde, vatanın düşmana karşı savunulması ve milli mücadelenin kazanılmasında müftülerin oynadığı büyük rolü, bazı vesikalardan da yararlanmak suretiyle izah etmeye gayret ettik. Askeri alandaki hizmetlerini ve başarılarını bazı örneklerle gözler önüne sermeye çalıştık.

Son olarak ise müftülerin mali ve sosyal durumlarını incelemeye, bu kapsamda maaşları, geçim şartları ve son dönemde haklarında yapılan bazı mali düzenlemeleri ele almaya bunun yanı sıra kendilerine verilen bir takım lütuf ve ihsanlar, taltif ve terfiler ile hak ve muafiyetler hakkında bilgi vermeye gayret ettik.

I. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN HİZMETLERİ

A. Şeyhülislamlık

Şeyhülislam tabiri, ilk defa Miladi X. (H. IV.) yüzyılda, fukaha arasında tartışmalı konuları çözüme bağlayan yüksek âlim ve fakihlere hürmet ifadesi ve şeref unvanı olarak kullanılmıştır.¹ Bu yüzyıldan itibaren “İslam” kelimesine ilave edilerek kullanılan birçok tazim ifadesi ortaya çıkmıştır.² Fakat bütün bu tabirler arasında sadece “şeyhülislam” terkihi devamlılığını muhafaza edebilmiş, diğerleri ise unutulup gitmiştir.³ Bununla beraber bu sıfatları taşıyan kişilerin fetva vermeye muktedir kimseler olduğu anlaşılmaktadır.⁴

Osmanlılardan önce de varlığından haberdar olduğumuz bu müessese, Osmanlılarda olduğu gibi resmi bir hüviyete sahip değildi.⁵ Selçuklu döneminde her şehirde bir şeyhülislam bulunduğu halde, Osmanlılar şeyhülislamlığı sadece başkentte bulunan dinî bir başkanlık durumuna getirmişlerdir. Diğer kentlerdeki şeyhülislamı ise, adlarını “müftü” şeklinde değiştirmek suretiyle, başkentte bulunan şeyhülsalama bağlı bir konuma yerleştirmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfı içinde müftüler, tek şeyhülislamın başkanlığı altında örgütlenmişlerdir.⁶

Osmanlı Devleti'nde şeyhülislam unvanının ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinemediği gibi, ilk defa bu unvanı alan zatın kimliği de tesbit edilememektedir. Bununla beraber, Fatih'in tedvin ettirdiği kanunname “şeyhülislam”, “müftü”, “müftü'l-enâm” tabirleri ile zikredilen zatın ulemanın reisi

¹ A. Emîrî, Meşîhât-ı İslâmiye Tarihçesi, **İlmiye Salnâmesi**, İstanbul, 1334, s. 306; Veli Ertan, **Tarihte Meşîhat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislâmlar**, İstanbul, 1969, s. 6.

² Bu terkiplerin başlıcaları: İmâ'dül-İslâm, Fahrü'l-İslâm, Rüknu'l-İslâm, Zeynü'l-İslâm, Şemsü'l-İslâm, Cemalü'l-İslâm, Ziyau'l-İslâm, Behâü'l-İslâm, Hücetü'l-İslâm, Burhânu'l-İslâm, Nizamü'l-İslâm v.s (A. Emîrî, **a.g.e.**, s. 304 vd.)

³ Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul, 2006, s. 229.

⁴ Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976, s. 51.

⁵ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 230.

⁶ Seda Örsen, “Osmanlı Hukukunda Fetvâ”, Ankara Üniversitesi, 2005, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), s. 23.

olduğu, yüksek derecelerine hürmeten protokolde veziriazamın üzerinde bulunduğu kaydedilmekte, daha sonraki tarih ve vesikalarda da hem “*müftü*” hem de “*şeyhülislam*” unvanlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu da Fatih ve babası II. Murad (1421-1451) devirlerinde zikredilen unvana sahip kimselerin mevcûdiyetini ortaya koymaktadır.⁷

Osmanlı Devleti’nde ilk şeyhülislam olarak II. Murad devrinde Molla Şemseddin Fenârî gösterilmektedir. Bu zat müderris ve Bursa kadısı iken 1424’de “*müfti’l-enâm*” olmuş ve üç vazifeyi birlikte yürütmüştür.⁸ Osmanlılarda Molla Fenârî’den itibaren son olarak 1920’de şeyhülislamlığa getirilen Medenî Mehmed Nuri Efendi’ye kadar 129 kişi bu makama tayin olunmuştur. Bunlar içerisinde birden fazla şeyhülislamlık yapmış âlimler de bulunmaktadır.⁹

Bu makamın öneminin artması ile devletin en yüksek dinî mercii ve ilmiye sınıfının reisliği haline gelmesi XVI. yüzyıl ortalarına doğru seçkin şeyhülislamlardan Zenbilli Ali Efendi, İbn Kemal ile Ebussuûd Efendi’lerin sayelerinde gerçekleşmiştir.¹⁰ Ebussuûd Efendi’nin bu makama gelmesine kadar, kazaskerlerden daha aşağı bir derecede bulunan şeyhülislamlar, Ebussuûd Efendi’yle birlikte daha üstün bir makam elde etmişlerdir. Daha önce 200 akçe yevmiye alan şeyhülislamların maaşı Ebussuûd Efendi’yle beraber 500-600 akçeye çıkarılmış, XVI. asır sonunda 700 akçe olmuştur. XVII. yüzyılda ise şeyhülislamların hazineden aldıkları maaşın toplam 24980 akçeye ulaştığı ve yevmiyelerinin ise yaklaşık 800 akçeye tekabül ettiği görülmektedir.¹¹

Şeyhülislamların en önemli görevi fetva vermektir. İbn Kemal’in bu makamdayken her gün yüzlerce fetva imzaladığı rivayet edilmektedir.¹² Esas itibarıyla görevleri şer’i konularda veya dinle ilgili diğer mevzularda karşılaştıkları meselelere çözüm bulmak ve sorulan suallerle ilgili dinin görüşünü ortaya koymak

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, 1965, s. 175; Kazıcı, **a.g.e.**, s. 230; Davut Dursun, **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul, 1989, s. 217.

⁸ H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1971, V, 110.

⁹ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII, Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara 1991, s.132.

¹⁰ Baltacı, **a.g.e.**, s. 53; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 19. bs., İst., 2004, s. 177.

¹¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 175; Bkz. **Kavânin-i Al-i Osman**, s. 40-49.

¹² Faik Reşad, **Eslâf**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1311, s. 8.

olan şeyhülislam, zaman zaman örf, âdet ve geleneklerle ilgili hususlarda da fikir beyan etmişler, kiliselerdeki seçim ihtilaflarını halletmek konusunda bile fetvalar vermişlerdir. Padişahlar, verecekleri önemli kararların şeriata uygun olup olmadığını öğrenmek için şeyhüislamdan fetva isterlerdi.¹³ Şeyhülislamın, verdikleri fetva hükümleri üzerinde hiçbir icra salahiyeti bulunmuyordu. Buna rağmen kadılar verilen fetvaları reddetmeye cüret edemiyor, padişahlar ise fetvaya uymak konusuna itina gösteriyorlardı.¹⁴ Fetvaların çoğu ibadet, muamelât ve günlük hayata dair meselelerle ilgili olmasına karşılık verdikleri bazı idârî ve siyasî fetvalar etkili, hatta tartışmalı olmuştur. Bilhassa XVII. yüzyıldan itibaren bunalım dönemlerinde bu fetvalarla tahttan indirilen padişahların varlığı dikkate alındığında bu makamın gücü daha iyi anlaşılmaktadır.¹⁵

Şeyhülislam, fetva verme görevlerinin yanı sıra tayinler hususunda da önemli yetkileri haizdiler. Özellikle Ebussuûd'tan itibaren, kırk akçeden yukarı hariç ve dâhil müderrislerin, orduya tayin edilecek kadıların, vilayet, sancak ve kaza müftülerinin, imam, hatip ve müezzinlerin, mevlevî şeyhlerinin ve kazaskerlerin tayini hep şeyhülislam tarafından yapılırdı.¹⁶

Şeyhülislam, kanun çıkarma ve hukukî düzenlemeler konusunda padişahın en büyük yardımcısı idi. Önemli devlet işlerinde şeyhülislamın fikir ve düşüncelerinden istifade edilir; harp ilan edilmesi, barış yapılması, ıslahat uygulanması, idarî, malî, askerî ve sosyal alandaki düzenlemeler hakkında görüşü alınırdı.¹⁷

Meşihat makamına bir şeyhülislamın tayin edilmesinde, sadrazam birinci derecede etkili olduğu gibi, bazen de sadrazamların azlinde şeyhülislam birinci derecede etkili olmuşlardır. Bazı zamanlarda padişahların istisnâi olarak doğrudan doğruya şeyhülislam tayin ettikleri de olmuştur. Ebussuûd Efendi'nin bu makama gelmesine kadar, şeyhülislam tayininde belli bir usûl bulunmuyor; kazaskerlik,

¹³ M. Ali Ünal, **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, 1997, s. 99-100.

¹⁴ C. Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, trc. Neşet Çağatay, Ankara 1964, c. I, 287.

¹⁵ Abdullah Saydam, **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, 1999, s. 113.

¹⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 179.

¹⁷ Ünal, **a.g.e.**, s. 100-101.

mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapmış olanlardan münasipleri şeyhülislamlığa getiriliyordu. Ebussuûd Efendi'den itibaren şeyhülislamlık Rumeli Kazaskeri olanlara verilmiş; bazen de istisnâî olarak Anadolu Kazaskeri veya bunun pâyelileri de bu makama getirilmiştir.¹⁸

Şeyhülislamlar, devletin kuruluş döneminden yaklaşık 1601 yılına kadar “*kayd-ı hayat*” ile yani ömür boyu bu makama tayin edilirler, ancak istifa etmeleri halinde görevlerinden ayrılırlardı. Sonraki dönemlerde ise, sadrazamla aralarının iyi olmamasından, sadrazam aleyhine padişaha şikâyette bulunmalarından veya bir isyan hadisesinden, ya da ihtiyarlığından ve maiyetindeki işlere fazla karışarak dedikoduya sebep olmalarından dolayı azledilmeye başlanmıştır.¹⁹ Azledilen şeyhülislamlardan sürgüne gönderilenler de olmuştur. Bununla beraber XVI. yüzyıldan itibaren azledilen şeyhülislamlar yeniden bu makama gelebilmişlerdir.²⁰

Şeyhülislamlık makamına bağlı “*kethüdâ*” (*kâhya*), devlet nezdinde şeyhülislamı temsil eden “*telhisçi*” ve halk tarafından fetva talep olduğunda bunları hazırlayan “*fetva emini*” gibi bürokratik bir kadrosu vardı.²¹

XIX. yüzyılda şeyhülislam, hükûmet (*heyet-i vükelâ*) üyesi oldu. Ancak bir süre sonra bu duruma son verildi. Şûra-yı Devlet'in kurulması (1839) ve Tanzimat'la birlikte başlayan laikleşme cereyanıyla birlikte de şeyhülislamın nüfuz ve otoritesi azaldı. Yargı konusunda adliye nezaretinin kurulması (1879) şeyhülislamın yetki alanını daralttığı gibi, medreselerin idaresinin Maarif Nezâreti'ne verilmesi ile de eğitim alanındaki birtakım yetkilerini kaybetmiş oldu.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, 3 Mart 1924'te hilâfetin kaldırıldığı tarihte çıkarılan bir kanunla şeyhülislamlık makamı, “*Diyanet İşleri Başkanlığı*” haline getirilmiştir.²²

¹⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 177-190.

¹⁹ M. Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1993, c. III, s. 350; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.192.

²⁰ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.192-195.

²¹ J.H. Kramers, “Şeyhülislâm”, **İA**, c. XI, s. 488.

²² Ünal, **a.g.e.**, s. 101.

B. Kazaskerlik

“Kadı” ve “asker” kelimelerinden oluşan “kad’ıl-asker” tabiri Osmanlılar’da “kazasker” şeklini almış ve yaygınlık kazanmıştır.

Osmanlılar kazaskerlik müessesesini muhtemelen Anadolu Selçukluları’ndan almışlardır. Kazaskerliğin resmî bir kurum halinde ortaya çıkışı I. Murad dönemi başlarında olup kuruluş tarihi bazı kaynaklarda 762 (1361), bazılarında 763 (1362) olarak verilmektedir. Sadece “asker kadısı” demek olmayan kazaskerlik, askerî davaların yanı sıra, bölgedeki bütün kadıların kendisine bağlandığı, bugünkü Yargıtay, Danıştay Başkanı ve Adalet Bakanı’nın birçok görev ve yetkilerine sahip bir müessese idi. İlk defa bu müessesenin başına Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Efendi getirilmiştir.²³ Divan’da Rumeli kazaskeri tarafından tek kişi ile temsil edilen kazaskerlik makamının sayısı, Anadolu kazaskerliğinin de kurulması ile ikiye çıkmış; bununla beraber protokol bakımından Rumeli kazaskerliği üstün kalmaya devam etmiştir.²⁴

Osmanlı Devleti’nde adalet teşkilatının en yüksek mercii olan kazaskerliğe mevleviyet denilen 500 akçe yevmiyeli büyük kadılıklardan gelinirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle Anadolu kazaskerliğine, İstanbul kadılığı yapanlar getirilmeye başlanmıştır. Bundan sonra Rumeli kazaskerliğine gelme kâidesi getirilmiş, daha sonraları ise, önce pâyeye alıp sonra kazasker olmak kanun halini almıştır. Ayrıca kazaskerliğe tayin edilenlerin sadrazam huzurunda hil’at giymeleri de kanun haline getirilmiştir.²⁵

Kazaskerler XIX. yüzyıl ortalarına kadar Divân-ı hümâyün üyesi olarak toplantılara katılmışlardır. Kubbealtı’nda toplanan divânda vezirler sadrazamın sağında, kazaskerler solunda otururlardı. Her toplantıda kendi bölgelerinden gelmiş olan şer’i ve hukukî problemleri ele alırlardı. Bunun yanı sıra Salı ve Çarşamba günleri istisna olmak üzere, her gün kendi konaklarında kendilerine havale olunan

²³ Mehmet İpşirli, “Kazaskerlik”, **DİA**, İstanbul, 2002, c. XXV, s. 141; İsmail Yakıt, **Osmanlı Araştırmaları**, Isparta, 2002, s. 39-40.

²⁴ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK, Ankara, 1997, s. 79.

²⁵ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 152; Pakalın, **a.g.e.**, c. II. s. 233.

şer'i ve hukukî işlere de bakarlardı.²⁶ Kanunnâmelerde kazaskerlerin yetkilerine dair birçok hükümler bulunmaktadır. Fatih Kanunnâmesi'nde padişah adına ahkâm ve buyruldu yazmak yetkisine sahip üç makamdan birisi de kazaskerler olarak ifade edilmiş, şer'i şerife müteallik ahkâmı yazmaya yetkili oldukları bildirilmiştir.²⁷ II. Beyazid devrinden itibaren kazaskerlerin en önemli ve zor görevi, adalet ve eğitim teşkilâtının mensupları olan kadıların ve müderrislerin işlerini yürütmek olmuştur. Böylece giderek şeyhülislamla aralarında bir vazife taksimi ortaya çıkmıştır.²⁸

XVI. yüzyıl sonlarına kadar kazasker tayinleri veziriazamın arzıyla yapılmaktaydı. XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislamın yetkisinin giderek artmasıyla kazasker ve mevâlînin tayinleri veziriâzamın muvafakatini almak şartıyla şeyhülislama bırakılmıştır.²⁹

Kazaskerlerin tayinlerinde olduğu gibi azillerinde de padişahın yetkisi vardı. Özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren giderek yoğunlaşan bir şekilde üst seviyedeki diğer görevliler gibi kazaskerler de sıkça azledilmeye başlandı. Kazaskerlerin hastalık, sadrazamla anlaşamama, ilmî yetersizlik, görevde ihmal, siyasi ayaklanma, saltanat değişikliği gibi sebeplerle görevden alındığı görülmektedir.³⁰

Başlangıçta kazaskerlerin gelirleri tahsis edilen tımar ve haslardan sağlanmaktaydı.³¹ Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin merkezî bütçeden 500 akçenin üzerinde yevmiyeleri,³² askerî (*yönetici*) zümrenin mirasının taksiminden (*kısmet-i askeriye*) yaptıkları kadı ve müderris tayinlerinden, hediye câizelerden oldukça büyük yekûn tutan gelirleri vardı. Mâzuliyetleri halinde ya kendilerine hazineден tekaüdiye verilir veya arpalık tevcih edilirdi. Anadolu kazaskeri protokolde Rumeli

²⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 153-154.

²⁷ Feridun Emecen v.d., **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, Yıldız Matbaası, 1994, c. I, s. 268.

²⁸ İpşirli, **a.g.mad.**, s. 142.

²⁹ İpşirli, **a.e.**, s. 141.

³⁰ İpşirli, **a.y.**

³¹ İpşirli, **a.y.**

³² Kazaskerlerin ilk devirlerde tımar ve hasla beraber ayrıca maaş aldıklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. İlk olarak Fatih Kanunnâmesinde kazaskerlere günde 500 akçe verildiği belirtilir. (Fatih'in Teşkilat Kanunnâmesi, s. 48).

kazaskerinden sonra gelmekle birlikte sorumluluğu altında bulunan toprakların çok geniş olması sebebiyle geliri çok daha fazlaydı.³³

Kazaskerler ilmiye sınıfı mensuplarının tayin, azil, nakil, terfi gibi işlemlerini “*rûznâmçe*” adlı defterlere kaydederlerdi.³⁴ Bu defterlerin önemli bir kısmı bugün İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi’nde bulunmaktadır.

Kazaskerlerin maiyetinde çeşitli işleri gören ve oldukça iyi yetişmiş yardımcı personel bulunmaktaydı. Kazaskerlerin konaklarında “*şeriatçı*” denilen nâipler önemli olmayan davaları dinleyerek onlara yardımcı olurlardı. Rumeli kazaskerinin İstanbul ve Galata bedestenlerinde bulunan “*kassâm*” memurları kalabalık personele sahipti. Ayrıca zabıt kâtibi niteliğinde bir “*vekayi’ kâtibi*” de vardı. XVII. yüzyılda bu kazasker kâtipleri cihet ve medrese beratlarını kaleme alır, “*mektupçu*” denilen görevli ise mansıb mektuplarını yazar, “*mukayyid*” denilen kâtip bunu deftere geçirirdi. Kazaskerin maiyetindeki bu teşkilat XVIII. yüzyılda daha da genişledi. Kazaskerlerin her birinin tezkireci, rûznâmçeci, matlabcı, tatbikçi, mektupçu ve kethüdâ olmak üzere altı yardımcı memuru ortaya çıktı. Yine defterdar bürosunda “*mîrî kâtibi*” adı verilen bir başka memur malî davalara bakardı. Ayrıca davalıları ve davacıları divanlarına çağırarak üzere emirleri altında “*muhzırbaşı*” ya bağlı yirmişer muhzırbaşı bulunuyordu. XIX. yüzyılda teşkilat daha da genişledi. Rumeli ve Anadolu kazaskerliği mahkemeleri şeyhülislamın arzı üzerine 1914’te tek mahkeme haline getirildi.³⁵

C. Kadılık

Osmanlı Devleti’nin ilmiye teşkilatına ait bir diğer müessese kadılık müessesesidir.³⁶ “*Kadı*” kelime olarak “*hükmeden*”, “*yerine getiren*” manalarına gelmektedir. Osmanlı kaynaklarında “*kadı*” kelimesine ilk defa Osman Gazi devrinde rastlanmaktadır. Bilecik’in fethinden sonra Dursun Fakih, Karacahisar’a kadı ve hatip

³³ Emecen v.d., a.g.e., s.268.

³⁴ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 87.

³⁵ İpşirli, a.g.mad., s.143.

³⁶ Yakıt, a.g.e., s. 32.

tain edilerek Osman Gazi adına hutbe okumuştur.³⁷ Buradan ilk kadı olarak Dursun Fakih'in Bilecik kadılığına getirildiği anlaşılmaktadır.

Kadı, Osmanlı adlî teşkilâtında şer'î ve hukukî hükümleri tatbik eden, ayrıca devletin emirlerini yerine getiren bir fonksiyona sahiptir. Şer'î mahkemelerin dışında başka bir mahkemenin olmadığı Osmanlı Devleti'nde şer'î ve hukukî bütün meseleler Hanefî mezhebine göre halledilmeye çalışılırdı.³⁸ Mahkeme, kadının oturduğu konağın alt katında kurulurdu. Şayet böyle elverişli bir konak yoksa kasabanın en büyük camiinde yargı işleri yürütülürdü. Yargılama sabah namazında sonra başlar, öğleye kadar sürerdi. Her duruşmada “şuhûdu'l-hâl” denilen bir heyet bulunurdu. Bu heyet, kadının kararlarının kanuna uygun olup olmadığını takip ederdi. Çünkü kadılar, her ne kadar şer'î ve örfî hukuku iyi bilirlerse de mahallî örf ve âdetlere yabancı olduklarından dolayı tereddüt ettikleri hususlar da olabilirdi. Böyle durumlarda kadı, şuhûdu'l-hâl ile müşavere ettiği gibi, fikhî meselelerde kaza müftüsünden veya şeyhülislamdan görüş (*fetva*) isteyebilirdi.³⁹ Kadının hükmünü ancak “*dîvân-ı hümâyûn*” bozabilirdi. Bu sebeple kadının verdiği kararı beğenmeyenler dîvân'a başvurabilirlerdi.⁴⁰

Kadılar, şer'i birer hukuk adamıydı ve mülkî erkân içinde yer alıyorlardı. Bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın bir üyesiydi. Ayrıca yönettiği müslüman halkın merkezî devlet karşısındaki sözcüsü konumundaydı. Şer'i hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümet memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı. Gayri müslim ahalinin yaşayışına müdahale etmese de o zümrenin de hukukunu gözetmek ve malî yükümlülüklerini yerine getirip getirmediğine dikkat etmek zorunda idi.⁴¹

Kadı, kaza idaresinin başı olup, mutlaka yüksek dereceli bir medreseyi bitirmiş ve belli bir müddet Edirne, Konya, Sivas, Bağdat gibi büyük şehirlerde “*dânişmend*” (*stajyer*) olarak hizmet görmüş kişiler arasından tayin olunurdu. Kadı,

³⁷ Neşrî, *Neşrî Tarihi*, c. I, s. 110-111.

³⁸ Yakıt, *a.g.e.*, s. 32.

³⁹ Ünal, *a.g.e.*, s. 238-239.

⁴⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 239.

⁴¹ İlber Ortaylı, “Kadı”, *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXIV, s. 70.

görevine ancak iki sene müddetle atanabiliyor, iki yıl sonunda İstanbul'a giderek "mülâzemette" (*maaşsız hizmette*) beklemesi gerekiyordu. Bu durumda 30 yıl kadılık yapan birisinin 10 yılı mülâzemetle geçiyor demektir. Kadıların tayin işleri kazaskerlere ait olup mutlaka padişah beratı ile yapılırdı. Anadolu yakasındaki kadıların atanması Anadolu kazaskerinin, Rumeli yakasındaki kadıların atanması da Rumeli kazaskerinin yetkisi dâhilindeydi.⁴² Kadıların tayinleri "rûznâme" denilen deftere kaydedilirdi. Eğer bir kadının tayini bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüz kabul edilirdi. Kadılar beratlarında⁴³ belirtilen kaza dairesi dışında bir bölgede teftişe çıkamaz, miras taksimi vs. işlemlerde bulunamazlardı. Bu beratla ilmiyede müderris, müftü ve kadı gibi görevlilere "mansıb" verilir ve bunlara "ehl-i menâsıb" denilirdi. Cami vb. müessese vazifelilerine verilen göreve ise "cihet" adı verilir ve bunlara da "ehl-i cihat"⁴⁴ denilirdi.⁴⁵

Osmanlı devlet teşkilatına göre kadılıklar, büyük ve küçük kazalarla, sancak ve eyalet kadılıkları olmak üzere başlıca iki sınıfa ayrılıyordu. Bunlardan kaza kadılıkları, Rumeli, Anadolu ve Mısır kazalarının kadılıkları olmak üzere üç sınıftan oluşuyordu. Rumeli'de kadılık yapanlar Rumeli kazaskeri defterine kayıtlı olduklarından Anadolu kadılığına geçemezlerdi. Rumeli'deki kazalarda terfî etmek suretiyle kadılık yaparlardı. Aynı durum Anadolu'daki kadılıklar için de geçerliydi.⁴⁶ Her terfide beşer akçe yevmiyeleri artardı. Böylece 150 akçeye kadar çıkabilirlerdi.⁴⁷ Kaza kadılıkları küçük merkezler olup, kazaskerler buralara doğrudan kadı tayin

⁴² Ünal, **a.g.e.**, s. 236.

⁴³ Kadıların atanmalarında, kendilerine göreve tayinlerini ve kazaya yetkili olduklarını belirten ve üzerinde Padişahın tuğrası bulunan bir belge verilirdi ki buna "Berat" denilmektedir. Kadılardan ayrıca "Berat resmi" denilen bir harçta alınırdı. Bunun yarısı "Resm-i Nişan" olarak tuğra çekme parası idi, diğer yarısı da kazaskerlerin maiyetinde bulunan görevlilere verilirdi. Kadılar ayrıca mensup oldukları kazaskerlerden mühürlü bir mektupta alırlar ve görev yerlerine giderlerdi. (Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 105, 111).

⁴⁴ Osmanlı belgelerinde, "erbâb-ı cihat" veya "ashâb-ı cihat", "ashâb-ı Vezâif", "mürtezika-i evkâf" şeklinde adlandırılan "cihet" sahipleri esas olarak iki kısma ayrılmıştır: İmamet, hitabet, vaizlik, dersiamlık, tedris, cibâyet, kitâbet gibi ilmî yeterlilik isteyenlere "cihat-ı ilmiyye", kayyumluk, türbedarlık, ferraşlık gibi bedenî çalışmayla ilgili olanlara da "cihat-ı bedeniye" adı verilmekteydi. Cihet sahipleri hukuki olarak "askeri" yani memur statüsünde sayıldığından kendilerine diğer askeri sınıf gibi birtakım yetki ve muafiyetler tanınmıştı. (Geniş bilgi için Bkz. Mehmet İpşirli, "Cihet", **DİA**, c. VII. s. 546-548).

⁴⁵ Ortaylı, **a.g.mad.**, s 70-71.

⁴⁶ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 91.

⁴⁷ Yakıt, **a.g.e.**, s. 33.

edebilirlerdi. “Mevleviyet” sayılan İstanbul, Edirne, Sofya, Selanik, Bursa, gibi büyük şehir kadılıklarına ise XVI. yüzyıl ortalarına kadar kazaskerlerce kadı tayin edilirken, bu zamandan sonra şeyhülislamın sadrazam vasıtasıyla yaptığı atama üzerine tayin edilmeye başlanmıştır. Mevleviyet olan kadılıklar da kendi aralarında kadıların aldıkları yevmiyelere göre, 300 akçeli, 500 akçeli şeklinde gruplara ayrılmıştı. Bunlara bağlı ayrıca kazâlar da vardı ki, “molla” durumundaki büyük kadılar buralara “nâipler” (kadı yardımcıları) yollarlardı.⁴⁸

Osmanlı devlet teşkilatında, kadının adlî görevi yanında idarî, ilmî, dinî ve hatta askerî görevi de vardı. Çünkü Osmanlı şehir idaresinde beledî ve mülkî idare fonksiyonları birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamıştı. Kadı, şehrin yargı mercii olduğu kadar, asayişin âmiri, vakıfların denetçisi, beledî hizmet ve zabıta görevlilerinin de âmiriydi.⁴⁹ Ülkede pazar yeri değişikliği yapmak, imam ve müezzin tayini için arzda bulunmak, mahallenin imam vasıtasıyla kontrolünü sağlamak⁵⁰ onun göreviydi. Vakıf mütevellilerini denetlediği gibi tekkelerin kontrolünü yapmak, ehliyesiz derviş ve şeyhlerin ahaliyi ifsat etmemeleri için dikkatli olmak zorundaydı. Aynı şekilde vakıf medreselerinin nizamını gözetmek, usulsüz müderrisler ve idare hakkında merkeze arzda bulunmak ve bilhassa talebenin durumunu denetlemek vazifesiydi.⁵¹ Kadı ayrıca bugünkü noterlerin işlevini de görmekte olup, her türlü tasdik işi ona aitti.⁵² Bütün bu vazifelerin yerine getirilmesinde kendisine yardım eden bazı yardımcıları vardı. Böylece kadının yükü hafifletilmiş oluyordu. Mesela kadının yanında Subaşı, Böcekbaşı, Çöplük Subaşısı, Mimarbaşı gibi Yeniçeri Ocağı'na bağlı zabıt ve görevliler, genel güvenlik, temizlik ve imar düzeninin sağlanmasına kadar çeşitli alanlardaki zabıta hizmetlerini yerine getiriyorlardı. Ayrıca çarşı ve pazarın kontrolü, narhın tespiti, dinî emirlerin yerine getirilip getirilmediğinin gözetilmesi, kötülüklerin işlenip işlenmediğinin kontrolü, (*emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker*), bazı günlük vergilerin toplanmasında da kadının en

⁴⁸ Ünal, **a.g.e.**, s. 236-237.

⁴⁹ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 195.

⁵⁰ Bu kontrol azınlık mahallelerinde papazlar ve kocabaşılar tarafından yapılırdı. (Ortaylı, **a.g.mad.**, s. 73).

⁵¹ Ortaylı, **a.g.mad.**, s. 72-73.

⁵² Ünal, **a.g.e.**, s. 239.

büyük yardımcısı “İhtisâb Ağası” (Muhtesib) idi.⁵³ Müftü de adlî alanda kadının yardımcıları arasında bulunuyordu. Müftü, şeriatı iyi bilen ve verilecek hükümlerin şer'e uygun olup olmadığını tayin etme “fetva makamı” sıfatı ile kadıya görevinde yardım ederdi. Fakat bu yardım resmî nitelikte değildi. Müftülük, padişah tarafından o yerin tanınmış bir müderrisine tevcih edilirdi ve ayrı bir maaş almaz, ancak verdiği fetva karşılığında belirli bir para alabilirdi. Bağlı bulunduğu makam şeyhülislamdı.⁵⁴

Kadınların bazı zamanlarda görevlerini suistimal ederek çeşitli yolsuzluklara karıştıkları ve halka zarar verdikleri de oluyordu. Yapılan teftiş ve soruşturma sonucunda halka karşı zulmettiği, haksız yere para ve mal topladığı, hukukî açıdan büyük hatalar işlediği, rüşvet aldığı ve buna benzer hareketleri tesbit edilen kadılar azl edilirdi. Görevlerinden alınan kadınların o güne kadar yaptıkları işlemler yeni gelen kadılar tarafından kontrol edilir ve bu inceleme sırasında yeni suçlar çıkabileceğinden bazı durumlarda eski kadının bulunduğu yerden ayrılmaması istenirdi. Kadı azledildikten sonra azlinden haberdar oluncaya kadar vereceği hükümler şer'e uygun olması koşuluyla geçerli olurdu.⁵⁵

Kuruluşundan itibaren kazaskerlere, daha sonra bir kısmı meşihat makamına bağlanan kadılık müessesesi, 1839'dan itibaren çeşitli değişiklikler geçirdi. Nihayet cumhuriyetin ilanı üzerine unvanı ile birlikte bu müessese de tarihe mal oldu.⁵⁶

D. Müftülük

İslâm'da, fıkıh bilginlerinin kendilerine sorulan soruya verdikleri cevaba “fetva” adı verilir. Esasen bu kelime, “genç, kavî” anlamına gelen “fetâ” kelimesinden doğmuştur. Verilen cevap ile bir mesele kuvvet bulmuş olacağından, bu cevaba fetva denilmiştir. Fetva verme “iftâ” olarak adlandırılır; meselenin hükmünü yetkili kişilerden sormaya “istiftâ”, soru sorana “müsteftî”, yanıt verene “müftü” denir.⁵⁷

⁵³ Kazıcı, a.g.e., s. 195-196.

⁵⁴ M. Akdağ, “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **DTCF Dergisi**, c. XIII/1-2, Ank. 1955 s. 49.

⁵⁵ Feda Şamil Arık, “Osmanlılarda Kadılık Müessesesi”, **OTAM**, c. VIII, Ank. 1997, s. 69.

⁵⁶ Kazıcı, a.g.e., s. 202.

⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiye**, İstanbul, 1949, c. I, s. 251.

Osmanlı'da fetva vermekle yetkili müftülük vazifesi ilk defa devletin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi Şeyh Edebâlî'yi fetva işlerine, damadı Dursun Fakih'i de kazâ işlerine tayin etmesiyle başlar. Hicrî 701 yılında memleketin idari yapısı düzenlenince kurulan bütün sancaklara kadılar ve müftüler tayin edildi. Hicrî 726 yılında Şeyh Edebâlî vefat edince bu defa onun yerine Dursun Fakih fetva işleriyle vazifelendirildi. İlk asırlar boyunca fetva verebilecek ilme sahip olanların başlangıçtan itibaren bu vazifeyi yerine getirdikleri de bir gerçektir.⁵⁸

Osmanlılarda müftülük ile kadılık birbirinden ayrı müesseseler olup, nadir olarak XVI. asır ortalarına kadar birleşmiş, fakat bu tarihten sonra müftü bütün ilmiye sınıfının reisi olmuş ve müderrislerle, mevâlî denilen kadılar da bunların idaresine verilmiştir. Sonradan umumi olarak şeyhülislam denilen ve ulemanın mercii olan müftülerden başka vilayet, sancak ve kazalarda da halkın sorduğu şer'î suallere cevap veren müftülükler kurulmuştur. Fakat Selçuklular döneminde olduğu gibi Osmanlılar devrinde de müftülük, bir müderrisin ek görevi şeklinde devam etmiştir denilebilir. Şeyhülislamlık, ulemanın başı sayılır. Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle, en önemli sekiz kentin kadıları en yüksek rütbeli ulemadır. Tahta çıkan her hükümdarın hükümdarlığını onaylayan biat yemini, başlarında şeyhülislam olmak üzere üst düzeydeki ulema tarafından yerine getirilir. Alt seviyedeki müftülükler ise kaza müftülükleridir. Buradan şeyhülislamlığa kadar yükselebilmek mümkündür.⁵⁹ Bütün bu müftüler Hanefî mezhebine göre fetva verirlerdi.⁶⁰

Kazalarda kadıdan sonra derece bakımından “*ehl-i şer'*” zümresinden olan müftüler gelirdi. Bunlar, mahkeme ile ilgili anlaşmazlıklar olduğunda fetva verirlerdi. Müftüler şeyhülislam tarafından tayin edilirdi. Özel konulardaki fetva isteklerini İstanbul'da şeyhülislam, kazalarda müftü karşılardı.⁶¹ Müftüler, fetva görevi dışında müderrislik, vaizlik, vakıf mütevelliliği, tarikat şeyhliği gibi

⁵⁸ “Dinî mecmua ve gazetelerin fetva verişleri ve taşkın münakaşaları hakkında Diyanet Reisi Profesör Ahmed Hamdi Akseki ile bir konuşma”, **İslâm-Türk Ansiklopedisi**, c. II, nr. 90, Aralık 1947, s. 8; Pakalın, **a.g.e.**, c. II, 599-601.

⁵⁹ Ahmet İnanır, “İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku”, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniversitesi, 2008; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 174; M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi**, c. II, s. 44.

⁶⁰ Hayreddin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1975, s. 145.

⁶¹ Yücel Özkaya, **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, 2008, s. 228, (Bkz. Ek-1).

vazifelerde de bulunurlardı. Ayrıca imam, hatip, müezzin gibi din görevlilerinin imtihana tabi tutulmaları için kurulan bu komisyonda müftüler de üye olarak yer alırlardı.⁶²

Müftüler ve şeyhülislam, devletin resmi işlerine müdahale edemezlerdi. Divana dâhil bulunmamaları bunu göstermektedir. Bunun yanında müftülerin divanda bulunmamaları onların memleket işleriyle alakadar olmadıklarını göstermez. Savaş ilanı gibi önemli kararların alınmasında diğer ulemanın yanında müftü ve şeyhülislam da divana davet edilir ve görüşleri alınır.⁶³

Ayrıca şeyhülislam nasıl ki merkezde, padişah, çeşitli yöneticiler ve halkla sıkı ilişkiler içinde olmuşsa, taşra müftüleri de bulunduğu bölgenin yöneticileri ve halkla sürekli ilişki halinde olmuşlardır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde, XVII. yüzyılın başlarından itibaren, diğer kurumlarda olduğu gibi müftülük kurumu da bozulmaya başlamış, birçok yolsuzluklar ve usulsüzlükler ortaya çıkmıştır. Nitekim bu yolsuzluklardan bazıları, 21 Ocak 1801'de, şeyhülislam tarafından Çankırı kadısına yazılan ve sicil defterine de işlenen bir mektupta⁶⁵ açıklanmıştır. Buna göre, müftüler mal hırsından dolayı ya da göreve başlarken verdikleri rüşveti geri kazanabilmek amacı ile hazırladıkları fetvalar için, ahaliden ücret talep etmişlerdir.⁶⁶ Eşkıyaların yardımıyla müftü olanlar olduğu gibi, köylülerin mallarını gasp eden ve rüşvet alan müftüler de olmuştur. Müftülerin fetva için rüşvet almaları, yani hukuka aykırı bir olayı doğru göstermeleri, fetvaya güveni olan kadıları veya naipleri adaleti yerine getirmekte yanlış yola sürüklemiştir.⁶⁷

⁶² Rıfat Özdemir, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, 1986, s. 206.

⁶³ Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 599.

⁶⁴ Mehmet İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, c. I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 271.

⁶⁵ Çankırı Şr. Sc. 20, s. 48.

⁶⁶ Yücel Özkaya, **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 223.

⁶⁷ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, AÜHFY, Ankara, 1969, s. 142-143; Uriel Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", Çev: Fethi Gedikli, **Hukuk Araştırmaları Dergisi**, 1995, c. IX, s. 310; Örsten, **a.g.e.**, s. 56-57.

Şeyhülislam, kaza müftülerinin uygunsuz hareketleri olduğunda kendilerini uyarır ve gerektiğinde cezalandırılmasını sağlardı.⁶⁸ Şeyhülislamlık tarafından yapılan araştırma sonucunda suçu sabit görülen müftüler, genellikle ya sürgüne gönderilir ya da azledilirdi.⁶⁹

Müftüler, şehir ileri gelenleri ve kadının şeyhüislama müracaatı ile değiştirilebildiği gibi yine bu kişilerin tavsiye ettikleri birisi de müftü olarak tayin edilebilmekteydi.⁷⁰

Müftülerin görev süreleri hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Fakat kendisinden memnun kalınan müftülerin fetva verme yetkisinin kendilerine “*ibka*” olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim 26 Temmuz 1823’te Karahisar-ı Sahib müftüsü olarak tayin edilen Seyit Abdullah Efendi’nin “*ahali beyninde hüsn-i sülûku*”nun bildirilmesi ve “*kemakân hidmet-i celile-i fetva hakkında istida olunması*” üzerine 1823 Eylül⁷¹ ve 1825 Ocak sonlarında⁷² gönderilen mektuplarda görevine eskisi gibi devam etmesi istenmiştir.⁷³

Yeniden yapılanma hareketlerinin başladığı II. Mahmud Dönemi’nde, müftülük makamının devlet içerisindeki örgütlenmesinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. O tarihe kadar, taşrada halkın özel fetva isteklerini cevaplayan bu makam, artık devlet örgütlenmesi içinde birçok mecliste üye olarak yer almaya başlamış, meclislerde alınan kararların şer’i onay mekanizması haline gelmiştir.⁷⁴

Tanzimat döneminin sonlarına doğru, 12 Mart 1873 tarihinde, yürürlüğe giren “*Hükkâm-ı Şeriyeye Nizamnamesi*”nin üçüncü maddesi, taşra müftüleri ile ilgili bazı düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Bu sayede merkez vilayet müftülerinin

⁶⁸ Özkaya a.g.e., s. 228.

⁶⁹ Hakkında şikayet bulunan, Gazze Müftüsü hakkında yapılan tahkikat neticesinde suçu sabit görülmüş ve şeyhülislamlıkça görevine son verilmiştir. (BOA., Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, 126/12), (19 Safer 1313 / 10 Ağustos 1895).

⁷⁰ Çadırcı, a.g.e., s.79.

⁷¹ Afyon.Ş.S., D.nr. 67, Vr. 8b/ B 39.

⁷² Afyon.Ş.S., D.nr. 67, Vr. 27b/ B 110.

⁷³ Mehmet Güneş, “1822-1830 Yılları Arasında Afyon’da İlmiye Sınıfına Mensup Yöneticiler”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. III. sy. 2, Aralık 2001, s. 97-98.

⁷⁴ Esra Yakut, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler”, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003, c. III, nr. I, s. 37.

ve daha sonra yapılan düzenlemeyle de liva ve kaza müftülerinin naip olarak istihdam edilebilmelerine olanak sağlanmıştır. Bu şekilde, fetva vermekle görevli bulunan müftüler, belli bir süre sonunda naip olarak atanarak, adlî işlerden de sorumlu tutulmaya başlamıştır. 1917 yılına kadar, şeriat mahkemelerinin şeyhülislamlık makamına bağlı olarak çalışmalarını sürdürmeleri de bu sürecin bir başka uzantısını teşkil etmektedir.⁷⁵

Osmanlı Devleti'nin gerileme sürecine girmesiyle birlikte şeyhülislamlık makamının görev ve yetkilerinde daralma olmuş yargı, eğitim-öğretim ve vakıflarla ilgili birçok hizmet Adliye, Maarif ve Evkaf nezaletlerine verilmiştir. Böylece fetva, medreselerin eğitim-öğretim işleri ve şer'î mahkemeler, şeyhülislamlığın yetkisi içinde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde dinî hizmetler Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti tarafından yürütülmüştür.

Osmanlı Devleti ile birlikte Şeyhülislamlık ve ona bağlı birimler de ortadan kaldırılmıştır. 3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulmasıyla, din hizmetlerinin yürütülmesi bu teşkilata bırakılmıştır. Günümüzde müftülük görevi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra teşkilatları bünyesinde bulunan il ve ilçe müftüleri vasıtasıyla yürütülmektedir.⁷⁶

E. Nakibüleşraflık

Sözlükte “*vekil, bir topluluğun başkanı*” anlamındaki “*nakîb*” kelimesiyle Hz. Muhammed'in, kızı Fatıma'nın iki oğlundan Hz. Hasan'ın soyunu ifade eden eşrâftan oluşan terkip, peygamber soyundan gelenlerle ilgilenmek üzere kurulan teşkilatın sorumlusu için kullanılmıştır. Hz. Muhammed'in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenler müslümanlar nazarında müstesna bir mevkiye sahip olmuş, onlara saygı ve sevgi göstermenin dinî bir vecibe olduğu kabul edilmiş ve onlarla ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere görevliler tayin edilmiştir. Böylece zamanla “*nikâbet*”

⁷⁵ Yakut, **a.g.m.**, s. 39; **Düstur**, I. Tertip, c. II, Dersaadet, 1289, s. 721.

⁷⁶ Tezimizin asıl konusu olan “Müftülük” ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de “*nakib*”, “*nakibü'l-eşraf*”, ve “*nakibü'n-nükabâ*” gibi isimler verilmiştir.⁷⁷

Vazifesi, nesl-i pâk-i necib (*Hz. Peygamber'in nesli*)ten gelmiş bulunan seyit⁷⁸ ve şeriflerin⁷⁹ işlerine bakmak, neseplerini kayd ve zapt etmek, doğum ve ölümlerini deftere geçirmek, onları adi bir sanata girmekten ve fena hallerde bulunmaktan alıkoymak, haklarını korumak, sülaleden olan kadınların dengi olmayanlarla evlenmelerine mani olmak gibi hususları ihtiva eden nakibüleşrafın bizzat kendisi de Hz. Peygamber'in soyundan gelenlerden tayin edilirdi.⁸⁰

Osmanlı Devleti'nde Yıldırım Beyazid zamanında (Mayıs 1400) ilk defa Seyit Ali Natta, seyit ve şeriflerin işlerini tedvir etmekle görevlendirilmiş, ancak Ankara Savaşı'ndan sonra bu görev kesintiye uğramıştır. Daha sonra II. Beyazid zamanında, Seyit Mahmud 1494'te nakibüleşraf unvanı ile seyit ve şeriflerin başkanı tayin edilmiş, böylece Osmanlı saltanatının sonuna kadar devam eden teşkilat kurulmuştur.⁸¹

Zamanla Osmanlı hiyerarşisinde önemli bir yer edinen nakibüleşraf genellikle seyitler arasından ve ilmiye mensuplarından seçilirdi. Kazasker ve şeyhülislamıardan da nakibüleşraf tayin edilenler olurdu. Protokolde yüksek bir mevkiye sahipti. Seyitlerin kendilerine has kıyafetleri vardı. Yeşil sarık bunların en önemlisi idi. İmtiyazlı bir zümre olarak, diğer askerîler gibi vergilerden muaftı ve kendilerine ağır cezalar verilmezdi. Bunlar XVII. yüzyılın ortalarına kadar ömür boyu vazifede kalmışlar, daha sonra ise çeşitli sebeplerle azledilmiş veya görevden feragat etmişlerdir.⁸²

Osmanlı nakibüleşrafları İstanbul'da ikamet ederdi; diğer şehirlerde sadât arasından belli bir süre için seçilen nakibüleşraf kaymakamları bulunurdu.

⁷⁷ Ş. Tufan Buzpınar, “Nakibüleşraf”, **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 322.

⁷⁸ Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin neslinden gelenler için kullanılan bir tabirdir.

⁷⁹ Hz. Peygamberin torunu olan Hz. Hasan neslinden gelenler için kullanılan bir tabirdir.

⁸⁰ Kazıcı, **a.g.e.**, s. 257-258.

⁸¹ Emecen vd., **a.g.e.**, s. 271.

⁸² Buzpınar, **a.g.mad.**, s. 323; Emecen vd., **a.g.e.**, s. 271; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 167.

Nakibüleşraf kaymakamlığı önemli bir nüfuz ve maddi gelir kaynağıydı. Genellikle bunlar nüfuzlu ailelerden seçilirdi.⁸³

Nakibüleşraflar vazifelerini genellikle kendi ikametgâhlarında yerine getirirlerdi, ancak II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Yıldız Sarayı semtinde ayrı bir mekân tahsis edilmişti.⁸⁴ Bu makamın en önemli görevlerinden biri de seyit ve şeriflerin şecerelerini kaydederek sahte olanları (*müteseyyid*) tesbit edip hüccetlerini iptal etmektir. Seyit ve şeriflere verilen belgeye “*siyâdet hücceti*” denilirdi.⁸⁵

Merkezde ve taşrada seyit ve şeriflerin kayıtlı olduğu nakibüleşraf defterleri⁸⁶ bulunurdu. Nakibüleşraflar seyitlik beratının verilmesi, sadâta sağlanan askerlik ve örfî vergi muafiyetlerinin uygulanması, lehte ve aleyhte vuku bulan davalara müdahil olunması, suçluların cezalandırılması ve evlilik işlemlerinde bu defterlere başvururlardı.⁸⁷

Seyit ve şeriflerin kanun ve âdetlere aykırı hareketleri olursa ve İstanbul'da ise nakibüleşraf, taşralarda ise kaymakamları tarafından cezaya çarptırılırdı. Cezalandırma sırasında, önce başındaki yeşil sarık alınarak öpülür; ceza işlemi bittikten sonra başlık iade edilirdi. Öte yandan mahkemelerde ve divanlarda, davacılar arasında seyit ve şerifler varsa, bunların davalarına diğerlerinden önce bakılırdı.⁸⁸

Merasimlerde nakibüleşrafların önemli bir yeri vardı. Biat, muayede, kılıç kuşanma ve mevlid gibi törenlerin yanı sıra XIX. yüzyılda uygulanmaya başlanan cülûs ve velâdet günlerinde nakibüleşraflar şeyhülislamla birlikte ön sıralarda yer alır ve bu törenlerde dua yaparlardı.⁸⁹ Padişah cüluslarında hükümdara, önce nakibüleşraf bey'at edip dua eder, sonra protokol bey'atını yapardı. Bayram

⁸³ Buzpınar, **a.g.mad.**, s. 323.

⁸⁴ Buzpınar, **a.y.**

⁸⁵ Emecen vd., **a.g.e.**, s.272; Buzpınar, **a.g.mad.**, s.323; Hacı Mansur ve Bayram adındaki kimseler seyid olduklarını iddia etmektedirler. Bunun üzerine adı geçenler nakibüleşraf önünde gerçekten seyid olduklarını isbat ederlerse deftere kaydettirilip ellerine temessüklerinin verilmesi istenmektedir. (BOA., Mühimme Defteri nr. 7, s. 979).

⁸⁶ Bu defterlerin birçoğu bugün İstanbul Şeriyeye Sicilleri Arşivi'nde bulunmaktadır.

⁸⁷ Buzpınar, **a.g.mad.**, s. 323.

⁸⁸ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 167-169.

⁸⁹ Buzpınar, **a.g.mad.**, s. 323.

tebriklerinde de öncelik nakibüleşrafa aitti. Her iki tebrikte de rütbesi ne olursa olsun, padişah nakibüleşrafla birlikte ayağa kalkar ve alkış yapılırdı. Osmanlı padişahlarının cüluslarında bazı nakibüleşrafların, kılıç alayı merasiminde yeni padişaha kılıç kuşattıkları da olurdu.⁹⁰

Nakibüleşrafların, Osmanlıların ilk dönemlerinde devletçe ödenen yevmiyeleri yirmi beş akçe iken, daha sonra artarak XVI. asrın sonlarında günde yetmiş beş akçeye yükselmiş ve bu rakam sonraki dönemlerde giderek artmıştır. 1908 senesine kadar 1000 kuruş maaş alan nakibüleşrafın aylığı daha sonra 5000 kuruşa kadar çıkarılmıştır. Önceleri kalabalık bir kalem heyeti bulunan bu makamın bilahare 1000 kuruş aylıklı bir katiple iktifa ettiği görülmektedir.⁹¹

Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli bir yeri olan nakibüleşraflık müessesesi, aynı devletle birlikte son bularak tarihe mal olmuştur.

F. Tekke Şeyhliği

İslâm kültür tarihinde önemli bir yeri bulunan müesseselerden biri de tekkedir. Tasavvuf düşüncesinin, anlayış ve terbiyesinin işlenerek derinleştirildiği ve halka takdim edildiği tekkeye, zaviye, âsitâne, hankâh ve dergâh gibi isimler de verilmektedir. Bazı tekkeler ise mensup oldukları tarikatlara göre; Mevlevîhane, Kadiriâne vs. şeklinde isimlendirilmişlerdir.⁹²

Devletin kuruluşundan itibaren gaza ve iskân hareketlerinde öncü bir rol üstlenen tekkeler, toplumsal hayatın şekillenmesinde Osmanlı başkenti İstanbul'dan taşranın en ücra köylerine kadar yayılan bir tesire sahip olmuşlardır.⁹³ Diğer taraftan tekkeler medrese görevini üstlenmiş, birçok tekke şeyhi de vakfiyenin şartlarına uygun olarak tekkelerde ders okutmuşlardır.⁹⁴

⁹⁰ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 169-170.

⁹¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 166-167; Kazıcı **a.g.e.**, s. 261; Pakalın, **a.g.e.**, c. II. s. 648.

⁹² Kazıcı, **a.g.e.**, s. 295; Mustafa Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, c.II, sy. 2, yıl: 2, s. 78.

⁹³ Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayih'in Şeyhülislâmlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", **İst. Araştırmaları Dergisi**, Güz, 1998, c. 7, s. 93.

⁹⁴ Kara, **a.g.m.**, s.78.

Tekkelerde oturan dervişlerin başında bulunup, onları sevk ve idare eden faziletli ve münevver kişilere “*tekke şeyhi*” denirdi.⁹⁵ Ayrıca bu kişilere “*zaviyedar*”, “*postnişin*” gibi isimler de verilirdi. Tekke şeyhliği belli usuller çerçevesinde yürütülürdü. Dergâhların meşihatı genellikle evlada meşrut olduğundan, vefat eden şeyhin yerine oğlu geçmekteydi. Meclis-i Meşayih’in kurulmasından önce bu atama işi, şehrin kadısı tarafından Dersaadet’ten istenen bir berat ile resmiyet kazanmaktaydı. Bu tayin beratında da şeyhin hangi tarihten itibaren göreve getirildiği ve ne kadar ücret alacağı gibi hususlar belirtilirdi. Eğer şeyhin yerine geçen evlat küçük ise, mahkeme tarafından bir kâim-makam tayin edilerek icra-yı ayin ederdi.⁹⁶

Yukarıda da bahsedildiği gibi faaliyetleri bakımından müstakil bir yapıya sahip olan tekkelerde meşihatın intikal usulleri daha önceleri teamüller çerçevesinde şekillenip, devletin hiçbir müdahalesi olmadan evladiyet ve hilafet yolu ile el değiştirirken, XIX. yüzyılda Meclis-i Meşayih’in kurulmasıyla meşihat vazifesi denetim altına alınmış ve doğrudan bu meclisin kontrolü altına girmiştir. Artık tekkelerdeki şeyhler bu meclis tarafından tayin olunmaya başlamış, ehliyetli ve liyakatli kişilerin tevcihine önem verilmiştir. Öyle ki bu makama tayinin gerçekleşebilmesi için öncelikle ehliyetin tahakkuku şart kılınmıştır. Tekke vakıflarını Evkaf-ı Hümayun’un denetimine sokan 1812 tarihli ferman ile meşihatın intikal usullerine ilk defa olarak müdahale edilerek, meşihat tevcihlerinde Şeyhülislamlığın ve taşradaki tevcihlerde de İstanbul’daki merkez tekkenin görüşünün alınması mecburi hale getirilmiştir.⁹⁷

Meclis-i Meşayih’in kurulması tasavvuf ve tarikatlarla ilgili önemli bir merhaleyi oluşturmaktadır. Bu teşekkül, Osmanlı ülkesindeki bütün tekke, zaviye ve tarikatların yönetim ve denetimini üzerine almakla kalmıyor, tasavvufî düşünce, tarikat yapıları ve idaresinin geliştirilmesini amaçlıyor, şeyh atamalarını düzenliyordu. Bir dergâhın meşihatına mutasarrıf olan şeyh vefat ettiği zaman

⁹⁵ Pakalın, **a.g.e.**, c. II.

⁹⁶ Hasan Basri Öcalan, **Bursa’da Tasavvuf Kültürü**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000, s. 218- 219.

⁹⁷ Ekrem Özer, “Osmanlı’da Tekke ve Tarikat İslahatları –II. Mahmut Dönemi ve Sonrası–”, **Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, 2007, s. 140; Aydın, **a.g.m.**, s. 98.

meşihatın tevcihi için Meclis-i Meşayih'e müracaat edilir, eğer müracaat eden şahıs şeyhin sulbünden ise ve gerekli şartları da haiz ise tayin gerçekleşirdi. Eğer meşihat evladiyet üzere meşrut olmaz ve şeyh de evladı olmadan vefat ederse şeyhin mensup olduğu tarikatın halifelerinden birine görev tevcih edilirdi.⁹⁸

Meclis-i Meşayih'in kurulmasından sonraki en önemli faaliyetlerinden birisi de, tekkelerin hiyerarşik olarak denetlenebilmesini sağlayacak merkezî bir sistemin tesisi olmuştur. 1334/1918 tarihinde kabul edilen Meclis-i Meşayih Nizamnamesi'nin Merkez Tekâyâ Talimatnamesi ile her mıntıkadaki meşayihin, kendi merkezlerinde toplanarak, gizli oyla aralarından seçeceği iki zatı, tekkelerin denetimiyle görevlendirmişti. Merkez tekkelerde, ehil olanlardan bir zat, haftada birer saat tarikatların gaye ve maksatlarıyla İslâm ahlâkına dair vaaz verecek, merkez tekke şeyhi de mıntıkası dâhilindeki tekkelerin, şeyh ve dervişlerinin ittihadına hizmet edecekti. Merkez tekke şeyhlerine yüklenen mesuliyetler, şeyhleri bir devlet memuru statüsüne sokmuştu. Yerlerine vekil bırakmadan tekkelerinden ayrılamıyorlar ve her ay mıntıklarındaki tekkeler hakkında Meclis-i Meşayih'e rapor veriyorlardı.⁹⁹

Tekkelerde görev yapan şeyhlerin birçok görev ve sorumlulukları bulunmaktaydı. Özellikle halkla ilişkiler alanında önemli faaliyetlerde bulunurlardı. Onların problemlerini çözmeye çalışırlar, huzura ve mutluluğa kavuşturmak için ellerinden gelen bütün imkânları seferber ederlerdi. Çevrede bulunan zengin kişilerle görüşerek, işsizlere uygun bir iş verilmesi veya işyeri açılması, yoksullara maddi ve manevi yardımda bulunulması, işleri yarım kalan kişilere yardım edilmesi, içki içenlerin bu kötü alışkanlıktan uzaklaştırılması, hatta kötü yola düşmüş kadınların bu yoldan uzaklaştırılarak münasip biriyle evlendirilmesi için gayret sarf ederlerdi. Bunun yanında, yapılan haksızlıkları ellerinden geldiğince önlemeye çalışırlar ve her hakkın hak sahibine verilmesi için gayret ederek toplumsal barışın sağlanmasında önemli rol oynarlardı.¹⁰⁰

⁹⁸ H. Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)**, İstanbul, 2003, s. 660.

⁹⁹ Özer, **a.g.e.**, s. 132; Aydın, **a.g.m.**, s. 96-97.

¹⁰⁰ Selami Şimşek, **Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne'de Tasavvuf Kültürü**, İstanbul, 2008, s. 389-391; Necati Seçkin, **Edirne Evliyalari**, Edirne, 1971, s. 20-21.

Tekke şeyhleri şefkat ve merhamet sahibi kişilerdi. Kendilerine yapılan iftira, yalan ve haksızlıklara sabreder, bunları yapanlara karşı hoşgörülü davranırlardı. Halk tarafından Allah dostu olarak bilinirler, dualarının makbul olduğu düşünülerek yağmur duası gibi birçok hususta kendilerine müracaat edilirdi. Kapılarını herkese açık tutan meşayihin ziyaretine her kesimden ve seviyeden insanlar geldiği gibi, âlimler, fazıllar, şeyhler, mülkiye ve seyfiye ricali, devlet adamları ve gayr-i müslimler de gelir, kendilerinden ders alarak istifade ederlerdi. Bu sayede herkesin sevgi ve saygısını kazanırlar, toplumda fazilet ehli olarak bilinirler, vefat ettikleri zaman ise halk kendileri için büyük üzüntü duyarak çoğu zaman ağlarlardı.¹⁰¹

Tekke şeyhleri, tarih boyunca İslâm dinini gayr-i müslimlere tebliğ edip yaymayı en önemli vazifelerinden biri kabul etmişlerdir. Bu sayede birçok gayr-i müslim İslâm'a girdiği gibi, bazı Hıristiyan yöneticileri de tebaasıyla birlikte müslüman olmuş ve bu şeyhlerin müritleri arasına katılmışlardır.¹⁰²

Bu kişiler tekke şeyhi olmadan önce veya tekke şeyhliği görevinin yanında başta vaizlik olmak üzere, müderrislik, kazaskerlik, müftülük, mahkeme azalığı, mal müfettişliği, imam-hatiplik, müezzinlik, kayyumluk, kurrâ şeyhliği, doğancıbaşılık, mektep muallimliği, başkâtiplik, evkâf kâtipliği, mezraadarlık, mesnevîhanlık, başkanlık, müdürlük, müstantiklik, debbağlık, kolculuk ve dânişmendlik gibi diğer görevlerde de bulunmuşlardır.¹⁰³ Bunun yanı sıra tekkelerin inşâsı ve tamiri ile meşgul olmuşlar, buldukları tekkeleri en güzel şekilde onararak noksanlarını tamamlamışlardır.

Tekkeye şeyh olanlar arasında müderris kişiler olduğu gibi ümmîler de bulunmaktaydı. Tekke şeyhliği, manevî nüfuzu yanında zengin vakıflara hükmetme gibi maddi bir cazibeye de sahip bulunduğundan, zaman zaman tasvip edilmeyen ve tekke mensuplarına yakışmayan olaylara sebebiyet vermiştir. Şeyhzadelerin post kavgası yapıp birbirlerini mahkemeye vermeleri, tekkelerdeki düşüşün en önemli

¹⁰¹ Şimşek, **a.g.e.**, s. 390-391; Seçkin, **a.g.e.**, s. 74-75.

¹⁰² Bkz. Abdurrahman Hibrî, **Enisü'l-Müsamirin Tarih-i Edirne**, s. 56; Şimşek, **a.g.e.**, s. 390-391.

¹⁰³ Aydın, **a.g.e.**, s. 100; Şimşek, **a.g.e.**, s. 434.

kanıtı olmuştur.¹⁰⁴ Aradaki bu anlaşmazlıklar çoğu zaman zâviye evkâfının kötüye kullanılmasına ve zaviyenin harap olmasına yol açtığından dolayı, bazen devletin müdahalesine de sebep olmuştur.¹⁰⁵

Bir kısım şeyhlerin de vakfa ait mallardan yolsuz gelir elde etmeye kalkıştıkları, vakıf arazisi üzerinde yaşayan köylüleri hayatlarından bezdirerek, yerlerini terk edecek duruma soktukları görülebilmektedir.¹⁰⁶ Mesela Bursa'daki İsmail Hakkı Tekkesi şeyhi Mehmet Hikmet Efendi ile Balıklı köyündeki vakıf arazileri sebebiyle köylüler arasında cereyan eden tartışmaların, bir gece şeyhin tekkesinde şehit edilmesiyle noktalanması bu çizginin en acı sonuçlarından biridir.¹⁰⁷

Osmanlılar'da padişah, ordu ile sefere çıkacağı zaman, teberrüken zamanın ileri gelen şeyhlerinden kılıç kuşanır, sefere çıkarken onların duasını alırdı. Bunun yanı sıra orduya manevî yönden destek olmak, vaaz ve nasihatleriyle askerlere moral vermek ve zaferin gerçekleşmesi için Allah'a dua etmek üzere, yine zamanın meşhur şeyhlerinden, özellikle değişik tarikatları temsilen, bazıları ordu ile sefere iştirak ettirilirdi.¹⁰⁸ Bu arada şu hususu belirtelim ki, Meşayih seferlere şahsî olarak davet edilir, etrafına topladığı mürit ve kalabalıkla katılmasına bir fitneye sebep olur veya devlete karşı ayaklanır vb. endişelerden dolayı müsaade edilmezdi.

Tekke şeyhlerine devlet tarafından maaş bağlandığı gibi vergiden de muaf tutulurlardı. Yaptıkları hizmetlerinden dolayı zaman zaman kendilerine rütbe ve nişan verilir, çeşitli taltif ve terfiler tevcih edilirdi.¹⁰⁹

Osmanlılar'da genel olarak tekke şeyhlerine gösterilen hürmet bazen yerini istenmeyen olaylara da bırakmıştır. Şeyhlerden bazıları sürgüne gönderilirken,¹¹⁰

¹⁰⁴ Kara, **a.g.e.**, s. 63-64.

¹⁰⁵ A.Yaşar Ocak, "Zâviyeler", **Vakıflar Dergisi**, sy. XII, Ankara 1978, s. 263.

¹⁰⁶ Ocak, **a.g.m.**, s. 258.

¹⁰⁷ Özer, **a.g.e.**, s. 62; Kara, **a.g.e.**, s. 68.

¹⁰⁸ Osman Türer, **Mehmed Nazmi Efendi, Osmanlılarda Tasavvufi Hayat –Halvetilik Örneği-Hediye-tü'l- İhvân**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 65.

¹⁰⁹ Şimşek, **a.g.e.**, s. 338-339.

¹¹⁰ Osmanlılar'da sürgüne gönderilen meşayih hk. geniş bilgi için Bkz. Mustafa Kara, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002, s. 35-39.

bazıları da idam edilmiştir.¹¹¹ Bu idam ve sürgünlerin genel sebepleri arasında devlete karşı ayaklanma, fitne çıkarma, şeriat ve tarikata uymama gibi siyasî, dinî ve tasavvufî mülahazalar bulunmaktadır.¹¹²

Tekke şeyhleri arasında güzel sanatlarla meşgul olanlar da bulunmaktaydı. Bunların başında şiir, hat ve musiki gelmekteydi. Bunun yanında tekkelerinde kurdukları kütüphaneleri halkın ve aydın zümrenin istifadesine sunarlar ve bu şekilde ilim ve irfan seviyesinin yükselmesine katkıda bulunurlardı.

30 Kasım 1925 tarihinde 677 sayılı kanun ile tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış, tarikatlara son verilmiş, şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, hocalık, emirlik, halifelik, falcılık ve büyücülük ile muskacılık gibi eylemlerin yapılması ve bu unvanların kullanılması yasaklanmıştır. Bunun üzerine tekke ve zaviyeler boşaltılarak yıkıma terk edilmiş, birçokları harap olup gitmiştir.

G. Vaizlik

Cami, mescit vb. yerlerde insanlara öğüt vermek, onlara doğru yolu göstermek, dinî ve dünyevî konularda bilgilendirerek uyarmak, Allah'ın emir ve yasaklarını bildirmek amacıyla yapılan irşad hizmetine “*vaaz*”, bu hizmeti yerine getiren kişiye de “*vaiz*” denir.¹¹³

Osmanlılar'da din hizmetlerinin yerine getirilmesinde en önemli görevlerden bir de vaizliktir. Osmanlı'nın ilk döneminde âlimler ders halkları kurarak belirli gün ve gecelerde, halkın dinî konularda aydınlanmasına çalışmışlardır. Vaizlik, sonraki dönemlerde daha da önem kazanmış, her bölgede temayüz eden vaizler yetişmiştir. Özellikle selâtin camilerde yapılan vaaz ve vaizlere büyük önem verilmiştir.¹¹⁴

¹¹¹ Osmanlılar'da idam edilen meşayih hk. geniş bilgi için Bkz. Reşat Öngören, “Şeriatın Kestiği Parmak: Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri”, **İlam Araştırma Dergisi**, 1996, c. I, sy. 1, 123-140.

¹¹² Şimşek, **a.g.e.**, s. 343.

¹¹³ Cemal Tosun, “İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi”, **AÜİFD**, 1997, sy. 36, s. 180.

¹¹⁴ Faruk Bayraktar, **Türkiye'de Vaizlik (Tarihçesi ve Problemleri)**, İstanbul, 1997, s. 38-48; Bkz. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s.186.

Camilerde eskiden beri hutbeler resmi görevli imam ve hatipler tarafından okunduğu gibi, kendi başlarına vaaz ve nasihatte bulunan vaizler de mevcuttu.¹¹⁵ İstanbul'da Cuma günleri kalabalık cemaate namazdan sonra vaaz edilmesi Osmanlılar'da bir gelenek olup bu konuda bir silsile teşekkül etmişti. Fatih, Süleymaniye, Beyazıt camilerinde görev yapan ve “*Katar Şeyhliği*” adı verilen bu silsilenin son kademesi “*Ayasofya Kürsü Şeyhliği*” idi. Bu görevi yapana “*Ayasofya Vaizi*”, “*Ayasofya Cuma Vaizi*” de denilirdi. Bu görevi yapanlar aynı zamanda birer tekke şeyhi olduklarından bu isimle anılmışlar ve protokolde en önlerde yer almışlardır. Özellikle Perşembe günleri vaaz etme daha önceki asırlardan gelen bir âdet halini almıştı. Mesela, Fatih Camii'ndeki vaazlarına dört sene devam eden Aziz Mahmud Hüdâyî (öl: 1038/1628)'nin daha sonraları Üsküdar Mihrimah Sultan Camii'nde sadece Perşembe günleri vaaz ettiği bilinmektedir.¹¹⁶

Osmanlılar'da Cuma hatiplerinin, cami hatiplerinden ayrı bir yeri ve önemi bulunuyordu. Hutbeler Arapça olarak okunuyor, çoğu defa imamın haricinde, padişah beratı ile tayin edilmiş bulunan hatipler tarafından okunan cuma ve bayram hutbeleri, bu halleriyle takdim edildiklerinde cemaat tarafından doğrudan doğruya anlaşılamiyorlardı.¹¹⁷ Bu sebeple hutbelerin Türkçeye tercümesi bir zaruret halini almış, bunun için ayrıca İstanbul ve taşra merkezlerinde “*Kürsü Şeyhlikleri*” ihdas ve istihdam edilmişti.¹¹⁸

“*Selâtin Şeyhliği*” ve “*Cuma Vaizliği*” de denilen “*Kürsü Şeyhliği*”, Cuma günleri büyük camilerde Cuma namazından sonra cemaate vaaz ve nasihatte bulunma görevine denir. Minberde, hatibin okuduğu Arapça hutbeyi açıklamak üzere bu görev ihdas olunmuştur. Kürsü şeyhlerine halk arasında “*Cuma Vaizi*” de denirdi. Kürsü şeyhliği halkı irşad için tesis olunan bir tarîk-i ilim ve marifetti. Kürsü Şeyhliği'nin en son mertebesi “*Ayasofya Kürsü Şeyhliği*” idi. En evvel Eyüp Camii'nde başlayan Kürsü Şeyhliği sonradan yediye çıkarılmıştı ki bunlar Eyüp,

¹¹⁵ J. Pedersen, “Hatip”, **İA**, c. V/1, s. 265.

¹¹⁶ Bkz. H. Kamil Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiye Tarikatı**, İstanbul, 1980, s. 53; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 48.

¹¹⁷ Pederson, **a.g.mad.**, s. 265; Nesimi Yazıcı, “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)”, **AÜİFD**, 1997, sy. 37, s. 112.

¹¹⁸ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 210-220; Yazıcı, **a.g.m.**, s. 112.

Sultan Selim, Fatih, Beyazid, Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya kürsü şeyhliklerinden oluşuyordu. İnhilâl vukuunda (*bu makam boşaldığında*) yukarı dereceye doğru teselsülen terfî yapılır ve nihayet münhal kalan Eyüp Sultan Camii Kürsü Şeyhliğine tayin olunurdu. Kürsü Şeyhleri, memleketin ilim ve ahlak yönünden tanınıp takdir görmüş kişileri arasından, yapılan imtihanlar sonucunda belirlenirlerdi. Seçilen bu kişiler, Cuma ve başka uygun gün ve vakitlerde vaaz ettiği gibi, aynı zamanda da hatibin okuduğu hutbeyi, namazdan sonra herkesin anlayabileceği bir lisanla halka “*telkin*” ve “*izah*” ederlerdi. Kürsü Şeyhleri cemaatin hüsn-i zannını kazanmış, en tanınmış ulemadan olduklarından vaazları gayet tesirli olur ve çoğunluk, onların gösterdiği istikamette yürümeyi kendisine uyulması gereken bir düstur olarak kabul ederdi. Muhtemelen, bir kısmının, tasavvufi yönleri de bulunan Kürsü Şeyhlerinin bu görevi, ilerleyen zamanla birlikte ulemaya verilmiş, daha sonraları ise yalnız vaazla yetinilerek, hutbelerin açıklanmasından vazgeçilmişti. Bu uygulamanın hangi tarihlerde ortaya çıktığı kesin olarak tespit edilememiştir. Nitekim Cerîde-i Sûfiyye'nin 15 Şevval 1336/24 Temmuz, 1334/24 Temmuz 1918 tarihli nüshasında (*Aded 146, s. 445-446*) bu şekilde bir hutbe kaydedilmiş bulunmaktadır.¹¹⁹ Buradan da anlaşıldığı gibi, bu uygulama tatbik edildiği dönem içerisinde oldukça verimsiz ve gevşek bir hale gelmiş ve çok az sayıda müslümanın yararlanabildiği bir çözüm olarak kalmıştır.

Osmanlı'nın son dönemlerine kadar vaiz yetiştirmek için medreselerde bir eğitime rastlanmamaktadır. Vaizler de dâhil olmak üzere bütün din görevlileri (*kadı, imam, müezzin, vb.*) medreselerde yetişmekteydi. Ancak medreselerin ders programlarında vaaz ve irşadla ilgili bir ders olmamakla birlikte cami ve medrese yan yana ve iç içe olduğundan öğrenciler öğrendiklerini bu mekânlarda tatbik imkânına sahipti. Vaaz ve hitabet bu sayede uygulamalı bir şekilde yapılabilirdi. Ayrıca öğrenciler (*suhte*), medreselerin tatil olduğu üç aylarda (*Recep, Şaban,*

¹¹⁹ Mehmed Emin, “Kürsü Şeyhleri: Selâtin Şeyhliği”, **Sebilürreşad**, c. XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s. 88.89; Yazıcı, **a.g.m.**, s. 112-113.

Ramazan), ülke sathına yayılarak irşad faaliyetinde bulunur, dinî görevler ifa ederlerdi.¹²⁰

II. Meşrutiyet döneminde (1908-1914/1915) medreselerin ıslah edilmesi girişimlerinde ihtisaslaşma konusu üzerine ciddiyle durulmuş ve bu amaçla müstakil medreseler kurulmuştur. Nitekim bu dönemde İstanbul’da, vaizlerin yetiştirilmesi amacıyla dört yıl süreli eğitim veren Medresetü’l-Vaizîn adıyla özel bir medresenin açılması gündeme gelmiştir. Bu medrese 28 Aralık 1912’de faaliyete geçerek Soğuk Çeşme Vani Efendi Medresesi’nde öğretime başlamış, daha sonra Beyazıt Medresesi’ne nakledilmiştir.¹²¹ Üç sınıflı olan medresenin 6 Şubat 1913 tarihli nizamnamesinde kuruluş amacı ilk maddede şöyle ifade edilmiştir:

*“Ahkâm-ı Aliyye-i Kur’aniyye ve Sünnet-i Seniyye-i Nebeviyye dairesinde mevaiz-i hasene-i ictimaiyye icrasıyla Din-i Mübin-i İslâm’ın müessisi medeniyet ve fazilet olduğunu cihan-ı insaniyete neşredebilecek erbab-ı kemali yetiştirmektir.”*¹²²

Bu medreselerde uygulanacak ders programları vaizlerin vereceği hizmete göre tayin ve tespit edilmekteydi. Medresetü’l-Vaizîn’de Tefsir, Hadis, Fıkıh, Feraiz, Kelam, Siyer ve İslâm Tarihi gibi geleneksel medrese dersleri yanında Hesap, Hendese, Cebir, Heyet, Hikmet, Kimya gibi matematik ve fen dersleri ile Hıfzı’s-Sıhha ve Beden Terbiyesi dersleri de bulunuyordu. Yine 1913 yılında imam, hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla Medresetü’l-Eimme-ve’l-Huteba adında bir medrese daha açılmıştır. Fakat gerek bu medrese ve gerekse de Medresetü’l-Vaizîn arzu edilen ilgiyi göremedikleri için “*Medresetü’l-İrşad*” adı altında birleştirilmiş ve “*Daru’l-Hikmeti’l-İslâmiyye*”ye bağlanmıştır. Bu yeni kurulan medresede Vaizler Şubesi’nin öğrenim süresi üç, Hatipler ve İmamlar Şubesi’nin öğrenim süresi ise iki yıl olarak tespit edilmiştir. Yalnız yeni kurulan bu medresenin ders programında fen derslerine hiç yer verilmemiş olması dikkat çekici bir unsurdur. Medresetü’l-İrşad,

¹²⁰ Bkz. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul 1983, s. 142; Bayraktar, **a.g.e.**, s.39-40.

¹²¹ Mustafa Şanal, “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2003/1, sy. 14, s. 149-168; Bayraktar, **a.g.e.**, s. 49.

¹²² “Medresetü’l-Vaizîn Nizamnamesi”, **Düştur**, İstanbul, 1334, II/6, s. 212, madde: 1.

Cumhuriyet döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İmam ve Hatip okullarının başlangıcı sayılmaktadır.¹²³

H. İmam-Hatiplik

Arapça emm “öne geçmek, sevk ve idare etmek” kökünden gelen imâm, terim olarak “cemaatle kılınan namaza önderlik eden kimse” ve “devlet başkanı” anlamlarını taşır.¹²⁴ Hz. Muhammed’in peygamberliği süresince Müslümanlara imamlık yaptığı ve dört halifenin de aynı geleneği devam ettirdiği bilinmektedir. Emeviler döneminde halifelerin Cuma namazı kıldırma uygulaması terk edilerek, halife adına namaz kıldırma işi kadınlara bırakılmıştır. Asr-ı Saadet’te ve takip eden dönemlerde, vali olarak gönderilenlerin görevleri arasında namaz kıldırma ve imam tayin etmek de yer almaktadır.¹²⁵

Osmanlı İmparatorluğu zamanında hizmet alanları bakımından çeşitlilik gösteren imamlar, padişah beratı ile hizmete alındıklarından dolayı devlet sistemi içerisinde “askerî” sınıftan sayılmış ve Müslüman topluma hizmet veren kadrolar bünyesinde geniş bir yer işgal etmiştir. Berat sahibi imam ve hatipler, görev süreleri müddetince *raiyyet rüsûmu*¹²⁶ ve *avârizdan*¹²⁷ genelde muaf tutulmuşlardır.¹²⁸

İmamların maaşları görev yaptıkları mescid ve camilerin vakıflarından ödenmekteydi. Vakıf gelirlerinin yetersiz kalması halinde ise devlet hazinesinin

¹²³ Bkz. Şanal, **a.g.m.**, s.149-168; Bayraktar, **a.g.e.**, s.50; Yazıcı, “Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Diyanet Dergisi**, Ankara 1991, XXVII, sy. 4, s. 120-123.

¹²⁴ M. Sabri Küçükaşçı, “İmam”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 178.

¹²⁵ Ahmet Onay, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Camilerin Finansmanı”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, Aralık 2009, c. 7, No. 18, s. 43-80.

¹²⁶ Geleneklere ve padişahların kararlarına göre konan örfî vergilerdir. Reâyânın konumuna göre tahsil edilen bu vergilere *raiyyet rüsûmu* da denmiştir. Başlıca şu örfî vergiler vardı: a) Çift resmi: Üreticinin tasarrufundaki toprak miktarına, evli ya da bekâr oluşuna göre değişik oranlarda olurdu. Ayrıca, zamana ve bölgeye göre de değişirdi. b) Bâd-ı hevâ genel başlığında toplanan evlenme, cinayet gibi olaylardan alınan vergiler. e) Niyâbet: Sancak beyi, zaim ve subaşılara tahsis edilen ve serbest olmayan tımarlardaki çift resmi, koyun vergisi (ağnam resmi) ve bâd-ı hevânın kanunen belirlenmiş oranlarından oluşan vergilerdir. (Bkz. Halil İncılık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu”, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s.49).

¹²⁷ Avâriz, Osmanlı Devleti zamanında olağanüstü hallerde halka yüklenen malî, aynî ve bedenî vergilerdi. Bu vergi hem müslümanlar hem de gayri müslimlerden alınırdı. Fakat zamanla sürekli vergi hâline gelmiştir. Günümüz Türkiye’sindeki deprem vergileri aynen buna benzer. (Halil Sahillioğlu, “Avâriz”, **DİA**, İstanbul 1991, c. IV, s. 108-109.)

¹²⁸ İncılık, **a.g.m.**, s. 50-51,52.

çeşitli kalemlerinden takviye edilerek veya tamamı üstlenilerek destek sağlanırdı.¹²⁹ Osmanlı uygulamasında imamların tayini, önceleri genellikle vakıf mütevellisinin teklifi ve şeyhülislamın işareti neticesinde verilen berata dayanılarak yapılıyordu. Genelde bu hizmeti yerine getirmek için yeterli dinî bilgilerle mücehhez ve iyi ahlâk sahibi olma şartları aranmakta, kişilerin eğitim durumları ise çoğunlukla geri planda kalmaktaydı. Dolayısıyla imamlık, özellikle küçük yerleşim birimlerinde ve kırsal kesimlerde babadan oğula veya aile fertlerinden birine geçebilmekte, büyük yerleşim birimlerinde ise ortaya çıkan adaylar arasında yapılan imtihanlar belirleyici rol oynamakta ve dinî bilgide üstün olanlar tercih edilebilmekteydi.¹³⁰

Osmanlı şehir örgütlenmesi içinde mahallenin özel konumu mahalle imamlığını önemli bir görev olarak ön plana çıkarmıştır. Tanzimat devrine kadar imam devleti temsil etmek üzere mahallenin önde gelen sorumlusuydu. Zira Osmanlı toplumunda mahalle imamı kadının vazife ve temsilciliğini yerine getirirdi. Mahallenin her şeyi ondan sorulur, onun haberi olmadan yabancı bir kimse mahalleye giremezdi. Ölüm ve doğumların kayıtlarını tutar, nikâh akdi ve boşanma işlemlerini o yürütürdü. Mahallenin genel ahlâkından bir dereceye kadar o sorumlu idi. Mahallenin düzeni, asayiş ve inzibatı, temizliği, içki içilen yerlerin tespiti, fuhuş yapan kadınların belirlenerek mahalleden sürülmesi, mahallenin gerekli İslamî adap içinde yaşamını sürdürmesi ve dinî vecibelerini yerine getirmesi imamlar tarafından gözlenirdi. İmamlar mahallelerinde ikamet edenlerin kimliklerinin belirlenmesi, gelen yabancıların veya yeni taşınanların tespiti ve kayıt altına alınması işleri, yeni gelenlerin kefalete bağlanması, mahalle sakinlerinin ikamet yeri ve sürelerinin belirlenmesi, ikametgâh ve kimlik belgelerinin tanzimi görevlerini de yerine getirirlerdi. Muhtar ve mahallenin ileri gelenleriyle birlikte fırınlarda ekmeklerin kontrolü, ihtikâr ve sahtekârlıkların önlenmesi gibi işler yanında yakın zamanlara kadar yardım ve kurban derilerinin makbuz karşılığında toplanması işleri de yine kendileri tarafından ifa edilirdi. Mahallindeki anlaşmazlıkları çözmek gerektiğinde soruşturma yapmak üzere kurulan yerel komisyonda, kiliselerin yapımı, onarımı ve

¹²⁹ Faruk Tut, “Osmanlılarda İmam-Hatiplik Müessesesi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1991, s. 48.

¹³⁰ Kemal Beydilli, “İmam”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 181.

diğer problemleriyle ilgili ihtilafı çözmek amacıyla kurulan teftiş heyetinin tabii üyesi olarak görev yaparlardı. Bütün bu konularda kendilerine mühür ve imza yetkisi de tanınırdı. Ayrıca toplum üzerinde etkili olmalarından ötürü köy hayatının önde gelen simaları arsında da yer alırlardı. Görevlerinin ifası sırasında kadılar ve muhtesipler tarafından teftiş edilir, ahalinin hakkında vâki şikâyetleri azillerine ve cezalandırılmalarına yol açabilirdi.¹³¹

Bir takım resmî kurumlarda çalışan imamlar da vardı. Bunlar kurum içinde dinî rehberlik yaptıkları gibi diğer işlere de yardımcı oluyorlardı. Ordu ve kışlalarda hizmet eden, Yeniçeri ocaklarında, eğitimli askerî birliklerde, müstahkem mevkiilerde, teknik malzemelerin üretildiği tophanelerde, donanmalarda, tersanelerde ve askerî hastanelerde çalışan din görevlileri buna örnek gösterilebilir.

*“Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan yeni ordu teşkilâtında (Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye) mansûre alayları ve taburları içinde imamlara özel bir önem verilmiştir”.*¹³² Bu dönemde on beş yaşındaki gençler acemi kışlalarda askere alınarak uzun süre dinî eğitime tabi tutulurdu. Her sabah bunlara bir saat Kur'an-ı Kerim dersi ve temel dinî bilgiler verilirdi. Dersler sade, anlaşılır ve basit bir üslup içinde yapılırdı. Ayrıca beş vakit namazı cemaatle kıldırırlar, askerlerin dinî meseleler hakkında yararlanacakları kitaplar yazarlardı. İlerleyen zaman diliminde yüz kişinin başına bir imam-hatip verilmesi uygun görülmüş, topçu, arabacı, piyade, süvari ve teknik sınıflara ait taburlara da birer imam tayin edilmiştir. Orduda çalışan bu görevlilere, 150–500 kuruş arasında maaş ödenmiştir. Hizmetleri esnasında başarılı olan tabur imamları *“kadı”* veya sınavı başarması halinde *“Alay Müftüsü”* olarak tayin edilmişlerdir.¹³³

İmam-Hatipler'in eğitim durumlarıyla ilgili elde edilen kayıtlar, temel dinî bilgiler dışında fazla bir vukufa sahip olmadıklarına ve düzenli bir öğrenim görmemiş olduklarına işaret etmektedir. İmamlığın genelde babadan oğula devredilmesi sebebiyle, bu iş için gerekli dinî eğitimin aile içinde alındığı ve

¹³¹ Ahmed Lütfi, *Târîh-i Lütfi*, c. II, s. 73; Beydilli, *a.g.mad.*, s. 181-182; Kazıcı, *a.g.e.*, s.263.

¹³² Beydilli, *a.g.mad.*, s. 182.

¹³³ Beydilli, *a.g.mad.*, s. 182.

imamların çocuklarını kendilerine halef olmak üzere yetiştirdikleri bilinmektedir. Yüksek makam imamlarının ve özellikle selâtin camii görevlilerinin bu yönde birer istisna teşkil edebileceklerini söylemek mümkündür.¹³⁴ II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde, “*bu derlere çare bulacak, muktedir imam ve hatip yetiştirecek, onları doyuracak aylıklar verecek ve netice olarak da halka hizmet ve dine hürmet telkin eyleyecek*” bir medresenin varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Netice olarak 1913'te “*Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba*” kurulmuştur. Bu medrese, “*İmam ve Hatipler*” ile “*Ezan ve İlahi*” olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Programı şu şekilde idi: İmam ve Hatipler Kısmı: Kur’ân-ı Kerîm Nazariyatı, Kur’ân-ı Kerîm Tatbikatı, Malumat-ı Kanuniye, İlm-i Kelam, Ahkâm-ı Nikâh ve Talak, Hitabet-i Arabiye Nazariyat ve Tatbikatı, Türkçe Hitabet, Ahkâm-ı İbadet. Ezan ve İlahi Kısmı: Kur’ân-ı Kerîm Tatbikatı ve Nazariyatı, Ezan ve İlahi Nazariyatı ve Tatbikatı.¹³⁵

Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba'nın ders programına bakıldığında bir medreseden daha çok bir kursa benzemektedir.¹³⁶ 1916 Kongresinde bir Medresetü'l-Eimme ve'l Huteba'nın kurulmasının istenmesi de bunu doğrulamaktadır.¹³⁷ 1919 yılında toplam dokuz talebenin tahsil gördüğü, bunlardan dördünün her iki şubeye de devam ettiği anlaşılmaktadır.¹³⁸ Yine aynı tarihte Ramazan ayındaki irşad faaliyeti ile ilgili olarak köy imamlarının ekserisinin iktidarsızlığından söz edilmektedir. Bunlar, medresenin memleketin ihtiyaçlarına uygun olarak tesis edilmediğini veya en azından kendisinden bekleneni veremediğini göstermektedir.¹³⁹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti' ine bağlı olarak açılmış olan Medresetü'l Vaizin ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba, 1919 senesinde yine aynı adlarla iki şube olarak

¹³⁴ Beydilli, **a.g.mad.**, s. 183.

¹³⁵ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, c. I-II, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 163.

¹³⁶ Nahit Dinçer, **1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi**, Yağmur Yayınevi, İst. 1974, s. 17; Yazıcı, “Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı”, **Diyanet Dergisi**, DİB Yayınları, Ankara 1994, sy. 2, s. 37; Z. Salih Zengin, “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)”, EÜSBE Kayseri 1993, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi**), s.286-287.

¹³⁷ “İttihat ve Terakki Kongresi VIII”, **Tanin**, No. 2814, 14 Teşrinievvel 1916, s. 3.

¹³⁸ “Darü'l Hikmeti'l İslâmiyye: Taşra Teşkilatı”, **Ceride-i İlmiyye**, sy. V, Aded 48, Zilkade1337, s. 1515.

¹³⁹ Bu konuda ayrıca Bkz. Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s. 314-315; Yazıcı, **a.g.m.**, s. 114; Zengin, **a.g.e.**, s. 287.

"Medresetü'l-İrşad" adı altında birleştirilmiştir. İdaresi ise Makam-ı Meşihat'a bağlı olan Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'ye bırakılmıştır.¹⁴⁰

Bu medresede, vaizler şubesinin tahsil müddeti üç; hatipler ve imamlar şubesinin tahsil müddeti ise iki yıl olarak kabul edilmiştir. Bu medreseden mezun olanlar, kara ve deniz askerî kıtaları imamlıklarına, vilâyet, liva ve kaza merkezlerindeki vaizliklere tayin olunuyorlardı. İmamlık ve hatiplik, bu medreseden çıkanlara verilirdi. Bütün medreseler gibi bu medrese de Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun çıkışına kadar varlığını sürdürebilmiştir.

İstanbul'da kurulan Medresetü'l-İrşad ve beş yıllık taşra medreseleri Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kurulan İmam-Hatip Mektepleri haline getirildiler. Bu hale göre, 1924 yılında kurulan İmam-Hatip Mektepleri, 1914 yılında faaliyete geçen Taşra Medreseleri ve 1913 yılında kurulan Vaizler Medresesi ile İmam-Hatipler Medresesi'nin birleştirilmiş şekli olan Medresetü'l-İrşad'ın yerine geçmiş oldu.¹⁴¹

İmam-Hatipler sivil ve askerî hayatta çeşitli unvanlar taşıyorlardı. Sivil hayatta, Haremi Şerif İmamlığı, Mescid-i Aksâ İmamlığı, Mescid-i Nebevî İmamlığı, Hünkâr (*Padişah*) İmamlığı¹⁴², Şâfiî ve Hanefî İmamlığı, Nısf İmamlık¹⁴³, Hasbî (*Fahrî*) İmamlık¹⁴⁴, Teravîh İmamlığı, Ocak (*Ağa*) İmamlığı¹⁴⁵, Divan İmamlığı,

¹⁴⁰ Recai Doğan, "II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi", **AÜİFD**, XXXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1998, s.429.

¹⁴¹ Dinçer, **a.g.e.**, s. 19; Suat Cebeci, **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005, s. 141.

¹⁴² Padişahların namaz kılarken kendisine uydukları kişilerdir. Padişah imamı olabilmek için oldukça okumuş, güzel sesli ve musikişinas olmak gerekirdi. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara 1984, s. 373.)

¹⁴³ Görev yaptıkları camilerde iki vakit (daha az veya fazla) vazife yapmalarından dolayı baştan şart koşularak tevcih edilen imamlıktır. (Tut, **a.g.e.**, s. 44.)

¹⁴⁴ Dünyevî bir karşılık beklemezsizin (fisebilillah) ifâ edilen imamlıktır. (Tut, **a.g.e.**, s. 44.)

¹⁴⁵ Yeniçeri Ocağı imamına "İmâm-ı Hazret-i Ağa", "Ağa İmamı" veya "Ocak İmamı" denilirdi. Bu makama, ocaktan yetişen, Orta Camii'ndeki müderristen ders alan, Ağa Kapısı Camii'nin beş müezzininden en yetkilisi tayin edilirdi. Ocak imamı bu camide namaz kıldırır ve seferlere yeniçeri ağasıyla beraber katılırdı. Yine onunla birlikte ayda bir defa sadrazamı ziyarete gider, bayramlarda da padişahın muayede merasiminde bulunurdu. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu Ocakları**, Ankara 1943-44, s. 232.)

Cuma ve Bayram İmamlığı; askerî hayatta ise Tabur İmamlığı¹⁴⁶, Alay İmamlığı¹⁴⁷, Gemi İmamlığı¹⁴⁸ vb. unvanlar alabiliyorlardı.¹⁴⁹

İmam-Hatiplere tahsis edilen maaşlar çeşitlilik göstermekle beraber genelde düşük seviyede bulunuyordu. İstanbul'daki imamların başşehir has bir uygulama olarak daha şanslı olduklarını söylemek mümkündür. Maaşlarının yükseltilmesi için yaptıkları başvurular ve talep ettikleri pahalılık zamları "*taşraya sirayet etmemek*" kaydıyla kabul görmekte ve böylece bir miktar arttırılması temin edilebilmekteydi. Maaşları XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar genelde günde 2-25 akçe, daha sonraki dönemde ise ayda 40-100 kuruş arasında değişir. Bunlara göre askerî kadrolardaki imam maaşları daha dolgun durumdaydı. 1838'de tabur imamlarının 160, alay başimamlarının ise 500 kuruş maaş aldıkları belgelerde kayıtlı bulunmaktadır.¹⁵⁰

Osmanlı Devleti'nde din işlerini yürüten meşihat makamının gördüğü hizmetleri, Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti üstlenmiştir. Ancak savaş şartları içinde vatan savunması için pek çok cami görevlisinin silah altında bulunduğu kısa hizmet döneminde bu vekâletin gerek cami ve mescitlerle gerekse din görevlileriyle yeterince ilgilenme imkânı olmamıştır. Cumhuriyet'in ilânından sonra, 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı kanunla Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak Diyanet İşleri Reisliği kurulmuş, bütün cami, mescid, tekke ve zaviyelerin yönetimiyle buralarda görevli olanların tayin, nakil, terfi, azil ve denetim yetkisi Diyanet İşleri Reisliği'ne, vakıfların idaresi de cami vakıfları dahil Evkaf Umum Müdürlüğü'ne verilmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Askerlere dinî vazifeleri öğretmek için taburlarda görev yapan imamlardır. Teşrifatta yüzbaşıya tekaddüm ederdi. Terfi ederek Alay Müftüsü olabilirdi. (İst. Müftülüğü, Ş.S., Dosya: 3604, c. I, s. 98.)

¹⁴⁷ Alayın birinci taburunun imamına verilen addır. Teşrifatta yüzbaşıya tekaddüm ederdi. Terfi ederek Alay Müftüsü olurdu. (İstanbul Müftülüğü, Ş.S., Dosya: 3604, c. I, s. 4.)

¹⁴⁸ Harp gemilerinde namaz kıldırmak, dinî merasim yapmak ve mürettebata dinî ve ahlâkî bilgiler vermek suretiyle maneviyatlarını yükseltecek telkinlerde bulunan görevlilerdir. Gemi imamları, askere Kur'ân-ı Kerîm ve ilmihal öğretir, vaaz verir, cenaze hizmetlerini yerine getirir, harb zamanında da askerin maneviyatını yükseltmeye çalışırdı. Gemi imamlarını Bahriye Meclisi, ulema arasından imtihanla seçerdi. Sarık, cübbe giyer, kollarında rütbesini gösteren sırmalı şeritler olurdu. (Pakalın, I, s. 663.)

¹⁴⁹ Tut, a.g.e., s. 43-47.

¹⁵⁰ Beydilli, a.g.mad., s. 184.

¹⁵¹ İrfan Yücel, "İmam", DİA, İstanbul, 2000, c. XXII, s. 186.

Bugün vazife, yetki ve salâhiyetini çok iyi bildiğimiz İmam-Hatiplik, asırlarca İslâm âleminde önemli rol oynamış mühim bir memuriyetti. İmam-Hatipler, Osmanlı toplumunda sosyal hayatın önemli unsurlarından biri olarak kabul gördüğünden dolayı geniş yetki ve salahiyetlere sahipti. Günümüzde vazifesi mihrap ile minber arasına sıkışmış bulunan İmam-Hatiplerin bu yetki ve salahiyetleri son derece dar bir alanı kapsamaktadır.

İ. Müezzinlik

Sözlükte “çağrıda bulunan, ezan okuyan, kamet getiren kimse”¹⁵² manasındaki müezzin kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de “*münâdi*” anlamında iki ayette geçmektedir.¹⁵³ Hz. Peygamber zamanında ihdas olunan müezzinlik görevi Medine’de Bilâl-i Habeşî ve İbn Ümmü Mektûm, Kubâ’da Sa’d b. Âiz el-Karaz ve Mekke’de Ebû Mahzûre tarafından yerine getirilmiştir.¹⁵⁴

Osmanlı Devleti’nde din hizmetlerinin yürütülmesinde önemli bir yer işgal eden müezzinler, sivil ve askerî kesimlerde hizmet vermek üzere özel ve resmî kimlikleriyle geniş bir kitle oluşturuyorlardı. Müezzinler, Osmanlı şehir örgütlenmesi içinde, önemli görevler üstlenen mahalle imamının yardımcısı konumundaydı. Padişah beratı ile göreve başladıklarından Osmanlı devlet sisteminde şahsî vergi yükümlülüğünden muaf olan guruplar (*askerî*) içinde sayılır ve görevlerinin sona ermesiyle yeniden sivil statüsüne dönerlerdi.¹⁵⁵

Müezzinler, hem sivil hem de askeri alanda görev yapıyorlardı. Müezzinlerin tayinleri belli usul ve şartlara göre yapılıyor, göreve seçilirken dinî bilgi yanında özellikle güzel sesi ve musiki kabiliyeti olanlar tercih ediliyordu.

1913’te imam-hatip ve müezzin yetiştirmek amacıyla Medresetü’l-Eimme-ve’l-Huteba açılmış, ancak I. Dünya Savaşı sebebiyle istenen sonuç elde edilememiştir.¹⁵⁶ Müezzinler, 1826 yılından itibaren askerlik hizmetinden muaf

¹⁵² M. Sabri Küçükaşçı, “Müezzin”, **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 491.

¹⁵³ A’raf, 7/44; Yûsuf, 12/70.

¹⁵⁴ Makrîzî, **el-Hitât**, Kahire, 1324/1905, c. IV, s. 46.

¹⁵⁵ Küçükaşçı, “Müezzin”, s. 493; Ö. Lütfi Barkan, **Kanunlar**, İstanbul, 1943, s. 32, 384.

¹⁵⁶ Ergin, **a.g.e.**, c. I, s. 163.

tutulmuşlar, 19 Aralık 1848 tarihli askerî kanunnameyle görevlerini bizzat kendileri ifa etmek şartıyla muafiyetlerinin sürmesine, istedikleri takdirde ise orduya katılabileceklerine karar verilmiştir.¹⁵⁷

Müezzinlik müessesesinin Osmanlı saray teşkilâtında da ayrı bir yeri vardı. Saray'daki Enderun Mektebi'ne alınan güzel sesli ve kabiliyetli gençlere burada musiki eğitimi verilir, içlerinde müezzinliğe yatkın olanlar müezzin olarak yetiştirilirdi. Müezzinler arasında ehliyetli ve en kıdemli olan "*müezzinbaşı*" (*sermüezzin*) tayin edilirdi. Osmanlı tarihinde müezzinbaşılığı ihdas ederek müezzinlerin görevlerini bir talimatname ile belirleyen Hükümdar Sultan II. Beyazıt Han'dır. Enderun'da Has Oda mensuplarından olan hünkâr müezzini, saray mescidinin başmüezzini olduğu gibi padişahların Cuma ve Bayram namazları için gittiği camilerde de müezzinlik yapardı. Ayrıca hünkâr müezzinlerinin maiyetinde "*müezzinân-ı hâssa*" denilen güzel sesli, musiki bilgisi ve icrası kuvvetli bir müezzin grubu bulunurdu. Bazı kayıtlara göre bunlar XVI. yüzyılda on beş kadarken XVIII. yüzyılın ikinci yarısında sayıları otuza ulaşmıştır.¹⁵⁸

Cami ve mescitlerin dışında da resmî müezzinler mevcuttu. "*Ehl-i hiref-i hâssa*" adı verilen bu müezzinlerin sayısını kendi mesleğinin de müezzinlik olduğunu söyleyen Evliya Çelebi 700 olarak gösterir. Sanat ve ticaretle ilgisi olmadığı halde ehl-i hinfetten sayılan bu müezzinler vezir, âyan ve diğer ileri gelenlerin müezzinleriydi. Bunlar geçit resmine katılırlardı. Hünkâr müezzinleri ikişer, sadrazam müezzinleri birer pay alıp sefere giderken bu müezzinler selâtin ve vezir camilerinde görevli müezzinlerle birlikte İstanbul'da kalıp sefere giden ordu müezzinlerine birer aylık ulûfelerini verip yardım ederlerdi.¹⁵⁹

Selâtin camilerinde görev yapacak imam ve müezzinlerin güzel sesli ve musiki bilgisine sahip olup icra yeteneği olanları tercih edilirdi. Bununla ilgili olarak Süleymaniye ile Yeni Cami vakfiyesinde geçen ifadelerden müezzinlerin takva sahibi, namaz vakitlerini iyi tayin edebilen, ayrıca musiki kabiliyetine sahip kişiler

¹⁵⁷ Kemal Beydilli, **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü**, İstanbul 2001, s. 67-68.

¹⁵⁸ Nuri Özcan, "Ezan", **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 44.

¹⁵⁹ Küçükaşcı, "Müezzin", s. 494.

olması gerektiği anlaşıldığı gibi vakfiyede ifade edilen ücretlerinin dolgun oluşu da müezzinliğe verilen önemi göstermektedir.¹⁶⁰

Müezzinler maaşları mescid ve camilerin vakıflarından karşılanıyordu. Tayinleri önceleri vakıf mütevellisinin teklifi ve şeyhülislamın tasdikiyle hazırlanan beratla oluyordu. Bu tayinler II. Mahmud döneminden itibaren ise Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti tarafından yapılmaya başlanmıştır.¹⁶¹ Müezzinlerin maaşları genelde düşük seviyede bulunuyordu. İstanbul'daki müezzinler taşraya göre, İstanbul'da selâtin camileri ve saray müezzinleri ise diğerlerine göre daha yüksek maaş alırdı. Müezzinbaşı ile yardımcılara diğer müezzinlerden daha yüksek maaş tahsis edilirdi. Müezzinlerin ayrıca ramazan aylarında, bayramlarda, mübarek gün ve gecelerde, saltanat değişimlerinde, selâtin camilerinde padişah ve devlet büyükleri namaz kıldığında ek gelirlere nail oldukları görülmektedir.¹⁶²

Birden fazla müezzini bulunan camilerde gerek ezan gerekse namaz esnasında müezzinlerin toplu olarak veya sırayla yaptıkları müezzinlik faaliyetine “*cumhur müezzinliği*” denirdi.¹⁶³ Müezzinlerin birçoğu musiki yanında güzel sanatların diğer dallarıyla da ilgilenir, tesbîhat, mahfel sürmesi, dua ve mihrabiye okur, temcîd, münâcât, salâ, mevlid, na't gibi cami musikisinin formlarını icra ederlerdi. Padişahlarla hânedan mensupları ve devlet ricâlinin vefat haberleri müezzinbaşılara buyruldu çıkarılarak selâtin camilerinde okunan salâlarla ilan edilirdi. Sarayda ve bazı konaklarda meşhur müezzinlerin katıldığı teravîh namazları kılınır ve müezzinler tarafından ramazan ilahileri okunurdu.¹⁶⁴

Osmanlı devrinde bestekârlığın yanı sıra sarayda musâhiblik¹⁶⁵ ve ardından başmüezzinlik görevine yükselmiş meşhur musikişinaslar vardı. XIX. yüzyılın ünlü

¹⁶⁰ Özcan, **a.g.mad.**, s. 44.

¹⁶¹ Küçükaşcı, “Müezzin”, **DİA**, s. 494.

¹⁶² Taylesanzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: **İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789**, Haz. Feridun Emecen, İstanbul, 2003, s. 334.

¹⁶³ Bayram Akdoğan, “Din Görevlilerine Musiki Eğitimi Verilmesi Hakkında Örnek Bir Metot” **AÜİFD**, c. XLII, 2002, sy. 2, s. 333; Özcan, **a.g.mad.**, s. 44.

¹⁶⁴ Küçükaşcı, “Müezzin”, s. 494.

¹⁶⁵ Musâhib: Padişahların sözü sohbeti dinlenir bilgili arkadaşlarına verilen isimdir. “Nedim” de denir.

musikişinaslarından Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi, Şâkir Ağa, Hacı Hâşim Bey ve Rıfat Bey bunlardan bazılarıdır.¹⁶⁶

J. Kayyımlik

Sözlükte “bir işi yerine getiren, bir malın idaresini veya belirli bir işin yapılmasını üzerine alan yahut bu iş için tayin edilen kimse”¹⁶⁷ anlamına gelen “kayyim” kelimesi dinî bir terim olarak “vakıf mütevellisi” ve “camilerin temizlik işlerini yapan görevli” anlamında kullanılmıştır.

Hiz. Peygamber zamanında da mescitlerin temizlik ve hizmetlerine büyük önem veriliyordu. Hadis kaynaklarında Peygamber Mescidi’ni gönüllü olarak temizleyen bir kadından bahsedilmektedir.¹⁶⁸ Daha sonraki dönemlerde de bu iş için hademeler çalıştırılmıştır. Hademelerin sayısı caminin büyüklüğüne göre değişiyordu. M. 912 yıllarında Kudüs Camii’nde 140 veya 230 hademenin görev yaptığı kaydedilmektedir. Bu hademeler caminin temizliği, lambalarının yakılması, sularının taşınması, mum, lamba yağı, temizlik malzemesi vb. cami ihtiyaçlarının belirlenip temin edilmesi gibi işleri yerine getiriyorlardı. Bu görevi bazen caminin imamı, hatibi, bazen de kadının bile yerine getirdiği oluyordu. Bununla birlikte ayrı birer cami görevlisi olarak camide yer alan kayyimlar, hademelerin yaptığı temizlik işleriyle de uğraşmışlardır. Onların hademelerin görevlerini de üstlenmeleri sebebiyle zamanla hademeler de kayyim olarak anılmaya başlamışlar; böylece kayyim, caminin tüm bu işlerini yerine getiren cami görevlisi olarak tanınmıştır.¹⁶⁹

Osmanlı’da vakıfların çeşitli dinî, sosyal ve kültürel hizmetlerini sürdürebilmeleri için tahsis edilmiş olan görevlere “cihet” adı veriliyordu. Cihet görevi iki şekilde yürütülmekteydi. İmamet, hitabet, vaizlik, tedris, cibayet, kitabet, dersiamlık gibi ilmi yeterlilik isteyenlere “cihât-ı ilmiyye”, kayyimlik, türbedarlık,

¹⁶⁶ Özcan, **a.g.mad.**, s. 44

¹⁶⁷ İsmail Özmel, “Kayyim”, **DİA**, Ankara, 2002, c. XXV, s. 107.

¹⁶⁸ Bu kadın rivayetlerde Ümmü Mihcen olarak geçmekte olup vefatı peygamberimize haber verilmeyen defnedilmişti. Hz. peygamber bu duruma çok üzülmüş ve onun mezarı başında namaz kılmıştır. Onu Cennet’te mescidin kırıntılarını süpürürken gördüğünü haber vermiştir. (Buhârî, Salât, 8/72)

¹⁶⁹ Osman Arpaçukuru, “Geçmişten Günümüze Cami Görevlileri”, **Vuslat Dergisi**, İstanbul, Temmuz 2004, sy. 37; Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, “Cami”, **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 54.

ferraşlık gibi bedeni çalışmaya bağlı olanlara da “*cihât-ı bedeniyye*” denirdi.¹⁷⁰ Kayyımlık, iş ve sanata dayanıp ilim tahsiline gerek göstermediğinden dolayı cihât-ı bedeniyyeden sayılıyordu. Kayyımlık tevcihinde yeterlilik, vücutça sağlamlık ve bilirkişi raporu gerekliydi. Bu göreve ehil olmayanların tayin edilmesi uygun görülmediğinden herhangi bir yetersizliğin tespiti durumunda görev başkasına verilir. Kayyımın vefatı halinde bu işi yerine getirmeye muktedir oğlu varsa yerine tayin edilir, ehliyetli kimse olmadığı takdirde ise vazife başkasına devredilirdi.¹⁷¹

Kayyımların maaşı genellikle cami vakıflarından karşılanıyordu. Vakfiyede takdir edilen maaşın az olması veya zamanla yetersiz duruma düşmesi halinde mahkeme kararıyla kayyımın maaşına zam yapılabilirdi.¹⁷² Kayyım, geçerli kanuni mazereti olduğunda yerine seçeceği ehliyetli kişiyi kadının da onaylaması şartıyla kendi adına yürütmek üzere görevini bir nâibe havale edebilirdi.¹⁷³

Evkaf-ı Hümâyun Nezâreti kurulmadan önce cihet tevcihleri vakıf şartlarına göre yapılmakta, bu uygulamadan büyük ölçüde kazaskerler ve kadılar sorumlu bulunmaktaydı. 1826’da adı geçen nezaretin kurulmasından sonra çıkarılan “*Tevcih-i Cihat Nizamnamesi*” ile bu konudaki uygulamalar yeniden düzenlenmiştir.¹⁷⁴ 3 Mart 1924’te Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış, din işleri ile ilgili yasama ve yürütme yetkisi hükümete bırakılmış ve bütçesi başbakanlık bütçesine mülhak olarak, devlet merkezinde bir Diyanet İşleri Reisliği makamı kurulmuştur.¹⁷⁵ Ardından çıkarılan bütçe kanunlarında kayyımlar da imam-hatip ve müezzinler gibi “*hayrât-ı şerîfe hademesi*” unvanıyla zikredilmiştir.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Cihet”, **DİA**, VII, İstanbul, 1993, s. 547.

¹⁷¹ Özmel, **a.g.mad.**, s. 107.

¹⁷² Sadrazam Kara İbrahim Paşa, Erzurum’da yaptırdığı caminin 21 Aralık 1707 tarihli vakfiyesinde caminin ihtiyaçlarının İzmir’deki vakıf mallarının kirasından karşılanacağını bildirmiştir. Bu bağlamda, camiye yevmî (günlük) 8 akçe vazife ile bir imam ve hatip, 5 akçe vazife ile bir müezzin, 4 akçe vazife ile bir ferraş, 2 akçe vazife ile bir kayyım tayin edilmiştir. (Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM), **Atik Erzurum Muhasebe Defteri**, nr. 164, s. 184).

¹⁷³ Özmel, **a.g.mad.**, s. 107.

¹⁷⁴ İpşirli, “Cihet”, s. 547.

¹⁷⁵ Ramazan Buyrukçu, **Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü**, Ankara, 1995, s. 28.

¹⁷⁶ Özmel, **a.g.mad.**, s. 107-108.

K. Diğer Görevliler

Osmanlılarda yukarıda maddeler halinde açıklamaya çalıştığımız din hizmetleri alanında faaliyet gösteren kişi ve müesseselerin yanı sıra cami içi ve dışında bu hizmetleri yerine getiren diğer görevliler de bulunmaktaydı. Bunlar ifa ettikleri vazife açısından daha öncekilerde olduğu gibi genelde ilmiye sınıfına mensup kimselerdi. Müderrisler öğretimle, müftüler fetva göreviyle, kadılar ise kaza (*yargı*) göreviyle yükümlüydüler.

Din hizmetleri alanında en önemli görevlerden birisi de müderrislikti. Müderrisler belirli bir tahsilden sonra icazet, mülâzemet ve beratla medreselerde ve camilerde ders verirdi. Camilerde ders veren müderrislere “*dersiâm*” denirdi. Dersiâm olabilmek için, gerekli ilimleri okuyup icazet almış ve imtihan olarak ehliyetini ispat etmiş olmak gerekmektedir.¹⁷⁷ XVII. yüzyıldan itibaren ihdas edilen dersiâmlık vasıtasıyla camilerde düzenli biçimde dersler verilmiştir. Cami dersleri olarak isimlendirilen bu derslere halkın yanında esnaf çocukları ile çıraklar ve bürokrasiye yeni intisap edenler de katılırdı.¹⁷⁸

Osmanlılarda, iyilikleri emretmek ve kötülüklerden vazgeçirmek suretiyle, sosyal huzuru sağlama görevini üstlenen kişiye “*muhtesib*” bununla ilgili müesseseye de “*ihtisab*” adı verilirdi. Hz. Ömer zamanında geniş bir teşkilat haline getirilmiş olan bu müessesenin temeli, Kur'an'daki “*emr-bi'l ma'ruf ve nehy a'nil-münker*” esasına dayanmaktadır. Muhtesib, dinin hoş karşılamayıp çirkin gördüğü her türlü kötülüğü (münkeri) ortadan kaldırmaya çalışır, çarşı ve pazarın kontrolünü sağlar, imam ve müezzinlerin görevlerini denetler, müslümanların Cuma namazında camiye gitmelerine dikkat eder, sayıları kırkı aşan topluluklarda cemaat teşkilatının kurulmasını sağlardı. Ramazan ayında alenen oruç yiyenler, içki içip sarhoş olanlar, iddet beklemeden evlenen kadınlar, yasak musiki aleti çalıp âlem yapanlar, velhasıl

¹⁷⁷ Pakalın, a.g.e., c. I, s. 427.

¹⁷⁸ Tahsin Özcan, “Osmanlılar-Dinî Hayat”, **DİA**, XXXIII, İstanbul, 2007, s. 539.

İslam'a muhalif hareket edenler hep muhtesibe hesap vermek mecburiyetindeydiler.¹⁷⁹

Mirasçılar arasında terekeyi İslâm'ın feraiz hükümlerine göre paylaştıran, yetimlerin mirasını koruyan ve idare eden şer'i memura ise "kassam" denirdi. İslâm hukukunda ve genel anlamıyla kassam; miras davalarında bizzat dava yerine giderek gerekli tahkikatı yapıp ihtilaf hakkında bir neticeye vardıldıktan sonra davayı hükme bağlayan ve ev, tarla, arsa gibi gayr-ı menkulleri varisler arasında taksim eden memura denir. Aynen kadıda aranan şartlar kassamda da aranmaktadır. Tanzimat'tan sonra kassamlık görevi kaldırılmıştır.¹⁸⁰

Cami, medrese, imaret gibi yerlerin vakıflarını vakfiye şartları ve şer'i hükümler dairesinde idare eden kişiye "mütevelli" denirdi. Mütevelli ya vâkıfın şartıyla yahut kadının tayin etmesiyle göreve gelirdi. Vakıfta tasarruf hakkı, vakfiye şartları doğrultusunda, mütevelliye aitti. Mütevelli varken kadı dahi tasarruf edemeyeceği gibi, mütevelli olmadıkları takdirde vakıfta hakkı bulunanlar dahi vakıfta tasarrufta bulunamazlardı. Evkâf Nezâretinin kurulmasından sonra bu hak Evkâf Nâzırı'na intikal etmiştir.¹⁸¹

İmaret, cami, medrese ve dârü'l-huffâz gibi kurumlarda güvenlik işlerine bakan görevlilere "noktacı" denirdi.¹⁸² Noktacılar aynı zamanda bu kurumlarda bulunan değerli el yazmaları Kur'an cüzlerini koruma görevini de üstlenirlerdi.¹⁸³

Camilerde görevli şahıslardan birisi de hatiptir.¹⁸⁴ Cuma ve bayram namazları başta olmak üzere bazı ibadet ve merasimlerin icrası sırasında halka hitaben yapılan konuşmaya "hutbe", konuşmacıya da "hatip" denilirdi. Hz. Peygamberden sonra hutbe dinî fonksiyonu yanında siyasî hâkimiyetin sembolü

¹⁷⁹ Bkz. İbrahim Erdoğan, "Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM), 2000/11, s. 123-143; Kazıcı, a.g.e., s. 215-228.

¹⁸⁰ Uzunçarşılı, a.g.e., s. 121; Pakalın, a.g.e., II, 209-210.

¹⁸¹ Pakalın, a.g.e., c. II, s. 640.

¹⁸² Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2004, s. 843.

¹⁸³ Emin Kılınc, "Klasik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dârü'l- Huffâzları (XVII. Yüzyıl)", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2008, c.7, sy. 1, s. 18-43.

¹⁸⁴ Hatiplikle ilgili daha önce geçen vaizlik ve imam-hatiplik maddelerinde geniş bilgi verilmiştir.

olarak da ehemmiyet kazanmıştır. Hutbede halifenin adının okunması onun hilafetinin bir alameti sayılmış, halkın da sükût ederek dinlemesi kendisine biat olarak kabul edilmiştir.¹⁸⁵ Genellikle hatiplik görevi imamlık görevi ile beraber yürütülüyordu. Cuma ve bayram namazlarında hutbe okuyan hatip umumiyetle imamlık görevini de yerine getiriyordu. Ancak hatiplik için ayrı bir görevlendirmenin yapılması gerekmektedir. İmamlar gibi hatipler de ehl-i berat olarak vergilerden muaf tutuluyordu. Diğer taraftan saltanat değişikliğinde beratlarının yenilenmeleri veya Padişah'ın, kendi adına hutbe okuyabileceklerine dair hatiplere izin vermesi gerekirdi.¹⁸⁶ Hatiplerin tayinleri önceleri, vakıf idarecilerinin (*mütevelli*) şeyhülislama teklifi ve padişahın tasdiki ile yapılırken daha sonra usulde değişikliğine olduğu, atama teklifinin şeyhülislam değil, hatibin tahsisatını alacağı yere göre Evkaf veya Maliye Nazırı tarafından yapıldığı görülmektedir. Hatiplerin görevlerini yapabilecek niteliklerine sahip olmaları ya da görevleri ile uygun hal ve tavıra sahip olup olmadıkları kadılar aracılığı ile denetlenmekteydi. İstanbul'da padişahlar tarafından yaptırılan selâtin camilerinde görevli hatiplerin, resmi niteliği olan tören günlerinde özel kıyafetler giymeleri kararlaştırılmıştır. Bu durum, hatiplik görevine verilen önemi göstermektedir.¹⁸⁷

Camilerde Kur'an okumakla görevli kişiye de kari deniyordu. Bu uygulama Emeviler döneminden itibaren başlamıştır. Osmanlılar döneminde selâtin camilerinde cüzhan denilen kâriiler görevlendirilmişti. Bazı cami ve türbelerde ise ücretleri vakıf tarafından karşılanan ve gece gündüz aralıksız bir şekilde nöbetleşe Kur'an okuyan kâriiler bulunmaktaydı.¹⁸⁸

Dârü'l-Huffâz¹⁸⁹ denilen yerlerde öğrencilerin Kur'an ezberlerini takip ve kontrol eden kişiye “Şeyhü'l-Huffâz” denirdi. Şeyhü'l-Huffâz, vakfiye şartlarına göre genelde kendi neslinden olan ve evlatlarından en ehil olanı vazifeye getirirdi. Eğer evlatlarından bu işe ehil olan yok ise bu vazifeye dışarıdan imtihanla birisi

¹⁸⁵ Mustafa Baktır, “Hutbe”, **DİA**, XVIII, İstanbul, 1998, 425-428.

¹⁸⁶ Z. Salih Zengin, “Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler”, **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 17, sy. 1, 2008, s. 384.

¹⁸⁷ Zengin, **a.g.m.**, s. 384-386.

¹⁸⁸ Önkal -Bozkurt, “Cami”, **DİA**, c. VII, s. 54.

¹⁸⁹ Hafız yetiştirilen yerler.

seçilirdi. Hafızlara ders veren hocada işine ehil olma şartının aranması ve gerektiğinde imtihana başvurulması, kuruma verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁹⁰

Bunların dışında cami içinde hizmet eden (*hademe-i hayrat*) diğer birçok vazifeli de bulunuyordu. Muhtelif zamanlarda cemaat eşliğinde dua eden kimseye “*duahan*”, mevlid-i şerifi okumakla görevli kimseye “*mevlidhan*”, yasin-i şerif okumakla görevli kişiye “*yasinhan*”, camide namazlardan önce ve sonra aşr-ı şerif okuyan kimseye “*aşırhan*”, Kur’an-ı Kerim hatmi yapılırken cüz’ okuyan kimseye “*cüzhan*” denirdi. Bunun yanında, camide namazdan önce ve sonra sure okumakla görevli kişiye “*surehan*”, naat veya kaside okuyan kimseye “*naathan*”, sala okumakla vazifeli kimseye “*salahan*”, salâvat-ı şerife okumakla görevli “*salavathan*”, iskat ve devirle ilgili kişiye “*devirhan*”, muhtelif zamanlarda Sahih-i Buhari’yi okutmakla görevli kişiye de “*buharihan*” denirdi. Ayrıca camilerde günlük namaz vakitlerini ayarlamakla görevli kişiye “*muvakkithan*”, caminin vâkıflarına hatim indirmekle görevli hafızlara “*hafızan*”, caminin temizliği ve iç düzeniyle uğraşan kimseye “*ferraş*”, tesbihatları okumakla görevli kimseye “*müsebbih*”, teşrik tekbirleri getiren kişiye “*muvaahhid*”, şamdan ve kandilleri yakıp söndürme işiyle görevli kişiye de “*kandilci*” ismi verilirdi. Yine camide tütsü ve buhur yakan “*buhurcu*”, kitapların sayımı, bakımı ve muhafazası ile ilgilenen “*kütüphaneci*”, caminin kapı ve pencerelerini açıp kapatmakla görevli “*bevab*”, caminin yanında bulunan türbede görev yapan “*türbedar*”, caminin muhtelif kısımlarına yazılar yazan “*hattat*”, nakış işlerini yapan “*nakkaş*”, süsleme yapan “*müzehib*” ve minarede mahyaları yakan “*mahyacı*” bulunurdu.¹⁹¹

Yukarıdakilere ilaveten camilerde vakıf görevlisi olarak kâtip¹⁹², câbi¹⁹³ ve mimar¹⁹⁴ da vazife yapmaktaydı. Kâtip ve câbi beşer dirhem yevmiye ile vazife yaparken, mimar altı dirhem yevmiye alırdı.

¹⁹⁰ Kılınç, **a.g.m.**, s. 25.

¹⁹¹ Bkz. Ünal Taşkın, “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2008, c. I, sy. 3, s. 349; Önkal-Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 55.

¹⁹² Kâtip; vakfın gelirlerini, masraflarını, tahsisatları ve sair bilgileri istikamet ve emanetle yazan görevlidir. (Mustafa Oflaz, “İskender paşa Vakıfları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, sy. 21, s. 87).

Osmanlı döneminde cami görevlilerinde tür ve sayı bakımından önemli bir artışın olduğu gözlenmektedir. Özellikle selâtin camilerinde görevli sayısı oldukça fazlaydı. Meselâ III. Murad'ın Manisa'da inşa ettirdiği Muradiye Camii'nde iki imam, bir hatip, bir vaiz, dokuz müezzin, doksan dört cüzhan, otuz iki hademe olmak üzere toplam 139 kişi cami vakfından çok farklı seviyelerde maaş almaktaydı. Bunun yanında Fatih Camii vakfiyesinde 166, Süleymaniye Camii vakfiyesinde ise toplam 485 kişinin cami dâhilinde ve çevresinde görev yaptığı kaydedilmektedir. Osmanlılarda bütün cami personeli askerî zümre kapsamına alınmış, bu sayede vergilerden muaf tutularak kendilerine bazı imtiyazlar tanınmıştır.¹⁹⁵

Dinî hizmetleri ifa eden görevliler genellikle medrese eğitiminden geçmekle birlikte bu zorunlu değildi; ancak vazifenin gerektirdiği asgari bilgi ve becerilere sahip olmaları istenir, bir takım ahlâki vasıflar aranırdı. Vakfiyelerde din hizmetlerinde görevlendirilecek kişilerde aranacak şartlar ayrıntılı biçimde yer alırdı. Cami görevlileri vazifelerini hastalık ve ihtiyarlık gibi sebeplerle başkalarına devredebilirdi. Vefat etmeleri halinde görevleri genellikle vefat edenin oğluna veya bir yakınına verilmekte, ancak bunda ehliyete dikkat edilmekteydi. Cami görevlileri kadıların kontrolü altındaydı. Şikâyetler kadılar tarafından değerlendirilir ve gerektiğinde ceza verilirdi.¹⁹⁶

Tanzimat döneminin sonlarına doğru cami görevlileriyle ilgili hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Cami görevlilerinin vazifeye alınma şartları, tayinleri ve görevden alınmaları ile göreve ilişkin diğer hususları düzenleyen nizamnameler yürürlüğe konulmuştur. Bu amaçla biri 1870 yılında, diğeri 1873 yılında ve sonuncusu da 1913 yılında olmak üzere üç defa nizamname çıkarılmıştır. Böylelikle; a) camilerdeki görevlerin belirlenmesi, b) camilerde görev yapacaklar için mesleki

¹⁹³ Câbi; Osmanlı Devleti'nde vakıflara ait kira ve gelirleri toplayan görevlidir. Bunların yaptıkları işlere ise cibayet denilmektedir. Statüleri, özellikleri ve ücretleri vakfiye hükümleri ile belirlenen câbilerin tayin, azil, teftiş gibi işlemleri kadılar tarafından yürütülürdü. Cüzhânlık ve câbilik kâtiplikle beraber yapılan görevlerdendi. (İpşirli, "Câbi", **DİA**, İstanbul, 1992, c. VI, s. 529-530).

¹⁹⁴ Mimar, vakıf müesseselerde olabilecek tamirat ve tadilat işleriyle ilgili olarak tayin edilmiş görevlidir. (Oflaz, **a.g.m.**, s. 88).

¹⁹⁵ Önkal-Bozkurt, **a.g.mad.**, s. 55.

¹⁹⁶ Özcan, **a.g.mad.**, s.539.

standartlar getirilmesi, c) cami görevlerinin nasıl yerine getirileceği, tayin, görevden alma ve benzeri diğer hususlarda uygulama birliği sağlanması hedeflenmiştir.¹⁹⁷

¹⁹⁷ Onay, **a.g.m.**, s. 49.

II. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON YÜZYILINDA MÜFTÜLÜK

A. Genel Olarak

Osmanlı devlet teşkilâtının ilk devirlerinde iftâ, kadılık ve müderrislik görevi kaza, sancak ve eyaletlerde tek şahsın idaresinde toplanırken, sınırların genişlemesiyle bu üç vazife birbirinden ayrılmış ve üç ayrı şahıs arasında bölünmüştür. Böylece, kadılık, müftülük ve müderrislik ayrı kişilerde temsil edilmeye başlanmıştır. Bununla beraber daha sonraki devirlerde bazen bu vazifelerin tek şahısta toplandığı da olmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nde müftüler, iki kısımdır: Birincisi, bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü, yani şeyhülislamdır. İkincisi, diğer müftülerdir ki, bunlara “*kenar müftüleri*” de denir. Osmanlı Devleti'nde en yüksek hukuk yetkilisi olan şeyhülislam, sancak ve kazalarda fetva işlerini yürütmek üzere, Hanefî mezhebine göre fetva vermek, şer'î hükümlerde başvuru mercii olmak ve olayları cevaplandırmak üzere müftüler tayin etmiştir. Diğer Sünnî mezheplerinin yaygın olduğu Mekke, Medine, Kudüs ve Kahire gibi yerlere Hanefî mezhebi müftüsüyle birlikte Şafîî, Malikî ve Hanbelî mezheplerinden müftüler de gönderilmiştir. Osmanlılarda esas olarak, kadılar verdikleri kararlarda ve müftüler de fetvâlarında Hanefî mezhebi görüşlerine dayanmışlardır. Bununla beraber, müftülere müftülük yapabilmeleri için verilen izinnâmelerde, bazı istisnaî hallerde geçerli olmak üzere, başka mezheplerin görüşlerine uymaları imkânı tanınmıştır. Ancak yine de, Hanefî imamlarının en geçerli hükümleri ile fetva vermeleri açıkça emredilmiştir.²

¹ Baltacı, a.g.e., s. 56.

² Halil Cin-Ahmet Akgündüz, **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, c. I, İstanbul, 1990, s. 270; A. Himmet Berki, **İslam Şeriatında Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi**, Ank., 1962, s. 81.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, kaza, sancak ve eyaletlerde kadılardan sonra ehl-i şer' ³ zümresi olarak müftüler gelmekteydi. Müftülerin tayin işlerinden şeyhülislam sorumluydu. ⁴ Kadıların mahkeme işlerinde en önemli yardımcılarında biri olan müftüler kazalarda halkın dini meseleler başta olmak üzere sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî konularda karşılaştıkları problemlerle ilgili olarak başvurdukları bir makamdı. Kadılar tereddüde düştükleri durumlarda fetva için müftülere başvururdu. Kadılar şer'î hususların dışında örfî konularda da müftüden fetva alırdı. ⁵ Müftüler kendilerine gönderilen rûuslardaki (*tayin evrakı*) tavsiyelere göre hareket etmek mecburiyetindeydiler. Bu müftüler verdikleri fetvaların üstüne nerenin müftüsü olduğunu beyan ile mühürlerini basarlar ve verdikleri fetvanın Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını zikrederlerdi. ⁶

1. Müftülük Kavramı

Sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamında kullanılan “fetvâ” kelimesi, “yiğit, delikanlı” anlamındaki “fetâ” kelimesinden türemiştir. Fıkıh terimi olarak ise “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” demektir. Örfte ise sorulan dini sorulara müftüler tarafından yazı ile verilen cevaptır. Fikhî bir meselenin fetvaya yetkili kişilerden sormaya “*istiftâ*” (*sual*), fetvayı isteyene “*müsteftî*” (*sail*), böyle bir meseleyi açıklamaya veya meselenin hükmünü sözlü veya yazılı olarak cevaplandırmaya “*iftâ*”, verdiği fetva ile hükmü açıklayana da “*müftî*” (*mucîb*) denir. Kendisine dayanılarak fetva verilen şer'î hükme veya bir hâdise hakkında ortaya konulan çeşitli görüşlerden fetva için tercih edilene “*müftâ-bih*”, müftünün fetva verirken ve müsteftînin fetva isterken bilmeleri ve riayet etmeleri gereken usul ve kaidelere “*âdâbü'l-müftî*” (*âdâbü'l-fetva, resmü'l-müftî*) adı verilir. Bir mesele hakkındaki muhtelif fikhi görüşlerden hangisinin fetvaya daha elverişli olduğunu gösteren tabirlere “*alâmâtü'l-iftâ*” (*alâmâtü'l-fetvâ*)

³ Ehl-i şer'; Osmanlı Devleti'nde adalet hizmetleri, eğitim ve yargı görevlerini ifa eden zümredir. Üç önemli görevi bulunur: Tedris, Kaza ve İfta. (Bkz. Ek-1).

⁴ Özkaya, a.g.e., s. 222.

⁵ M. Ali Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı*, Osmanlı, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 120-121.

⁶ Mouradgea D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, c. IV, Paris, 1790, s. 584.

denir. Meselâ, "Bununla fetva verilir, fetva bunun üzerinedir, bugün amel bunun üzerinedir, sahih olan budur" tabirleri gibi.⁷

Kur'ân-ı Kerim'de fetva kelimesi türevleriyle birlikte dokuz ayette geçmekte olup, hepsinde sözlük anlamına uygun olarak görüş sorma ve görüş bildirme,⁸ soru sorma,⁹ rüya yorumlama¹⁰ gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹¹

Hz. Peygamber'in hadislerinde ve İslâmiyet'in ilk dönemlerinde fetva yerine daha çok "fütyâ" kelimesinin kullanıldığı, istiftâ, iftâ terimlerinin de yaygın bir kullanımının bulunduğu görülür. Ancak fetvanın, fıkıh literatüründe yer aldığı şekliyle fikhî bir işlem ve kurumu ifade eden terim anlamı kazanması daha sonraki asırlarda gerçekleşmiştir.¹²

İstilâhta ise müftî, müctehid demektir. Müctehid, Kur'an-ı Kerim'den ve Hadîs-i Şeriflerden dini hüküm çıkarabilme kudretine hâiz bulunan kimsedir. Fetva ile icthad, müctehid ile müftî arasında yakın bir bağ vardır. Fetva ictihada nispetle daha hususidir.¹³ Uzunçarşılı'nın tarifine göre "dört ehl-i sünnet mezhebinden Hanefî fikhî üzerine kendisine sorulan umumî ve hususî, şer'î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyararak karar veren zata "müftü" adı verilmektedir." Müctehid olmayıp, başka bir âlimin icthâdına uyan ve bunun için mukallid sayılan bir fakihe (âlime) müftü denilmesiyse mecâzidir. Bu, müctehidlerin fetvalarını nakledip bildirmesi itibariyledir.¹⁴

"Müftü" tabiri, İslâmiyet'te esasen ilmî bir unvan ve sıfattır. Hicrî birinci ve ikinci asırda yaşayan Müslümanlar arasında din bilgilerinde derinleşmiş, fetva makamına ulaşmış pek çok müftü yetişmiştir. Bunlar devlet memuru olmadığı gibi çoğu ticaret veya bir meslekle meşgul kimselerdi. Tarihte kurulmuş çeşitli İslâm

⁷ Fahrettin Atar, "Fetva", **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 486-487; Bilmen, **a.g.e.**, c. I, s. 251; Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 312.

⁸ Nisa 4/127, 176; Kehf 18/22; Neml 27/32.

⁹ Saffât 37/11, 149.

¹⁰ Yusuf 12/41, 43, 46.

¹¹ Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadelede Din Adamları**, D.İ.B. Yayınları, c. II, Ankara, 1997, s. 22.

¹² Atar, **a.g.mad.**, s. 487.

¹³ Ebu Zehra, **İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi**, Çev: Abdülkadir Şener, Ankara, 1968, c. I, s. 159.

¹⁴ Ekrem Üçyiğit, "Müftî", **Türk Ansiklopedisi**, c. XXV, s. 9-10; Atar, **a.g.mad.**, s. 491.

devletlerinin idarecileri tarafından, işlerinin dine uygun olup olmadığının denetlenmesi için devlet bünyesinde din adamının bulunacağı bir makam ihdas edilmiş ve bu makamda bulunan din adamlarına müftü sıfatı verilmiştir. Böylece bu sıfat idârî bir tabir olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Dört büyük mezhebin, İslâm ülkelerinde yayılmasından sonra, müctehid olan müftü kalmayınca her müftü, bu mezheplerden birine uyararak fetva vermeye başlamıştır. Müctehid olmayan bu müftülerin kendilerine sorulan bir mesele hakkında fetva bildirirken uymaları gereken bir takım kâideler ve şartlar konulmuştur. Hanefî mezhebinde olan bir hâkim (*kadı*), kendisine sorulan bir meselede öncelikle İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin sözüne uygun olarak fetvâ verirdi. Aradığını onun sözlerinde açıkça bulamazsa, İmâm-ı Ebû Yusuf'un, onun sözlerinde bulamazsa, İmâm-ı Muhammed Şeybânî'nin, sonra İmâm-ı Züfer'in, daha sonra ise Hasan bin Ziyâd'ın sözünü alırdı. Müctehid-i fil-mezhep (*mezhepte müctehid*) ve eshâb-ı tercîh olan müftüler, icihadlar arasında delilleri kuvvetli olanları seçerlerdi. Müctehid olmayanlar ise, bunların tercih etmiş oldukları söze uyarlardı. Böyle yapmayan müftülerin ve hâkimlerin sözü kabul görmezdi. Buradan da müftünün müctehid-i fil-mezhep olması ve İmâm-ı A'zam'ın sözünü tercih etmesinin gerektiği anlaşılmaktadır. Aksi halde böyle kişilere müftü yerine nâkil (*nakl edici, fetvayı iletici*) denilmesi daha doğrudur. Nâkiller fetvaları, son derece değerli olan meşhur fıkıh kitaplarından alırlar.¹⁵

Dinde bir âlimin müftülük derecesine ulaşabilmesi için; devlet idaresindeki bir makamda bulunması şart olmadığı gibi, tarihte devlet idarelerinde yer almış müftü lakaplı din adamlarının çoğu da ilmî bakımdan müftülük derecesine ulaşabilmiş değillerdi. Bunlar; o derecedeki âlimlerin fetvalarını naklederlerdi.

Müftü, şeyhülislam unvanının yayılmasından önce ilmiye mesleğinde kullanılan üç tabirden biri olmuştur.¹⁶ Bütün İslâm devletlerinde olduğu gibi Osmanlılarda da, ilmiye sınıfına dâhil olan müftüler vardı. Müftülere, “*Reisül-Ulemâ*”, “*Müfti'l-Enâm*”, “*Şeyhul-İslâm*”, “*Esâsul-Fudelâ*”, “*Sadrus-Sudûr*”,

¹⁵ Üçyiğit, **a.g.mad.**, s. 9-10.

¹⁶ Diğerleri de kadı ve müderristir.

“*Mesnetnişîn-i Fetvâ*” gibi unvanlar da verilmiştir.¹⁷ Osmanlılarda müftülük ve kadılık, ayrı iki sınıf olarak karşımıza çıktığı gibi bazen birleştikleri de olmuştur. XVI. asır ortalarından sonra müftü bütün ilmiye sınıfının reisi olup müderrislerle mevali denilen kadılar da bunun idaresine verilmiştir. Sonradan genel olarak devletin merkezinde şeyhülislam denilen ve ulemanın mercii olan müftülerden başka vilayet, sancak ve kazalarda da halkın sordukları şer’i suallere cevaplar veren müftüler tayin edilmeye başlanmıştır. İlk Osmanlı müftüsü Molla Şemseddin-i Fenârî idi. Osmanlı Devleti’nde, İslâmiyet’in en büyük temsilcisi olarak kabul edilen ve önemli bir mevkiye sahip olan müftü, devlet protokolünde veziriazamdan üstün tutulmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman Han devrinde Ebussuûd Efendi’den başlayarak müftüler bütün ilmiye sınıfının başkanı olmuş, tüm müderrisler ve kadılar (*hâkimler*) onun emrine verilmiştir.¹⁸

Taşra vilayetlerine gönderilen müftülere verilen şeyhülislam unvanını Osmanlı Devleti teşkilatındaki resmî makam olan ve muhtemelen “*başmüftü*” sayılabilecek şeyhülisamlık ile karıştırmamak gerekir. Çünkü taşrada şeyhülislam olarak bulunan kişi tam anlamıyla müftülük görevini yerine getiriyordu. Hem şeyhülislam hem de müftü tabirine Osmanlı Devleti’nde resmi bir makam olarak ilk defa Fatih Kanunnamesinde rastlanmakta olup aslında her iki kelime de eş anlamda kullanılmıştır. Kanuni dönemine kadar daha ziyade müftü kelimesi tercih edilirken bundan sonra bu tabir bırakılıp şeyhülislam kelimesi kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹

2. Tarihi Gelişimi

İslâm Tarihi’nde fetva verme görevi Hz. Muhammed ile başlamıştır. O, bir taraftan Allah'ın emirlerini ve hükümlerini insanlara tebliğ ediyor, diğer taraftan da ashabın (*arkadaşlarının*) dini konulardaki suallerine cevap veriyordu. Müslümanlar her taraftan akın akın Medine'ye gelip özel ve genel işlerinde hep ona müracaat ediyor, fetva istiyorlar ve Kur'an-ı Kerim'in:

¹⁷ Kramers, **a.g.mad.**, s. 487; Yakıt, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁸ Üçyiğit, **a.g.mad.**, s. 9-10.

¹⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, c. VII, s.137.

*“Ey İman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ulü'lemre de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”*²⁰ emrini yerine getirmek için ona başvuruyorlardı.²¹

Hz. Peygamber, İslâm Devleti'nin kurulmasından sonra eğitmiş olduğu yedi kişiye fetva verme yetkisini tanımıştır.²² Peygamberin ölümünden sonra, Hz. Ebubekir döneminde, kadılık ve müftülük görevleri valilerde toplanmış olmakla birlikte, ayrıca fetva veren müftülere de rastlanmıştır. Hz. Ömer'in halifeliği zamanında ise, İslâm Devleti'nin sınırlarının genişlemesi sonucunda yapılacak işlerin artması nedeniyle, fetva ve yargılama yetkileri birbirinden ayrılarak, farklı kişilerin sorumluluğuna verilmiştir. Dört Halife Dönemi'nin sonuna kadar, yargılama sırasında ortaya çıkan sorunlar müftülere danışılarak çözüme kavuşturulmuştur.²³ Sahâbenin yetiştirdiği tâbiîn nesli de, kendi aralarında üstat, metot, muhit ve malûmat farkına bağlı olarak ehl-i hadis ve ehl-i re'y olmak üzere iki gruba ayrılmış, fakihler buldukları bölgelerde fetva işlerini ictihada dayalı olarak yürütmüşlerdir.²⁴

Emevi Devleti'nin kurulmasından sonra da kadılar, yargılama yetkilerini kullanmaları sırasında, hukukî hataların ortaya çıkışını engellemek amacı ile sık sık müftülere danışmışlardır. Hatta müftülerin danışmanlık görevleri öyle bir dereceye ulaşmıştır ki; Emevi Halifesi Ömer bin Abdülaziz, iftâ teşkilatını resmî bir devlet teşkilatına dönüştürmüştür.²⁵

²⁰ Nisa 4/59.

²¹ Muhammed El-Zuhayli, “Fetva ve Takva”, Çev: Mustafa Ateş, **Diyanet İlmî Dergi**, c. 29, sy. I. (Ocak, Şubat, Mart 1993), s. 97.

²² “Sahabelerin fakihleri verdikleri fetva sayısı bakımından üç gruba ayrılmıştır. En çok fetva vermekle meşhur birinci gruptaki yedi sahabenin (Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah bin Mes'ud, Abdullah bin Ömer, Abdullah bin Abbas, Zeyd bin Sabit, Hz. Aişe) her birinden intikal eden fetvalar birer büyük cilt teşkil edecek sayıdadır. Hz. Ebu Bekir, Osman, Enes bin Malik ve Ebu Hureyre'nin de dâhil bulunduğu ikinci grubun sayısı yirmi civarında olup, her birinin verdiği fetvalarla birer küçük kitap oluşturulabilir. Üçüncü grupta 120 kadar sahabe vardır ki, bunlardan çok az sayıda fetva nakledilmiştir” (DİA, XII, s. 489).

²³ Fahrettin Atar, **İslâm Adliye Teşkilâtı**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1991, s. 122-130; Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 619.

²⁴ Karaman, **a.g.e.**, s. 175; Atar, **a.g.mad.**, s. 489.

²⁵ Yakut, **a.g.m.**, s. 34.

Müftülüğün resmi bir makam olması ise, fıkıh mezheplerinin teşekkül edip gerek devlet, gerekse halk nezdinde kurumlaşmasıyla birlikte başlamıştır.²⁶ Abbasiler döneminde (750-1258) ortaya çıkan adli işlere kadıların, dinî işlere müftülerin bakması ilkesi, daha sonraki dönemlerde de ana çizgisini korumuş, şer'i mesele ve ihtilaflar bu kaza-fetva ikilemi içinde çözülmeye çalışılmıştır.²⁷ Bunun yanı sıra Ebû Hanife'nin talebelerinden Ebû Yûsuf, Abbasi Halifesi Hârûn er-Reşîd zamanında hem fetva işini, hem de “*kâdı'l-kudâtlık*” vazifesini yürütmüştür.²⁸

Müftülük makamının devlet yönetiminde rol almaya başlaması, Memlûk Devleti (1250-1517) dönemine rastlamaktadır. Memlûkler oluşturmuş oldukları divanda, şer'î işler hakkında fetva vermekle yükümlü, her mezhep için farklı müftüler bulundurmışlardır. Bu müftüler, zaman zaman sultanla beraber, seferlere de katılmışlardır.²⁹

Bu ifadelerle dayanarak, İslâmiyet'in ilk dönemlerinde müftülük görevinin, örgütsel olmayan, dinî ve ilmî bir yapıya sahip olduğunu ve ilk defa, Memlûk Devleti döneminde müftülere idarî görevler verilerek, bu makamın devlet içerisinde örgütlenme sürecinin başladığını söyleyebiliriz.

Osmanlıların ilk döneminde resmi olarak atanmış müftüler yoktu, onların devlet teşkilatı içinde resmi bir yeri olmaktan ziyade halk ve devlet adamları nazarında manevi bir üstünlüğü söz konusuydu. Osmanlı Devleti'nde müftülük vazifesi ilk defa devletin kurucusu Osman Gazi, kayınpederi Edebâli'yi fetva işlerine, bacanağı Dursun Fakih'i de kaza (*yargı*) işlerine tayin etmesiyle başlar.³⁰ Şeyh Edebâli'nin 1326 yılında vefat etmesiyle Dursun Fakih, O'nun fetva verme görevini de üstlendi. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde, fetva vermekle görevlendirilen kişiler aynı zamanda “*kadı*” unvanını taşımışlardır. Pek çok kaynakta, Osmanlı

²⁶ Müctehidler asrı olarak vasıflandırılan bu devir, Ebu Hanife, Malik bin Enes, el-Evzaî, Süfyânü's-Sevrî, Dâvud ez-Zâhirî, Taberî, Ahmed bin Hanbel gibi mezhep imamlarının yetiştiği bir devirdir (Fahrettin Atar, “İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, **MÜİFD**, sy. 3, İstanbul, 1985, s. 29).

²⁷ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 23.

²⁸ Atar, **a.g.mad.**, s. 490.

²⁹ Yakut, **a.g.m.**, s. 35.

³⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara, 1970, s. 284.

Devleti'nin ilk başmüftüsü³¹ (*şeyhülislamı*) olarak gösterilen Molla Fenâri'nin fetva verme görevinin yanında Bursa Kadılığı'nı da sürdürmesi konuya verilebilecek en güzel örnektir. Bu durum, devletin ilk dönemlerinde fetva ve yargı yetkilerinin aynı kişide toplandığının bir göstergesidir.³² Devletin işleri genişleyip, idari sistemler ve müesseseler gelişmeye başlayınca, XV. yüzyılın başlarında şeyhülislamlık (*meşihat*) makamı kuruldu.³³ Fetva yetkisi şeyhülislam'a aitti. Zaman içinde şeyhülislamlık makamı geliştirilerek bu makama bağlı merkezde Fetvahane³⁴ tesis edildi. Bunun yanı sıra meşihat makamına bağlı olarak vilayet, sancak ve kazalarda halkın sorularına cevap veren müftüler de bulunmaktaydı.³⁵ Yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde müftüler iki kısma ayrılmaktaydı. Birincisi bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü yani şeyhülislamdı. İkincisi ise, diğer müftülerdi ki bunlara kenar müftüleri veya taşra müftüleri de denirdi.³⁶ Şeyhülislam merkezde, padişah, çeşitli yöneticiler ve halkla sıkı ilişkiler içinde olduğu gibi, taşra müftüleri de bölge yöneticileri ve halkla sürekli ilişki halinde olmuşlar, sorulan suallere verdikleri fetvalar ile halkı dinî konularda aydınlatmışlardır.

Osmanlı Devleti'nde dinî yetkinin kuvvetli bir kişide toplanması ve fetva vermekle yükümlü bağımsız bir makamın ortaya çıkması Fatih Sultan Mehmed zamanına dayandırılmaktadır. Bu dönemde şeyhülislam diye isimlendirilen müftü ulemanın reisi olarak müderrisler arasında en üst derecede yerini almıştır. Haliyle padişahın hocasıyla birlikte vezirlerden üstün rütbeli olarak sadrazamlar bile bunları kanun gereği üst taraflarına oturtmaktaydılar.³⁷ Bu ilk dönemlerde müftü olarak bilinen kimseler zamanla daha ziyade şeyhülislam unvanı ile tanındılar. Yine kadılar ve müderrisler aynı zamanda fetva verme salahiyetine sahip oldukları için

³¹ Bununla beraber Lûtfî tarihi, İlmiye Salnâmesi ve Hammer tarihi ilk başmüftünün Sultan II. Murad zamanında yaşamış Elvan Fakih olduğunu yazmaktadır. (**İslâm Ansiklopedisi**, MEB, c. XII, s. 485).

³² Yakut, **a.g.m.**, s. 35.

³³ İlk Şeyhülislâm "İstanbul Müftüsü" ismiyle 1424-1425 tarihinde atanan Molla Şemsüddîn-i Fenâri Efendi'dir. 498 yıl kadar süren Osmanlı Meşihat döneminin son Şeyhülislâmı Mehmet Nuri Medeni Efendi'dir. Bu ikisi arasında 127 Şeyhülislâm gelmiş, bunlar arasında 185 değişme olmuş, 54 kez de aynı kişiler yeniden göreve çağrılmışlardır. (Bkz. Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislâmları**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. XL vd).

³⁴ Bkz., Ferhat Koca, "Fetvahâne", **DİA**, XII, s. 496-500.

³⁵ Atar, **a.g.mad.**, s. 490.

³⁶ Cin, Akgündüz, **a.g.e.**, s.270; (Bkz. Ek-2).

³⁷ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, c. II, s. 590.

buldukları bölgelerde müftülük de yapmaktaydılar. Ancak müftü unvanını taşıdıkları dönemde de şeyhülislam olarak bilindikleri dönemde de devletin resmi işleriyle meşgul olmadıkları için Divan-ı Hümayun'da yer almazlardı. Divandaki şer'î işleri kazaskerler görürdü. Ne var ki, Divan-ı Hümayun azası olmamakla beraber, dinî bir meselenin halli veya düzeltilmesi gerektiğinde divana davet edilerek görüşleri alınırdı. Yine harp ve sulhe karar verilebilmesi için müftüler ve şeyhülislamın tasdiki gerekirdi.³⁸

Osmanlı devlet teşkilatı içinde şeyhülislamın ve ona bağlı vazife yapan müftünün mevkii, açık olarak Fatih Kanunnamesinde şu şekilde ifade edilmiştir. “*Ve Şeyhu'l-İslâm, ulemânın reîsidir ve muallim-i Sultânî dahî kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezîr-i a'zamın, anları riâyeten üstüne olmak münâsibdir. Ammâ, müftî ve hoca, sâir vüzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahî ederler.*”³⁹ Fatih Kanunnamesinde her iki unvanın da beraber kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra başkent müftüsünün “*şeyhülislam*” adını alarak, devlet işleri ile ilgili verilecek fetvalardan sorumlu tutulması, Fatih'in devlet yönetiminde merkeziyetçi bir politika izlediğinin göstergesidir.⁴⁰

Bu makamın asıl öneminin artması ve protokolde kazaskerlik makamının önüne geçmesi, böylece en yüksek dinî merci ve ilmiye sınıfının reisliği haline gelmesi XVI. yüzyıl ortalarına doğru Zenbilli Ali Efendi, İbn Kemal ile Ebussuûd Efendilerin sayelerinde gerçekleşmiştir.⁴¹ Bu şahsiyetler ilmî dirayet ve temiz şahsiyetleriyle devrin padişahları üzerinde büyük nüfuz ve tesir sahibi olmuşlardır. Bu dönemde müftülük ayrı bir makam haline gelerek ilmiye sınıfının en üstünde yer almış, hatta müftü (*şeyhülislam*) devlet protokolünde sadrazamla eşit konuma ulaşmış ve ilmiye sınıfının reisi olarak bütün müderris ve kadılar onun emrine girmiştir. Müftülerin önemini artmasında Yavuz Sultan Selim zamanında görev yapan devrin en seçkin müftüsü Zenbilli Ali Efendi (1501-1525) büyük etki göstermiş ve padişahın iradesine müessir olmaya başlamıştır. Bu tarihe kadar divan

³⁸ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 137.

³⁹ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, c. I, s. 318.

⁴⁰ Esra Yakut, “Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Sonrası Şeyhülislamlık Kurumu”, (**Doktora Tezi**), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 15.

⁴¹ Baltacı, **a.g.e.**, s. 53; Murat Akgündüz, **Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislamlık**, İstanbul, 2002, s. 44.

veya toplantılarda Anadolu ve Rumeli Kazaskerleri müftüye takaddüm etmekte iken Zenbilli Ali Efendi, kazaskerleri emri altına almış ancak her iki kazaskerin görev ve yetkilerinin kendi makamında toplanmasını reddetmiştir. Kanûnî devrinde ise, İbn Kemal Efendi, Ebussuûd Efendi gibi son derece bilgili kişilerin müftülükle görevlendirilmeleri bu makamın önemini daha da arttırmıştır. Bu devirde, İstanbul Müftüsü, bütün müftülerin ve hatta kadıların dahi üzerinde nüfuzunu hissettirmiştir. Şeyhülislam kelimesi resmî olmayarak Kanûnî zamanına kadar diğer müftüler tarafından da kullanılmış, bu padişahattan sonra sadece İstanbul Müftüsüne şeyhülislam denilmiştir.⁴²

II. Murad zamanından itibaren ise sadrazamlar bayramlarda müftüleri tebrik için makamlarına giderek ziyaret etmeye başlamışlardır. III. Murad (1574-1595) döneminde 922 (1584) tarihinde bu uygulama kanun haline getirilmiştir. Ancak bu teşkilatın tam olarak kurulması yüksek payeli müderrislerin, ordu kadılarının, vilayet ve sancak müftülerinin, imam, hatip ve müezzinlerin, mevâlî denen büyük kadıların, kazaskerlerin ve meşâyih denen tarikat şeyhlerinin tayinlerinin 1574 yılında şeyhülislamlara verilmesiyle tam olarak gerçekleşmiştir.⁴³ Böylece eyalet, sancak ve kazalarda bulunan bütün müftülükler bir nevi şeyhülisamlık makamına bağlı bir taşra teşkilatı olarak hizmet görmüştür. Özel kanunlardaki fetva istekleri, İstanbul'da şeyhülislam, kazalarda ise müftüler tarafından karşılanmıştır.⁴⁴

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı II. Mahmud (1808-1839) devrinde, müftülük makamının devlet içerisindeki örgütlenmesinde de önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Bu dönemde genelde birbirinden farklı ve müstakil görevleri olan fetva makamı ile şer'î kaza işleri birleştirilmiştir.⁴⁶ Yine aynı dönemde oluşturulan nezaret meclislerinin her birinin bünyesinde bir müftü görev almış, hatta Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve hepsinin üstünde çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gibi meclislerin tamamında müftü,

⁴² Abdülkadir Altunsu, **Osmanlı Şeyhülislamları**, Ankara, 1972, s. XLIII.

⁴³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 179; İsmet Parmaksızoğlu, "Meşihat", **Türk Ansiklopedisi**, XXIV, 57-58; İpşirli, **a.g.e.**, s. 270.

⁴⁴ Özkaya, **a.g.e.**, s. 222.

⁴⁵ Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁶ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 138-139.

üye olarak yer almıştır.⁴⁷ O tarihe kadar, taşrada halkın özel fetva isteklerini cevaplayan bu makam, artık devlet örgütlenmesi içinde de yer alarak bir çeşit meclislerde alınan kararların şer’i onay mekanizması haline gelmiş ve meclis üyelerinin belirli saatlerdeki namazlarına imamlık yapmıştır.⁴⁸

Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde ise müftülük makamı fetva verme görevi dışında aynı zamanda hükûmet bünyesinde önemli bir konuma ulaşmış, siyasi, idari, adli ve eğitim alanlarında yetki sahibi olarak çok yönlü bir kişiliğe kavuşmuştur.⁴⁹ 1876 yılında Mithat Paşa’nın hazırladığı Kanuni Esasi taslağında meşihat ve şeyhülislamlık kelimelerine yer verilmemek suretiyle bu makam devlet teşkilatı dışında bırakılmak istenmiş ancak kanun hazırlandığı şekliyle kabul görmeyerek içine din ile devlet arasındaki münasebetleri ihtiva eden hükümler ilave edilmiştir.

II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde çok daha geniş yetkilere kavuşan meşihat makamı bir bakanlık (nezaret) konumuna gelmiş, müftü bir bakan (nazır) olarak Heyet-i Vükelâ’ya dâhil olarak siyasi ve idari her konuda görüş beyan etmeye başlamıştır.⁵⁰

Müftüler, dinî açıdan, halkın sorularını yanıtlarken, adlî açıdan da kadının vereceği hükme yardımcı rol üstlenmiştir. 1873 yılına kadar, taşra teşkilâtı içindeki bu görevlerini sürdüren müftüler, aynı yıl içinde çıkartılan bir nizamname ile naiplik yapabilme hakkını da kazanmışlardır. Öncelikle merkez vilayetleri müftülerine tanınan bu hak 1889 yılında çıkartılan bir Meclis-i Vükelâ kararı ile genelleştirilmiş ve liva, kaza müftüleri de aynı hakları elde etmişlerdir. Bu durum, dinî yetkilerle

⁴⁷ Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye yapılan müftü atamaları için Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dâhiliye**, 1242 (28 Ramazan 1256/24 Kasım 1840); 2033 (16 Cemaziyülevvel 1257/6 Temmuz 1841); 13 064 (28 Zilkade 1266/5 Ekim 1850); 19 223 (22 Şevval 1270/ 18 Temmuz 1854); 20 344 (12 Zilhicce 1271/25 Ağustos 1855).

⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ** (1838-1868), TTK Yayınları, Ankara, 1994, s. 85; Ahmed Atâ, **Tarih-i Atâ**, c. III, İstanbul, 1291, s. 121-122; 295-296; Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁹ Karal, **a.g.e.**, c. VII, s. 138-139.

⁵⁰ Karal, **a.g.e.**, c. VIII, s. 304.

donatılmış, yeri geldiğinde kadırlara ilmî danışmanlık görevlerinde bulunan müftülerin, adlî yetkiler de üstlenmeye başladıklarının bir göstergesidir.⁵¹

Müftülerin tayinleri şeyhülislam tarafından yapılmaktaydı ve terfilere ise buldukları şehirden daha önemli bir şehre nakledilmeleri şeklinde gerçekleşiyordu. Uzunca bir dönem buldukları mevkilerinden azledilmeleri söz konusu değildi ve sadece fetva vermeleri yasaklanıyordu.⁵² Vefat eden bir müftünün yerine belde halkının ileri gelenleri tarafından yapılan seçimle şartlara uygun bir kişi müftü olarak tayin edilebiliyordu.⁵³ Halk tarafından seçilen bir müftünün göreve başlayabilmesi için meşihat tarafından memuriyetinin tasdik edilmesi gerekiyordu.⁵⁴

XV. yüzyılda kazaskerlerin yevmiyeleri beş yüz akçe iken müftü bunun beşte biri kadar yevmiye almaktaydı.⁵⁵ II. Beyazıt döneminde müftülerin maaşı yüz akçe idi. Kendi adına yaptırdığı medreseye tayin ettiği müftülere elli akçe daha tahsis ederek müftülerin maaşı yüz elli akçeye çıkarıldı. Kanuni döneminde ise Ebussuûd Efendi'nin müftülük maaşı bilhassa yazdığı tefsirden dolayı artırılarak altı yüz akçe oldu.⁵⁶ Ayrıca müftüler, geçimlerini genellikle isteyen zenginliğine ya da istediği işten alacağı kâra doğrudan doğruya orantılı olan bir bedel biçtikleri fetvalarından sağlardı. XIX. yüzyılda Kudüs'te ise, müftü, belirli bir ücret almaz; fakat onun yerine hediye kabul ederdi. Hükümet tarafından atanan müftüler, hazineden önemli bir para alırlar ve ayrıca vakıfların yöneticiliği ya da miraslarda hakemlik gibi kârlı işlere de atanırlardı. Kimi zaman resmî müftülerinkine zıt fetvalar yayımlayan özel müftüler de vardı; ancak bunlar arasındaki rütbe ve itibar farkı, hangisinin fetvasının geçerli olacağını saptardı.⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde, XVII. yüzyılın başlarından itibaren, her alanda baş gösteren gerileme ve kurumların bozulması, müftülük teşkilatını da etkilemiş ve bu

⁵¹ Yakut, **a.g.e.**, s. 50.

⁵² Karal, **a.g.e.**, c. VI, s.140.

⁵³ BOA., A. MKT. MHM., 5/55, (16 C 1264).

⁵⁴ BOA., DH. MKT., 1327/67, (24 Ş 1296).

⁵⁵ Mecdî Efendi, **Şakayık-ı Numaniyye Tercümesi**, İstanbul, 1269, s. 106.

⁵⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, c. II, 1988, s. 590.

⁵⁷ Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1982, s. 197; Heyd, **a.g.m.**, s. 310.

kurum içinde de farklı usulsüzlükler ortaya çıkmaya başlamıştır. XVIII. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda 210 adet olduğu sanılan taşra müftülerinin bir kısmı, buldukları yerlerde bazı haksızlıklarda bulunmuşlardır. Hatta bu usulsüzlükler ve haksızlıklar, XVIII. yüzyılda öyle boyutlara ulaşmıştır ki müftüler kendilerine çıkar sağlamak için fetva işlerinin dışında kazaların farklı işleri ile de uğraşarak ayanlarla anlaşmışlar, hatta daha da ileri giderek ayan olma isteğinde bulunmuşlar ve çeşitli yolsuzluklara tevessül etmişlerdir.⁵⁸ Eşkıyaların yardımıyla müftü olanlar olduğu gibi, köylülerin ahırlarını basıp, otlaklarını zapteden, rüşvet alan müftüler de olmuştur. 1795 yılında bir müftü, fetvalarını en çok fiyat arttıran kişilere vermiştir. 1800'de Manisa civarındaki kasabalarda müftü olmak için rüşvet verilmiş; bu yolla fetva makamını elde edenler, mutat olan fetva ücretiyle yetinmeyerek, aşırı para istemişler; bu arada türlü yolsuzluklar da yapmışlardır.⁵⁹ Müftülerin yaptıkları uygunsuz hareketler ve halktan gelen şikâyetler şeyhülislamlık makamı tarafından değerlendirilir, yapılan tahkikat sonucunda suçlu bulunan müftüler genellikle ya sürgün ya da azil yoluyla cezalandırılırdı.⁶⁰

XIX. asrın başlarında Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde yaklaşık 210 adet müftü vardı. Bütün büyük şehirlerde birer müftü bulunduğu gibi Mekke, Medine, Kahire, Halep, Kudüs, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp gibi şehirlerde birer Hanefî müftü yanında Şafii, Maliki ve Hanbelî müftüler de görev yapıyordu. Bu müftüler sadece kendi mezhepleriyle ilgili fetva vermekteydiler. Bu makama tayin olacak kişiler şeyhülislam tarafından birer menşur (*berat*) verildikten sonra göreve başlıyorlardı. Belli bir süre için tayin edilmiyorlar ve herhangi bir uygunsuz durum olmadığı sürece bu görevi çoğu zaman vefatlarına kadar devam ettiriyorlardı.⁶¹ Yalnız Osmanlı'nın son zamanlarında devlet memuriyetine getirilen 65 yaş sınırı kararı sebebiyle çok sayıda müftünün bu görevi bırakması gerekti. Ancak halk ve mahalli idareciler tarafından birçok müftünün bu karardan muaf tutulması hususunda meşihat makamına yapılan yoğun talep⁶² neticesinde eskiden müftülük yapan birisi

⁵⁸ Yakut, **a.g.m.**, s. 36; Özkaya, **a.g.e.**, s. 223.

⁵⁹ Mumcu, **a.g.e.**, s. 142-143; Heyd, **a.g.m.**, s. 310.

⁶⁰ Yakut, **a.g.m.**, s. 36.

⁶¹ Karal, **a.g.e.**, VI, s. 140.

⁶² Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO) fonunda bu konu ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

tekrar bu makama seçildiğinde yaş sınırını aşmasına rağmen üç yıl daha bu görevi sürdürmesine karar verildi.⁶³

Müftüler, millî mücadelede ve vatan savunmasında da büyük hizmet ve gayret göstermişler, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurmak, halkı millî mücadele istikametinde yönlendirmek faaliyetleri yanında, gönüllülerden müteşekkil silahlı birlikler teşkil ederek, cepheler kurup işgale karşı koymak yoluna gitmişlerdir.⁶⁴ İzmir, Manisa, Edirne Saray, Trabzon, Zonguldak, Yozgat, Kayseri, Antalya, Bilecik, Çorum, Erzincan, Eskişehir, Giresun, Maraş, Urfa, Van müftüleri, bölgelerinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanlığı yapmış veya bu cemiyetin kurulmasında ve faaliyetlerinde aktif rol oynamış müftülerden sadece bir kaçıdır.⁶⁵

Netice olarak, 1920 yılında Ankara'da kurulan meclis hükümetinde meşihat, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti adıyla "*bakanlık*" olarak yer almış, 1924 'e kadar da bu statü aynen devam etmiştir. Din hizmetlerinin politikanın dışında ve üstünde tutulması gerçeğinden hareketle 03 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak yerine, 429 sayılı kanunla, başvekâlet bütçesine dâhil ve başvekâlete bağlı Diyanet İşleri Reisliği, bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Günümüzde, Türkiye Cumhuriyeti Anayasasına göre genel idare hizmetleri sınıfında yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, il ve ilçe müftüleri marifetiyle, ilgili kanunun gösterdiği şekilde laik devlet kuralları çerçevesinde kalarak, İslâmiyet'in itikat, ibadet ve ahlaki konularında halkı aydınlatmak görevini yürütmektedir. Günümüzde müftü sıfatı, devlet idaresinde belli bir makamın adıdır ve bu makamda bulunan devlet memurlarının unvanıdır.

B. Müftülük

1. Müftü ve Fetva Usulü

Fetva, herhangi bir meselenin dini hükmünü öğrenmek, bir meseleyi açıklığa kavuşturmak ya da bir işin yapılabilmesi için dini hükümlere uygun olup

⁶³ BOA., MV, 216/133, 30 Za 1337.

⁶⁴ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.I, s. 17-45.

⁶⁵ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.I, s. 49-70.

olmadığına dair sorulan soruyu cevaplandırmak ve o işin dini hükmünü açıklamak demektir.

Hz. Peygambere çeşitli konularda fetva sorulur, o da cevap verirdi. Huzuruna bir dava getirildiğinde o davayı hallederek bir hükme bağlardı. Ayrıca Medine dışına tayin ettiği valilere ümmetin müşküllerine çözüm yolları bulmaları için nasıl hüküm vereceklerine dair usul bilgisi vermişlerdir. Peygamberin vefatından sonra ashabın kitap ve sünnete müracaat ederek verdikleri fetvalarla ifta kurumu işlev kazanmıştır. Fetva, sonraları, sırf fıkıhla ilgili bir meselede sorulan soruya verilen cevap anlamında kullanılmaya başlamıştır. H. X. yüzyıla kadar fetva icihad, müftü ise müctehid kabul edilirken, bu devirden sonra fetva, genelde öncekilerin fetvalarını nakilden ibaret hale gelmiştir.⁶⁶ Hz. Peygamberin vahye dayanan icihadları istisna edilirse, bu devrede fetva usulü kitap, sünnet ve kıyas daha sonraki devirlerde de kitap, sünnet, icma ve kıyasa müracaat olarak kabul edilmiş zamanla bu dört temel kaynağa dayalı yirmi beş kadar değişik usul geliştirilmiştir.

Bir müşkülü halletmek ve açıklamak demek olan ifta (*fetva verme*), ictihada göre daha özel bir anlam taşır. Zira icihad herhangi bir soru sorulsun veya sorulmasın fikhî hükümleri kaynaklarından çıkarmak anlamına gelirken, fetva ise sorulan bir soruya verilen cevaptır. İctihad edenin müctehid derecesinde olması gerekirken, fetva veren için bu şart değildir. Çünkü sorulan bir soruya, önceden yapılan icthadlara dayanarak fetva verebilir.

Fetva verme (*ifta*) bir çeşit icihad ameliyesi, şer’i bir hükmün ihbar, tebliğ ve açıklanması olarak görüldüğünden dinî bakımdan manevi mükâfatı olduğu kadar uhrevî sorumluluğu da ağır bir görevdir. İslâm âlimlerinin genel kabulüne göre müftünün fetvası “şer’-i müevvel” (*hâkimin kararı ve müctehidin sözleri*) dir ve “şer’-i münzel” olan kitap ve sünnetin açıklamasıdır. Buna göre müftü, “*helaldir, haramdır, caizdir, caiz değildir, bu işin dinî hükmü şudur*” gibi ifadelerle dinin helal, haram, sıhhat, fesad vb. hükümlerini nakletmekte veya açıklamaktadır. Bu sebeple

⁶⁶ Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, 1973, s. 5-6.

fetva verme mesuliyetli bir iş olup bu görevi yerine getirecek kimsenin bazı şartları ve özellikleri taşıması yanında fetva usul ve kaidelerini de iyi bilmesi gerekir.⁶⁷

Fıkıh usulüne göre ise müftü, esas olarak müctehid demektir. Bir müctehidin Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinden, peygamberin hadislerinden hüküm çıkarabilmesi, örf-âdet ve kamu işlerine hâkim olması gerekir. Müctehid olmayan müftülerin ise, fetva verirken uymaları gereken birtakım usuller vardır. Müctehid olmayan müftülerin uymaları gereken usullere "*resm'ül-müfti*" veya "*âdâbü'l-müfti*" denir.⁶⁸

Taklit devri içerisinde mütalaa edilen Osmanlı Devleti'nde gerek kazada ve gerekse iftada genel olarak Hanefî mezhebi esas alınmış, bu sebeple müftülere verilen menşurlarda, hangi mezhepten olursa olsun Hanefî imamlarının en sahîh ve kuvvetli kavilleri ile fetva vermeleri emir ve tavsiye olunmuştur. Ancak Mekke, Medine, Kahire ve Kudüs halkının büyük kısmı Şafîî, Malîkî ve Hanbelî mezheplerinde olduklarından, bu bölgelere üç mezhebe mensup ayrı üç müftü tayin olunmuştur.⁶⁹ Yukarıda bildirilen usule göre Hanefî mezhebinde bulunan bir müftü, öncelikle kendisine sorulan bir mesele hakkında İmam-ı Âzam'ın "*kütüb-i zâhirü'r-rivâye*" denilen kitaplarında bulunan cevaplardan birini anlatır. Eğer İmam-ı Azam'dan bir cevap bulunamazsa, önce İmam Ebu Yusuf'a, sonra İmam Muhammed'in görüşlerine başvurur. Bu görüşlerden birisi, dönemin yararına veya delilinin kuvvetinden dolayı, ulemanın ileri gelenleri tarafından tercih edilmiş ise, ona göre fetva verir. Nitekim bir mesele hakkında çeşitli cevaplar bulunuyorsa, bunların içinden hangisi ulema arasında kabul görmüşse, onun uygulanmasını kabul eder; yoksa kendi isteğine göre fetva veremez. Müctehid olmayan bir müftü, sorulan bir meselenin cevabını çeşitli kitaplarda bulamazsa, kendisinden daha ehliyetli âlim kişilere danışmalıdır. Sorulan herhangi bir dinî meseleye, o husustaki hükümleri bilmeden cevap vermekten kaçınılmalıdır.⁷⁰

⁶⁷ Atar, **a.g.mad.**, s. 490

⁶⁸ Örsten, **a.g.e.**, s. 8-9; Bilmen, **a.g.e.**, c. I, s. 251-255; Ecer, **a.g.m.**, s. 252.

⁶⁹ Ebul'ula Mardin, "Fetva", **İslâm Ansiklopedisi**, c. IV, 1964, s. 583; Öztürk, **a.g.e.**, s. 6.

⁷⁰ Örsten, **a.g.e.**, s. 8-9; Bilmen, **a.g.e.**, c. I, s. 251-255; Ecer, **a.g.m.**, s. 252.

30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1913) tarihli Fetva Odası Nizamnamesi'nde: “Te’lif-i Mesâil Şubesi, Hanefî mezhebinde sahih kabul edilmeyen bir görüşü, çağın ihtiyacına daha uygun bulup tercih ederse yahut ihtiyaçların zorlamasıyla, diğer üç mezhebe ait bir görüşü uygun görüp tercih ederse, bu konuda dayandığı delilleri de içeren bir mazbata düzenler ve fetva eminine tevdi eder. Mazbatanın ihtiva ettiği görüş, fetva makamınca uygun bulunarak arz ve padişah tarafından da tasdik edilirse artık yürürlüğe konmuş olur.” hükmü getirilerek fetvalarda Hanefî mezhebine bağlılık hususu serbest hale getirilmiş ve diğer mezheplerden de istifade esası kabul edilerek, usul ve ölçüleri belirtilmiştir.⁷¹

2. Fetvahâne ve Fetva Emîni

Arapça “fetva” ile “oda, ev, daire” anlamındaki farsça “hâne” kelimelerinden Osmanlıca bir terkip halini alan “fetvahâne” sözlükte “fetva verilen yer”, “fetva odası” ve “fetva dairesi” anlamlarına gelmektedir.⁷² Osmanlı Devleti içinde fetva verme işleminin örgütlenmesi şeklinde ifade edilebilecek olan fetvahâne, bu bölümde görevleri, görev yapan memurları ve fetva verme işleyişi açılarından ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti’nde meşihat makamı içerisinde fetva işlemlerini yürütmekle görevli olan birime “fetvahâne” denirdi.⁷³ İlk defa Kanûnî Sultan Süleyman devrinde, Zenbilli Ali Efendi’nin şeyhülislamlığının son dönemlerinde fetva işlemlerini takip etmek için fetva emîni başkanlığında kurulduğu belirtilmekteyse de “bâb-ı fetvâ” da denen şeyhülislamlık içerisinde doğrudan fetvahane adı altında resmî bir dairenin teşkil edildiğine dair devrin kaynaklarında herhangi bir bilgi yoktur. Bu birimin müftü ve şer’î mahkemeler yanında, başta padişah olmak üzere bütün resmî ve gayri resmî kişilerin her türlü dinî-hukukî

⁷¹ Ceride-i İlmiyye, c. I, s. 158.

⁷² Ferhat Koca, “Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne”, **İLAM Araştırma Dergisi**, (Ocak-Haziran 1997), c. II, sy. 1, s. 135.

⁷³ Diğer yandan fetvahâne bazı kaynaklarda, “şeyhülislâm dairesinde müftülerle şer’iyye mahkemelerinin mercii olmak üzere ayrı bir daire halinde tesis olunan iftâ müessesesinin adı” şeklinde tarif edilmektedir. (Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 621).

sorusuna cevap hazırlayıp şeyhülislamın onayına sunan bir daire olduğu göz önüne alınırsa bu tanımının kapsam bakımından yetersiz olduğu görülür.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nin idari yapısı içerisinde önemli bir yer tutan meşihat çeşitli birimlerden meydana gelmekteydi. 1334 (1916) tarihli İlimiye Salnâmesi'nde belirtildiğine göre meşihat; fetvahâne-i âlî (*heyet-i iftâiyye, ilâmât-ı şer'iyye müdüriyeti odası*), meclis-i tetkîkât-ı şer'iyye, ders vekâleti ve meclis-i mesâlih-i talebe, tetkîk-i mesâhif ve mükellefât-ı şer'iyye meclisi, meclis-i meşâyih, mektûbî dairesi, ilmiyye muhâsebât dairesi, emvâl-i eytâm ve beytü'l-mal müdüriyeti, memûrîn müdüriyeti, sicill-i ahval müdüriyeti, evrak müdüriyeti, daire-i celîle-i fetvâ penâhî tabâbeti, şer'i mehâkim, çeşitli encümenler ve medreseler olmak üzere geniş bir teşkilat yapısına sahip bulunmaktaydı.⁷⁵

İftâ teşkilâtının genel anlamdaki tarihî gelişim süreci bir yana, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren halkın dinî problemlerinin halledilebilmesi için daha sonra şeyhülislamlık adını alan müftülük müessesesi var olmuştur. Öte yandan, Osmanlıların ilk dönemlerinde bu kurum için ayrı bir bina tahsis edilmemiş, uygun ve elverişli ise oturdukları konakların selâmlık kısmında, burası uygun değilse geçici olarak kiraladıkları konaklarda vazifelerini icra etmişlerdir.⁷⁶

1241 (1826) yılında II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nı lağvettiği zaman Sadrazam Selim Mehmed Paşa Süleymaniye Camii yakınındaki Ağakapısı'nın⁷⁷ şeyhülislamlara tahsis edilmesini padişaha arz etmiş, II. Mahmud da burasının şeyhülislamların dâimî ikametlerine mahsus fetvahâne olarak kullanılmasını emretmiştir. Hatta padişah, yeniçerilerin bütün hatıralarının silinip unutulması için yeniçeri kelimesinin yerine Asâkir-i Mensûre-i Muhammediyye ve Ağakapısı yerine de fetvahâne adının söylenmesini, ayrıca binanın boş kalan bölümlerinde de dinî eğitim yapılmasını irade buyurmuştur.⁷⁸ Şeyhülislamlık makamı 1 Rebûlâhir 1243 (22 Ekim 1827) tarihinde Ağakapısı'na taşınmıştır. Zaman içinde bir çok yangın

⁷⁴ Ferhat Koca, "Fetvahâne", **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII, s. 496.

⁷⁵ Emîrî, **a.g.e.**, s. 140-189.

⁷⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, s. 195-196; Koca, **a.g.m.**, s. 138; Ertan, **a.g.e.**, s. 14; Mehmet İpşirli, "Bâb-ı Meşihat", **DİA**, c. IV, s. 362-363.

⁷⁷ Bkz. Semavi Eyice, "Ağakapısı", **DİA**, c. I, s. 462-464.

⁷⁸ Ahmed Lütfî, **Târîh-i Lütfî**, İstanbul, 1290, c. I, s. 161-162.

geçiren bu bina 1924 yılında şeyhülislamlığın lağvedilmesi üzerine İstanbul Müftülüğü'ne verilmiştir. Bugün müftülüğün kullandığı kısım çeşitli yangınlardan kurtulabilmiş olan meşihatın fetvahâne kısmıdır. Bu bölüm 1982-1985 yılları arasında tamamen yıktırılarak aslına uygun bir şekilde yeniden inşa edilmiştir.⁷⁹

Osmanlı Devleti'nde ilk büyük müftüler ülke sınırlarının dar, sosyal hayatın sade ve bürokratik görevlerinin az olması sebebiyle kendilerine sorulan sorulara sözlü ve yazılı olarak derhal cevap vermişlerse de zamanla halkın ve idarenin dinî konularla ilgili soru ve problemleri giderek artmış, bu sebeple şeyhülislamlar yoğun fetva talepleriyle karşılaşmışlardır.⁸⁰ Hatta onlara yöneltilen dinî soruların sayısı o kadar çoktu ki, XVI. asrın meşhur şeyhülislamı Ebussuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) bir defasında sabah ile ikindi namazı arasında 1412, başka bir gün ise 1413 fetva verdiği rivayet edilmiştir.⁸¹ Yine bazı tarihçiler XVII. yüzyılda şeyhülislamın haftada iki defa olmak üzere 300-400 fetva verdiğini söylemişlerdir. Bu rakamlarda bazı mübalağalı unsurlar bulunduğu kabul edilse de, ifade ettikleri ortak nokta yoğun bir fetva talebinin varolmasıdır.⁸²

Meşihat makamının fetvahâne bölümünün başında bulunan kişiye “fetva emini” denirdi. Fetvahânenin başı olan ve din âlimleri hiyerarşisi içerisinde önemli bir makama sahip olan fetva eminlerinin tayininde, onların fıkıh âlimi ve sağlam karakterli kişiler olmasına dikkat edilmiştir. Fetva emini, şeyhülislama sorulan şer’î meselelerin fetvalarını hazırlamak, dilekçe ile gelen sorulara cevap vermek ve şer’iyye mahkemelerinden verilen ilamları incelemekle görevlendirilmiştir. Verilen fetvanın sorumluluğu, şeyhülislama ait olmuştur. XVI. yüzyıldan sonra şeyhülislamlar, selefleri zamanında bizzat inceleyerek verdikleri fetvaları, artık incelemeyip, bu işi fetva eminlerine bırakmış olduklarından, o tarihten sonra fetva eminlerinin önemi artarak bir fetva dairesi oluşmuş ve Tanzimat’tan sonra “*Fetvahane*” adı altında bir kurum kurularak, dava ve hüküm işleri fıkıh

⁷⁹ İpşirli, “Bâb-ı Meşihat”, **DİA**, s. 363; Koca, **a.g.m.**, s. 139.

⁸⁰ A. Heidborn, **Manuel de Droit Public et Administratif de l'Empire Ottoman**, Leipzig, 1908, c. I, s. 268-269; Şükrü Altınbaş, “Fetva Eminleri”, **DİB Dergisi**, Ankara, 1963, c. II, sy. 10, s. 25.

⁸¹ Nev’îzâde Atâî, **Hadâîkü'l-Hakâik fi Tekmiletî'ş-Şakâik**, İstanbul, 1268, c. I, s. 185; Ahmed Akgündüz, “Ebussuud”, **DİA**, c. X, s. 365; Koca, **a.g.m.**, s. 136.

⁸² Uriel Heyd, “Some Aspects of The Ottoman Fetvâ”, **School of Oriental and African Studies Bulletin**, XXXII, 1969, s. 46; Koca, **a.g.m.**, s. 136.

bilginlerinden oluşan bir heyete bırakılmıştır. Fetva eminliği, Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatından sonra kurulmuş; Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam etmiştir. Osmanlı meşihat tarihinde ilk fetva emini olarak Balıkesirli Muhyiddin Efendi kabul edilmektedir. Fetva Eminleri arasında, Ataullah Mehmed Efendi, Yenişehirli Abdullah Efendi ve Vassaf Abdullah Efendi gibi, daha sonra şeyhülislamlık makamına yükselen kimseler de bulunmuştur. Son fetva emini, Muğlalı Ali Rıza Efendi'dir. Onun zamanına kadar çeşitli tarihlerde 69 fetva emini görev yapmıştır.⁸³ Bunun dışında, Osmanlılarda büyük eyalet ve il müftülüklerinde de fetva işlerinde müftülere yardımcı olan fetva eminlerine rastlanmaktadır.⁸⁴ Tarihi süreç içerisinde fetva eminin görevlerinin genişlemesi üzerine, ona yardımcı olarak fetva emini muavini tayin edilmiştir.⁸⁵

Fetvahane, şeyhülislam makamında ayrı bir daire halinde kurulan iftâ kurumunun adıdır. XVIII. yüzyıl sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin idaresinde gerçekleştirilen yenilikler, zamanla başkanı şeyhülislam olan bir idarî kısmın meydana gelmesine yol açmıştır. Şeyhülslama çeşitli görevlerinde yardım eden memurlara ayrı birer daire verilmesiyle oluşturulan bu teşkilat, Tanzimat döneminde güçlenmiş ve yerleşmiştir. İlk önceleri kendi konağında görev yapan şeyhülslama, diğer tüm devlet görevlilerine çalışma yerleri verilmesi sürecinde, 1826'da Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, Yeniçeri Ağası'na mahsus olan Ağa Kapısı, makam olarak verilmiştir. Bu tarihten itibaren “*Şeyhülislam Kapısı*”, “*Bâb-ı Meşihat*” veya “*Bâb-ı Valâ-ı Fetvâ*” olarak adlandırılan bu binada, ilga olununcaya kadar bütün şeyhülislamlık daireleri faaliyette bulunmuştur. Fetvahânenin kuruluşu ve başlangıç dönemlerindeki işleyişine dair fazla bilgi mevcut değilse de, son dönemleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgi bulunmaktadır.⁸⁶

⁸³ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, s. 197; A. Himmet Berki, “Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı”, **Diyanet Dergisi**, c. IX, sy. 102-103, s. 424; Pakalın, “Fetva Emni”, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. I, s. 621; Koca, **a.g.mad.**, s. 497; Ertan, **a.g.e.**, s. 14.

⁸⁴ Altınbaş, **a.g.m.**, s. 25.

⁸⁵ İlhami Yurdakul, Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyiz Kurumları, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), s. 34-35.

⁸⁶ Pakalın, “Fetvahâne”, **a.g.e.**, c. I, s. 621; Kramers, **a.g.mad.**, s. 488; **Şer'îye Sicilleri**, I, s. 66; Koca, **a.g.mad.**, s. 497-498.

Son dönemde fetvahâne, fetva verme görevini yerine getirme bakımından “pusula odası”, “fetva odası” ve “i’lâmat odası” olmak üzere üç kısımdan oluşurdu ve buralarda fetva eminine bağlı olarak fetva emini muavini, i’lâmat müdürü, i’lâmat mümeyyizi, baş müsevvid, müsevvid gibi çeşitli memurlar görev yapmaktaydı. Bu görevliler, müftü tarafından seçilir ve padişah onayıyla atanırlardı. Pusula odası, fetva isteyenlerin sorularını müsvedde olarak yazar ve müsteffiler, bu pusula ile olayın hükmünü fetva odasından sorarlardı. Burası fetva odasının bir müracaat kalemi niteliğinde görüldüğünden, bağımsız bir oda olarak değil, fetva odasının bir bölümü olarak kabul edilirdi. Fetva odası, sözlü ve yazılı fetva başvurularına cevap vermekle görevliydi. Fetva odasına gelen sorular müsevvidler tarafından fetva formuna sokulur ve bunları temize çekmekle görevli olan mübeyyiz tarafından yazıldıktan sonra şeyhülislama takdim edilirdi. Şeyhülislam, bunu inceleyip “talik kırması” adı verilen kendi el yazısıyla, özellikle cevap kısmını imzalardı. Daha sonra, bunları fetva odasına geri verirdi ve bu fetvalar, defter-i mahsusuna aynen kaydolunduktan sonra, müvezzi denilen memur tarafından soru sahiplerine verilirdi. Şeyhülislam, fetva emanetinin görüşüyle bağlı olmayıp gerekçesini belirtmek suretiyle, herhangi bir fetvayı fetva emanetine geri verebilirlerdi. Netice olarak fetva, şeyhülislamın görüşü doğrultusunda yazılırdı. İ’lâmat odasında, şer’iye mahkemelerinden verilip, doğrudan doğruya ilgililer tarafından belgeleme için gelen i’lâm ve hüccetler incelenir; doğru ve usulüne uygun olup olmadığı yazılarak, fetva emini ve i’lâmat müdürü tarafından mühürlenip tasdik edilirdi.⁸⁷

Fetvalarda sözlü olarak cevap isteyenlere fetva odasından cevap verilir, dilekçe ile olan başvurularda ise soruların cevabı, dilekçe üzerine yazılarak sahibine iade edilirdi.⁸⁸

Osmanlı Devleti’nde şeyhülislam, verdikleri fetvalar için bunları isteyenlerden bir ücret talep etmemişlerdir. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren

⁸⁷ Pakalın, **a.g.e.**, s. 621-622; Koca, **a.g.mad.**, s. 498; Ali Yayıoğlu, *Ottoman Fatwa (An Essay on Legal Consultation in the Ottoman Empire)*, Ankara, 1997, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**), s. 43-44.

⁸⁸ Koca, **a.g.mad.**, s. 498

müsteftîlerden (*fetva isteyenler*) fetva işlemleri dolayısıyla 7 veya 8 akçe alınmış ve bunun 2 akçesi fetva eminine verilmiş, kalan miktar ise fetva odasındaki diğer memurlar arasında paylaştırılmıştır. XVIII. yüzyılda, her fetva için sadece 3 para alınmıştır.⁸⁹ XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında fetva ücreti, 5 veya 7 para iken; IX. yüzyılın ortalarında bu ücret, 20 paraya veya 2 ya da 3 kuruşa yükselmiştir. Bu rakamlara taşra müftülüklerinde tahsil edilen fetva ücretleri dâhil değildir. Şeyhülislam fetvaları için resmî ücret, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar düşük tutulmuştur.⁹⁰ Dolayısıyla fetva işlemleri için belirlenen resmî ücretin düşük tutulması, fetva talebinin yüksek olması ile izah edilebileceği gibi halkın her kesiminden insanların başvurmasına imkân sağlanmasıyla da açıklanabilir.

Fetvahânenin çalışma esaslarıyla ilgili olarak çeşitli nizamnameler yayımlanmıştır. 13 Muharrem 1292 (19 Şubat 1875) tarihli on iki maddeden meydana gelen Fetvahâne Nizamnamesi'nde fetvahânedeki görev yapanlar ile ilgili hükümler yer almıştır.⁹¹ Müsevvid sayısının yirmi olarak kesinleştirilmesi (Md.1), maaşların nizamnameden önce süregeldiği şekilde paylaşılacak olması (Md.2), harç müsevvidi olan kişilerin sayısının on ikiden fazla olmaması, açılacak olan kadroya yapılacak sınavda en yeterli görülen kimsenin alınması (Md.8), baş müsevvid mevleviyet derecesini kazandığında, ondan sonra gelen ikinci müsevvid yeterli ise onun, yeterli görülmezse en yeterli görülenin baş müsevvidliğe atanması, (Md.10) gibi konular söz konusu nizamname ile düzenlenmiştir.⁹² Böylece bu nizamname ile fetvahânedeki görev yapan kişilerin sayısı, atanma usulleri ve maaşları gibi konular sistemli hale getirilmiştir. Yapılan bu düzenleme, XIX. yüzyılda devlet içinde önemli bir görev yerine getiren fetvahânenin kurumsallaştığının göstergesidir.

30 Şaban 1332 (24 Temmuz 1913) tarihli Fetvahânenin Hey'et-i İftâiyyesi Hakkındaki Nizamnâme⁹³ ise, fetvahânenin çalışma düzeni ve fetva usulü hakkında hükümler içermektedir. 1875 tarihli Fetvahâne Nizamnâmesi'ne oranla, daha çok bilimsel hedeflerin ön planda tutulduğu bu nizamnâme, özellikle başlangıcından beri

⁸⁹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, s. 197; Heyd, **a.g.m.**, s. 52.

⁹⁰ Koca, **a.g.mad.**, s. 498; Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 309.

⁹¹ Koca, **a.g.mad.**, s. 498-499.

⁹² **Düstur**, I. Tertip, İstanbul, 1295, c. IV, 76-77.

⁹³ **Düstur**, II. Tertip, İstanbul, 1334, c. VI, s. 948-950; **Ceride-i İlimiye**, sy. IV, 1332, s. 155-157.

Hanefî mezhebindeki görüşleri esas alan Osmanlı Devleti'nde zamanın ihtiyaçlarını dikkate alarak, Hanefî mezhebindeki diğer görüşlerden veya diğer üç mezhep imamının icthadlarından faydalanma kapısını aralayan düzenlemelerden biri olması bakımından dikkat çekicidir. Bu nizamnamede belirtilen hususlardan biri de, verilen fetvaların özel defterlere kaydedilmesi meselesidir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerine ait fetva kayıt defterlerine rastlanmamakla beraber, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren şeyhülislamlar tarafından verilen fetvaların kütükleri fetvahânedede muhafaza edilmiştir. Ayrıca şeyhülisamlık makamınca hazırlanmış olan İlmiyye Salnâmesi'nde şeyhülislamların bazı fetvalarının suretleri bulunmaktadır. Öte yandan 13 Zilkade 1334 (12 Eylül 1916) tarihinde bütün müftülerin verilen fetvaları "*sicill-i iftâ*" adlı bir deftere kaydetmeleri emredilmiştir. Fetvaların muhafazasıyla ilgili önemli bir yenilik de bunların meşihat makamınca 3 Receb 1332 (28 Mayıs 1914) tarihinde aylık olarak yayımlanmaya başlanan Cerîde-i İlmiyye dergisinde neşredilmesidir. 1 Safer 1341 (23 Eylül 1922) tarihine kadar çıkan yetmiş dokuz sayısında "*Fetâvâ-yı Şerîfe*" başlığı altında hukukun çeşitli alanlarıyla ilgili fetvalar yayımlanmıştır.⁹⁴

Fetvahânedede görevli memurların kadro cetvelleri Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye salnâmelerinde düzenli şekilde gösterilmiş ve uzun süre iş bölümüne dair bir ayrıma gidilmeksizin fetva emini, i'lâmât-ı şer'iyye mümeyyizi ve reisü'l-müsevvidînin isimleri zikredilmiştir. Ancak şeyhülisamlığın kadrolarında son dönemlerde bir genişleme olduğu görülmektedir. Mesela 1334 (1916) tarihli İlmiyye Salnâmesi'nde meşihatın fetvâhâne-i âlî kısmında bir fetva emini, iki fetva emini muavini; fetva odasında bir reisü'l-müsevvidîn, bir müvezzi, bir cevâb-ı şifâhî memuru, yirmi sekiz müsevvid bulunduğu yazmaktadır. Ayrıca i'lâmât-ı şer'iyye müdürlüğünde bir müdür, sekiz mümeyyiz, bir taharrî-i mesâil memuru, sekiz i'lâmât-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, beş birinci, beş ikinci ve dört üçüncü sınıf müsevvid bulunduğu belirtilmiştir.⁹⁵

⁹⁴ Ceride-i İlmiyye, sy. XXVI, s. 656; Koca, a.g.mad., s. 498-499.

⁹⁵ Emîrî, a.g.e., s. 140-143; Koca, a.g.m., s. 150-151.

Osmanlı Devleti'yle birlikte şeyhülislamlık ve ona bağlı birimler de ortadan kaldırılarak uhdesinde bulunan bütün hizmetler Ankara'da Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından kurulan Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nce yürütülmüştür. 3 Mart 1340 (1924) tarih ve 429 sayılı Şer'iyye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun ile bu vekâletin de lağvedilmesinden sonra resmî ve gayri resmî kişilerin fetva talepleri ile ilgili görevler Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir.⁹⁶

3. Merkez ve Taşra Müftüleri

Osmanlı Devleti'nde müftüler, iki kısımdır: Birincisi, bütün ilmiye sınıfının başı olan merkez müftüsü, yani şeyhülislamdır. İkincisi, diğer müftülerdir ki, bunlara "*kenar müftüleri*" veya "*taşra müftüleri*" denir.⁹⁷

Fatih Sultan Mehmet döneminde devlet sınırlarının genişlemesi sonucu imparatorluğun karmaşık ve kalabalık bir yapıya girmiş olması, güçlü bir merkeziyetçi yapıyı gerekli kılmıştır. Tüm bu gelişmelere paralel olarak Fatih; planlı bir teşkilatlanmaya sahip merkezi bir devlet teşkilatı sağlamış; imparatorluk içinde merkezde ve taşrada çok teferruatlı bir teşkilat kurmuştur. Böylece imparatorluk içerisinde hiçbir bölge kendi haline bırakılmamış, merkezden sıkı bir denetim altında tutulmuştur. Osmanlı Devleti'nde fetva vermekle yükümlü bağımsız bir makamın ortaya çıkması Fatih Sultan Mehmed zamanına dayandırılabilir. Merkez (*başkent*) müftüsünün "*şeyhülislam*" adını alarak, devlet işleri ile ilgili verilecek fetvalardan sorumlu tutulması, Fatih'in devlet yönetiminde izlediği merkeziyetçi politikaların bir sonucudur.⁹⁸

Merkezde bulunan şeyhülislam, ulema sınıfı içindeki hiyerarşik yapılanmada, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren, en üstteki yerini almıştır. Önceleri veziriazamlar tarafından yapılan yüksek rütbeli müderris ve kadıların atanmaları ve bütün müftü teşkilâtının idaresi, 1574 yılından itibaren, şeyhülislam tarafından

⁹⁶ İrfan Yücel, "Diyanet İşleri Başkanlığı", **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX, s. 455-456; **Düstur**, III. Tertip, Ankara, 1953, II. Baskı, c. V, s. 320-321.

⁹⁷ Cin-Akgündüz, **a.g.e.**, c. I, s. 270; Berki, **a.g.e.**, s. 81; (Bkz. Ek-2).

⁹⁸ Yakut, **a.g.e.**, s. 15.

gerçekleştirilmiştir.⁹⁹ Böylece eyalet, sancak ve kazalarda bulunan bütün müftülükler bir nevi şeyhülislamlık makamına bağlı bir taşra teşkilatı olarak hizmet görmüştür. Özel kanunlardaki fetva istekleri, İstanbul'da şeyhülislam, kazalarda ise müftüler tarafından karşılanmıştır.¹⁰⁰ İstanbul müftüsünün verdiği fetvaların taşra müftüleri için de bir kaynak niteliği taşıdığı söylenebilir.

Taşrada müftü, yürütme yetkisi bulunmamakla beraber fetvalarıyla yönetimde etkili olan bir görevlidir. Burada müftü, kadının müşaviri ve yardımcısı olarak görülmektedir. Her ne kadar mahkemede görevli bir kimse değilse de davalı ve davacıların talebi üzerine verdiği fetvalar mahkemede bir delil olarak kullanılmakta olup, müftüden fetva alan kişi mahkemeyi kendi lehine çevirebilmektedir.¹⁰¹ Öte yandan şeyhülislam nasıl ki merkezde, padişah, çeşitli yöneticiler ve halkla sıkı ilişkiler içinde olmuşsa, taşra müftüleri de bölge yöneticileri ve halkla sürekli ilişki halinde olmuşlardır.¹⁰²

Kazalarda kadılardan sonra ehl-i şer' zümresi olarak müftüler gelmekteydi. Müftülerin tayin işlerinden şeyhülislam sorumluydu.¹⁰³ Kadıların mahkeme işlerinde en önemli yardımcılarından biri olan müftüler kazalarda şeyhülislam gibi halkın dini meseleler başta olmak üzere sosyal, ekonomik, idarî ve hukukî konularda karşılaştıkları problemlerle ilgili olarak başvurdukları bir makamdı. Kadılar tereddüde düştükleri durumlarda fetva için müftülere başvururdu. Kadılar şer'î hususların dışında örfî konularda da müftüden fetva alırdı.¹⁰⁴ Müftülük o kazanın tanınmış bir müderrisine gene padişah tarafından tevcih olunmakla beraber, resmî bir vazife sayılmıyordu ve müftü olan müderris esas vazifesi olan müderrislikte devam edebiliyordu. Müftülük hizmetine ait ayrı bir maaş mevcut değildi ve verdikleri fetvalar mukabilinde fetva talebinde bulunan şahıs tarafından kendilerine muayyen

⁹⁹ "Osmanlı Kanunnâmeleri", **Milli Tettebular Mecmuası**, c. I, sy. 3, 1331, s. 538-539; Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilâtı**, s. 179; İpşirli, "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, c. I, s. 270.

¹⁰⁰ Yakut, **a.g.m.**, 36; Özkaya, **a.g.e.**, s. 223.

¹⁰¹ Halit Ongan, **Ankara'nın 2 No'lu Şer'iyye Sicili**, Ankara, TTK Yay., 1974, 470, 1298 ve 1341 nr. kayıtlar; Dursun, **a.g.e.**, s. 265-266.

¹⁰² İpşirli, **a.g.m.**, s. 271; Yakut, **a.g.m.**, s. 36.

¹⁰³ Özkaya, **a.g.e.**, s. 222, (Bkz. Ek-1).

¹⁰⁴ Ünal, **a.g.e.**, s. 120-121.

bir resim ödemekteydi. Kadıların İstanbul'daki mercileri, iki tarafın (*Rumeli ve Anadolu*) kazaskerleri olduğu gibi, müftülüklerinki de şeyhülislamdı. Her kazanın müftüsü aynı zamanda orada bulunan bütün imam, müezzin, hatip, müderris ve sair ilmiye mensuplarının kethüdası (*bir nevi derneklerinin reisi*) durumundaydı ve bu meslek mensuplarının kendi aralarındaki ufak tefek ihtilâflarını hallederdi.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı II. Mahmud Dönemi'nde, müftülük makamının yeniden yapılanması hususunda devletin merkez ve taşra örgütlenmesinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, merkezde başkent müftüsü konumunda bulunan şeyhülislamın, Meclis-i Vükelâ'da, diğer müftülerin ise nezaret meclislerinde üye olarak yer almaya başlaması bu değişime örnek olarak gösterilebilir.¹⁰⁶ Tanzimat döneminin sonuna kadar mevcut düzenlemeler varlığını sürdürmüştür. Ancak, bu dönemin sonlarına doğru, 12 Mart 1873 tarihinde, yürürlüğe giren "*Hükkâm-ı Şeriyeye Nizamnamesi*"nin üçüncü maddesi, taşra müftüleri ile ilgili yeni bazı düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Buna göre, vilayetlerde üç yıl aralıksız olarak müftülük görevinde bulunanlar azledildiklerinde, "*Muallimhâne-yi Nüvvab*"¹⁰⁷ öğrencileri için geçerli olan kurallar gereğince, "*Meclis-i İntihab*" da sınava tabii tutulacak ve sınav sonucundaki yeterliliklerine göre "*sınıf-ı salise*" adıyla anılan, mevali-yi devriye ve kibar müderrisin sınıflarından birine atanacaklardır.¹⁰⁸ Nizamnamenin sadece merkez vilayet müftülerine, naiplik yapabilme hakkı tanıyan bu maddesi, görülen ihtiyaç nedeni ile 21 Aralık 1889 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile yeniden düzenlenmiş ve bu düzenleme sonucunda liva ve kaza müftülerinin de naib olarak istihdam edilebilmeleri sağlanmıştır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Akdağ, **a.g.m.**, s. 49.

¹⁰⁶ A. Şamil Gürer, "Osmanlı Ulemasının III. Selim ve II. Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı" H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, s. 38-73, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**); Heyd, "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması", **İslâm Dünyası ve Batılılaşma, Değişim ve Sorunlar**, Çev: Erbay Aydın, 1997, s. 13-56; Yakut **a.g.e.**, 37-38.

¹⁰⁷ Sultan Abdülmecid zamanında şeyhülislâm olan Meşreb-zâde Hafidi Mehmed Ârif Efendi'nin teşebbüsüyle 1270/1854 tarihinde kadı yetiştirmek üzere açılan eğitim kurumudur. 1302/1884 yılında adı Mekteb-i Nüvvâb; 1326/1908 yılında Mekteb-i Kuzât ve nihayet 1327/1909 yılında Medreset'ül-Kuzât adlarını almıştır. (Uzunçarşılı, **İlmiye Teşkilâtı**, s.268-270).

¹⁰⁸ **Düştur**, I. Tertip, c. 2, Dersaadet, 1289, s. 721

¹⁰⁹ BOA., **Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 49/78, (28 Rebiulahir 1307/21 Aralık1889).

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında önemli rol oynayan müftülerin tayinleri, azilleri, görev ve yetkileri, 26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan “*Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” ile yeniden düzenlenmiştir.¹¹⁰ Bu kanun-ı muvakkatte, taşrada açık olan müftülük makamlarına hangi esas ve usuller çerçevesinde müftülerin seçileceklerine dair ayrıntılı hükümlere yer verilmiştir. Aynı kanun-ı muvakkat, taşrada müftülerin en önemli yardımcıları olan “*müftü müsevvidleri*” ve “*taşra mehakim- i şer'iyye kütübasi*” ile ilgili tayin ve azil işlemleri ile görev ve yetkilerini belirlemiştir.¹¹¹ İlk kez 1918 yılında müftülerin terfi ve maaşlarının zammı hususları ele alınmış, birinci sınıfta yer alan vilâyet müftüleri ile yabancı memleketlerin merkez vilayeti müftülerinin maaşlarını aylık 1000 kuruş ile 3000 kuruş arasında, ikinci sınıfta yer alan kaza merkezi müftülerinin maaşlarını ise 600 kuruş ile 1000 kuruş arasında belirlemiştir.¹¹²

3 Mart 1924'te Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılmasıyla yerine kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın işleyiş organı olan merkez teşkilatının bugünkü yapısı, başkanlık makamı, danışma, esas, yardımcı birimler ile şûra, kurul ve komisyonlardan oluşurken, taşra teşkilatı ise; il ve ilçe müftülükleriyle eğitim merkezlerinden meydana gelmektedir. İl ve ilçelerde Diyanet İşleri Başkanlığı'nı temsil eden müftülükler ve bölgelerindeki dinî hizmetleri yöneten din görevlileri bulunmaktadır. İl müftüleri doğrudan doğruya Diyanet İşleri Başkanlığı'na, ilçe müftüleri ise il müftülüklerine bağlıdır. İl ve ilçe müftüleri bölgelerindeki din hizmetlerini, dinî kuruluşları yönetir ve din görevlilerinin hizmetlerini düzenleyip denetlerler.

4. Müftülerde Aranılan Şartlar

a. Fetva Ehliyeti ve Şartları

Ehliyet lügat manası olarak, “*layık ve yeterli olmak*” anlamına gelmektedir. İstilahta ise, “*insanın kendisine hüküm taalluk bir durumda olması*” şeklinde tarif

¹¹⁰ BOA., **Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 231-1/85, (16 Cemaziyülevvel 1331/23 Nisan 1913); **Düstur**, II. Tertip, c. 5, Dersaadet, 1328, s. 359-360.

¹¹¹ Yakut, **a.g.m.**, s. 41.

¹¹² **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, D. 3, İç. S. 4, c. 2, Ank, 1991, s. 177-178; Yakut, **a.g.m.**, s. 48.

edilmiştir.¹¹³ Buna göre fetva verme ehliyeti, “*şartlarını taşıyan kişinin gerektiğinde fetva vermekle yükümlü olması ve fetva verdiği zaman bunun bir hüküm dinî / hukukî bir sonuç ifade etmesidir*”.

Kur’an’da geçen “*Eğer bilmiyorsanız zikir ehlinde sorunuz*”¹¹⁴ ayeti, fetva verme ehliyetine dair bir delil niteliğinde olup yetersiz seviyede bulunan avamın, problemlerin çözümünü ehil kimselere sormalarını öngörürken, diğer taraftan bilen (*ehil*) kişilerin, kendilerine sorulan sorulara cevap vermek mecburiyetinde olduklarına işaret eder.

Fetva vermek, dinî ve hukukî bir konuda görüş bildirmektir. Bu sebeple dinin kaynakları olan Kur’an’ı, Hz. Peygamberin sözlerini, ashabın görüş birliği ettiği konuları genel olarak iyi bilmek gerekir. Fetva verilen konuda İslâm âlimlerinin görüşlerinden de yararlanmalıdır. Öte yandan fetva veren kişinin olayları yorumlayabilecek kabiliyette olması gerekir.

Hukukçular, müftülerin ehliyet bakımından aşağıda zikredeceğimiz vasıflara sahip olmaları üzerinde dururlar: 1. İslâm, 2. Adalet, 3. Akıl ve Büluğ, 4. İlim ve İctihad.

1. İslâm: Fetva usulcülere, müftünün Müslüman olması gerektiği hususunda görüş birliği içindedirler. Fetva dinî bir iş olduğundan onu verecek kişinin öncelikle Müslüman olması gerekir. Çünkü Müslüman olmayan şahsın, vereceği fetva ile dine hıyanet etme ihtimali vardır. Ayrıca fetva, Allah adına dinî hükümlerin açıklanması olduğundan, müftünün itikat ve inanç yönünden sağlam olması mecburidir.¹¹⁵

2. Akıl ve Büluğ: Müftü, mükellef, yani akıl-baliğ olmalıdır. Çünkü çocuğun sözünün hukuki bir değeri yoktur. Akılsız olmaya da dinen sorumluluk

¹¹³ Ali Bardakoğlu, “Ehliyet”, **DİA**, İstanbul, 1994, X, 533-539; Hayrettin Karaman, **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1991, c. I, s. 178.

¹¹⁴ Nahl, 16/43; Enbiya, 21/7.

¹¹⁵ Osman Şahin, “İslâm Hukukunda Fetva Usulü”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2002, s. 57, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**).

kaldırılmıştır. Bu sebeple çocuğun ve delinin fetva vermesi uygun değildir. Bir kimse ancak büluğ çağına geldikten sonra müftü olarak tayin edilebilir.¹¹⁶

3. Adalet: Müftünün, Müslüman olması gerektiği gibi adalet vasfına da sahip olması gerekir. Fetva ehliyeti için şart koşulan adalet, ahlaki adalettir. Yani müftü, iffetli, namuslu, dürüst ayrıca salih ve dindar olmalı, fasık olmamalıdır. Bunun yanında dinde vacip ve mendup sayılan hükümlere uymalı, haram ve mekruh olan davranışlar ile yalan söylemekten kaçınmalıdır.¹¹⁷

4. İlim ve İctihad: Fetva ehliyeti şartlarından biri de, müctehid olmaktır. Müftü, dinî yönden iyi yetişmelidir. Kur'an, sünnet, icma ve kıyası iyi bilmelidir. Usulcülere göre müftü olan şahıs müctehid demektir. Başka bir müctehidin görüşü ile fetva veren müftüye de mecazen müftü denilir. Çünkü onlar sadece müctehidlerin görüşünü naklederler.¹¹⁸ Müftü Kur'an, sünnet ve icmada açık olarak bulamadığı konuların hükmünü ictehad ederek çıkaracağı için delillerden hüküm çıkarma yollarını gösteren fıkıh usulü ilmini iyi bilmelidir.¹¹⁹ Fetva verecek şahıslarda ilim vasfı önemli bir unsurdur. Çünkü fetva, hukuki bir muamelenin nasıl olacağını veya dinî bir ibadetin nasıl yapılacağını ya da bunların dindeki yerinin ne olduğunu açıklar. İlimsiz verilen fetvaların birtakım yanlış hükümlerin ortaya çıkmasına sebep olacağı aşikârdır.¹²⁰

Netice olarak, yukarıda bahsedilen şartları taşıyan herkes fetva verebileceği gibi halk da onun fetvasıyla amel edebilir. Bunun yanı sıra, fetva konusunda yüksek tecrübeye sahip olan âlimler, ehliyet şartlarına ilave olarak, müftünün fetva görevini daha iyi yerine getirebilmesi ve halkın da fetvayı daha rahat kabullenebilmesi açısından, bir takım ahlaki ve mesleki özelliklere de sahip olması gerektiğini söylemişlerdir.¹²¹

¹¹⁶ İbn Salah, **Edebü'l-Müftî**, El Yazması, Çorlulu Ali Paşa, no: 266 / 1, vr. 5b; Atar, **a.g.m.**, s. 213.

¹¹⁷ Atar, **a.g.m.**, s. 212.

¹¹⁸ Atar, **a.g.m.**, s. 213; Bilmen, **a.g.e.**, c. I, s. 246-249.

¹¹⁹ Atar, **a.g.mad.**, s. 491.

¹²⁰ Atar, **a.g.m.**, s. 213.

¹²¹ Şahin, **a.g.e.**, s. 62.

b. Ahlaki ve Mesleki Özellikler

Müftülerin en önemli vazifesi, dinî hükümleri insanlara en güzel şekilde tebliğ etmek, halkın hukuki, dinî, amelî konulardaki sorularını cevaplandırmak ve problemlerini çözmektir. Bu görevleri yerine getirecek kişinin hukuk ilmini iyi bilmesi, halkın ihtiyaçlarını, örf ve adetlerini anlayacak genel kültüre sahip olması gerekir. İfta vazifesinin sorumluluğu ağır olduğundan dolayı bu görevi yerine getirecek kişilerde manevi, hukuki ve teknik birtakım vasıfların aranması gayet tabiidir. Çünkü hukuki vasıf ve ehliyeti olmayan müftülerin hem kendilerine hem de topluma verecekleri zararların telafisi mümkün değildir. Peygamberimiz (s.a.v.) “*Kim bilgisiz olarak fetva verirse, verdiği fetvadan dolayı meydana gelecek günah, fetvayı verene aittir*” buyurmaktadır.¹²² İmam es- Suyûtî (ö. 911 h.), “*Edebü'l-Müftî*” adlı risalesinde, fetva vermenin ne kadar mesuliyetli bir iş olduğunu hadislerle dayandırarak açıklamaktadır.¹²³

İslâm hukukçuları, müftülük için ağır şartlar ortaya koymuşlardır. Ahmed b. Hanbel (ö. 241 h.)’den şöyle rivayet olunur: Bir kimsenin kendisini fetva vermeğe ehliyetli görmesi için şu şartlara haiz olması gerekir. İyi niyet sahibi olmak, ilim, hilim ve ciddiyet sahibi olmak, kendisinin ilminden emin olmak, zengin olmak, kâfi derecede maişeti bulunmak, insanları iyice tanımak.¹²⁴

Ahmed b. Hanbel’in bir müftü için ileri sürdüğü bu şartlardan anlaşılıyor ki, müftünün fetva isteyen şahsın psikolojik durumunu dikkate alması; halk nazarında itibar sahibi, basiretli, verdiği fetvanın neticesini ve insanlar arasında meydana getireceği tesiri kavrayacak bir görüş sahibi olması gerekmektedir.

İfta, yargının aksine, belli bir kurumu ya da görevlendirilmiş bir kişiyi gerektirmez; gerekli koşulları taşıyan erkek veya kadın¹²⁵, köle veya hür, kör veya dilsiz (*müftünün resmî bir görevli olması durumu hariç*), her Müslüman, yukarıda

¹²² El-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Edebi'l-Kâdî, bab. 21.

¹²³ Es-Suyûtî, *Edebü'l-Müftî*, El Yazması, Şehid Ali Paşa, no: 2714, vr. 143b. vd; Atar, *a.g.m.*, s. 31.

¹²⁴ İsmail Hakkı İzmirli, *Kitabü'l-İftâ ve'l-Kazâ*, s. 12; Bilmen, *a.g.e.*, c. VIII, s. 257.

¹²⁵ Hz. Muhammed’in eşlerinden biri olan Hz. Aişe, fetva vermek için gerekli olan bilgiye sahip bir kişi olarak dört halife zamanında fetva vermiştir. (Atar, *a.g.m.*, s. 214)

açıkladığımız ehliyet şartlarının yanı sıra şu özellikleri de kendisinde topladığı takdirde fetva verebilir:

1. İyi niyet: Müftü, güzel ahlak ve iyi niyet sahibi olmalıdır. Fetva vermede iyi niyet esas olup, bütün sonuçlar, bu esasa dayanır. Fetvanın sıhhatine yahut fesadına, niyete bakılarak hükmolunur. Saik, kamuya hizmet ise, fetva manen etkilidir. Saik, fayda isteme, zararlı şeyleri yok etme gibi herhangi bir menfaat ise, fetva manen eksiktir. Müftü bütün bunlarda, hakkı yerine getirmeye ve halkı doğru yola çağırmaya vesile kılma maksadını taşımaktadır.

2. İlim, sabır, ağırbaşlılık ve inanç: Bu dört özelliği kendinde toplamayan insanın fetva vermekten çekinmesi gerekir. İnanç, alçakgönüllülüğü de kapsadığı için, bu özellikler arasında esas unsurdur ve karakterin sağlamlığını gösterir. Ayrıca yaşayışında ve ibadetlerinde samimi olan kişi çevresine daha iyi tesir eder.

3. Bilgide kuvvet: Fetvanın kuvvetli bir bilgiye dayanması lazımdır. Fetva verilen hususta bilgisi zayıf olan hata yapar; bundan da genel idare etkilenir ve halk zarar görür. Böyle bir cevapta nelere önem verilmesi gerektiğini hakkıyla düşünemez ve fetva, bu yüzden manevi etkisini kaybeder.

4. İstiğna ve kifayet: Müftü, kanaatkâr ve kifayet sahibi olmalı ayrıca yeterli derecede maişeti bulunmalıdır. Bu sayede cevap veren, bildiğini söyler ve bu hürriyetten halk istifade eder.

5. Hak ile batılı kolayca ayırt edebilecek güç: Bu ancak insanları tanımak, zalimi mazlumdan ayırmak, halkın örflerini bilmek, çevrede yapılmakta olan hileleri, tertipleri vb. anlamak ile elde edilir.¹²⁶

6. İlimle âmil olmak: Toplumun kendilerinden fetva talep ettiği kişilerin daima örnek bir hal ve tavır içinde bulunmaları gerekir. Çünkü insanlar bildikleri ve söyledikleri sözleri müftülerin öncelikle kendi yaşayışında uygulamalarını beklerler.

¹²⁶ Mardin, **a.g.mad.**, c. IV, s. 583; Emile Tyan, "Fatwa", **The Encyclopaedia of Islam**, c. II, Leiden, 1965, s. 866; Örsten, **a.g.e.**, s. 6.

Eğer bir müftü sözü ve bilgisiyle yaşayışını bağdaştıramazsa kendisine olan inanç ve güveni kaybeder.

7. Liyakat: Müftü, mesleğinde liyakat sahibi olmalıdır. Mesleki bilgi yanında görevin gerektirdiği özellik, nitelik, idare ve şartları taşımalıdır. Peygamber varisi kabul edilen ve dinî bir görev ifa ederek kişileri fetvalarıyla aydınlatan müftülerin belirtilen özelliklere sahip olması ve bu görüşleri kabul etmesi gerekir.¹²⁷

Hatip El-Bağdâdî (ö. 463/1071)'in “*Kitâbu'l-Fakîh-Mütevekkih*” adlı eserinde rivayet ettiğine göre; İmam Şafî (ö. 204/819) fetva verecek kimsede şu şartların bulunması gerektiğini ifade etmiştir:

1- Kur'an'ı, nesih ve mensuhunu, has ve amminı bilmek, 2- Hz. Peygamberin sünnetini bilmek, 3- Müctehidlerin eski ve yeni görüşlerini bilmek, 4- Arapça'yı bilmek, 5- Akıllı olmak.

Fetva halkın önemli bir başvuru kaynağı olduğundan, fetva verecek kişinin birtakım özelliklere sahip olması zorunluluğu normal görülmelidir. Çünkü fetva, talep eden kişi ile veren kişi arasında güven ilişkisi bulunduğu takdirde, amacına ulaşacaktır.¹²⁸

Sonuç olarak, dinî ve ilmî bir hizmet yerine getiren müftülerin, beşerî ilişkileri ile yaşayışı ve davranışlarında çevresine örnek olması gerekir. Bunun yanı sıra dürüst, bilgili, yetenekli, fedakâr, iyi huylu ve güler yüzlü olmaları toplumda bilgi, ilgi, sevgi, huzur ve güvenin yayılmasında önemli bir faktördür.¹²⁹

5. Müftünün Uyması Gereken Kurallar

Kaynaklarda, müftünün uymakla yükümlü olduğu belli başlı şu kurallardan bahsedilmektedir:

¹²⁷ Fahri Kayadibi, “Cumhuriyet Döneminde Müftülükler”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2000, sy. 7, s. 150-151.

¹²⁸ Örsten, *a.g.e.*, s. 6.

¹²⁹ Kayadibi, *a.g.m.*, s. 150-151.

Müftü, öncelikle sorulan soruyu iyi anlamalı ve derinlemesine düşünmelidir. Cevabını soranın anlayabileceği şekilde açık bir biçimde anlatmalı, gerekirse delillerini zikretmeli, verdiği fetvalarda orta yolu tercih etmeli, bilmediği konularda gelen sorulara cevap vermemeli, araştırmalı ve bilenlere danışmalı ya da soru soran şahsı onlara yönlendirmelidir. Müftünün soruyu soranın özel hallerini ve sırrını ifşa etmemesi temel bir görevdir ve fetvanın adabındandır. Örf-âdetin etkin olduğu konularda sorunun geldiği yörenin gelenek ve anlayışını, kelimelere yüklediği anlamı iyi bilmek bunları öğreninceye kadar fetvadan uzak durmak esastır. Bu konu hususiyle yemin ve talak gibi konularda büyük önem arz etmektedir. Çünkü belli bir örf'e göre belirlenmiş olan hükümler farklı bir örfün geliştiği ortamlarda değişebilmektedir. Müftü, fetvayı maksadının dışında kullanmak isteyenlere ya da vereceği fetvanın maksadı aşacak durumların ortaya çıkmasına vesile olabileceği hallere karşı uyanık olmalıdır.¹³⁰

Müftü, ilmine ve dindarlığına güvendiği kimselerle istişare etmelidir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de istişare emredilmektedir.¹³¹ Bu emre muhatap olan Hz. Peygamber bazı konularda ashabıyla istişare ettiği gibi Hz. Ebu Bekir ile Ömer kendilerine bir mesele gelince sahabelerin görüşüne de başvurur, bazen de bunun için belli sahabeleri toplantıya çağırırlardı.¹³²

Müftü, vereceği fetva ile fitneye sebep olmamalıdır. Bu yüzden de vereceği fetvanın sonucunu iyi hesap edebilmelidir. Söylediği söz istismar edilecekse veya kötü maksatla kullanılacaksa müftü, bunları önlemek için açık bir şekilde çeşitli uyarılarda bulunarak fetvasını söylemelidir.¹³³

Müftü, fetvalarında orta yolu tercih etmeli, fazla katı veya fazla yumuşak davranışlardan kaçınmalıdır. Zira aşırı sertlik gibi aşırı yumuşaklık da fert ve toplum hayatında telafisi güç problemler doğurabilmektedir. Ayrıca dinî konularda aşırı müsamaha kişilerde laubali ve gayri meşru bir hayat sürdürme alışkanlığı doğurur.¹³⁴

¹³⁰ İbn Salah, a.g.e., s. 28-35; El-Zuhayli, a.g.m., s. 100-101.

¹³¹ Âl-i İmran, 3 /159, Şûra, 42/38.

¹³² Atar, a.g.mad., s. 492-493.

¹³³ Orhan Çeker, "İfta ve Bir Fetva Defteri Örneği", İlim ve Sanat D.,1997, c. III-IV, sy. 46-47, s. 83.

¹³⁴ Atar, a.g.mad., s. 493; Ayrıca Bkz. El-Zuhayli, a.g.m., s. 100-104.

Müftü, insanları ve içinde bulunduğu toplumu iyi tanımalıdır. Tabii ki fetva isteyen kişinin tanınması ve niyetinin tesbit edilmesi bir kabiliyet meselesidir. Yine de müftü, fetva isteyen kişiye konuyla ilgili bir takım sorular sorarak niyetini tesbit edebilir. Eğer soru soran samimi olup bir şeyler öğrenmek ve amel etmek niyetinde ise müftü o problemi gidermek için çaba sarf eder ve cevaplandırmaya çalışır. Fakat müstefî (*fetva isteyen*) nin niyeti, alacağı fetvayı farklı maksatlarla kullanmak ve istismar etmekse o takdirde müftü buna fırsat vermeden müstefîyi daha farklı konulara çeker ve nasihat etmeyi de ihmal etmez.¹³⁵

Fetva isteyen kişi bir bakıma şifa arayan bir hasta, müftü ise bir doktor hükmündedir. Doktor nasıl hastanın durumuna göre reçete düzenlerse müftü de soranın durumuna ve niyetini göz önüne alarak fetva vermelidir. Müftünün kendisine sorulan soruya daha fazlasıyla cevap vermesi de caizdir. Müftünün ilim ve irşad alanındaki olgunluğunu gösteren hususlardan biri de kendisine bir şeyin yapılıp yapılmaması sorulduğunda, dinî bir engel gördüğü için yapılmamasını isteyecekse bunun yerini tutacak ve ihtiyacı karşılayacak bir çözüm bulup göstermesi, yani haram kapısını kapatırken helal kapısını açmasıdır.¹³⁶

Müftü, maslahatı düşünmeli, fetvayı hizmette kullanmayı bilmelidir. Özellikle birden fazla şıkkı bulunan fetvalarda müftü müstefîye yol göstermeli ve hizmette en uygun şıkkı tercih etmesini sağlamalıdır. Bunun yanı sıra halk için maslahatı ve menfaati sağlayan görüşleri tercih ve tavsiye etmelidir. Ayrıca diğer görüşlere karşı katı tutum sergilememeli, müsamahakâr olmalıdır. Zira insan ichtihad yapan ve fikir üreten bir varlık olduğundan, insandan insana farklı görüşler ve kanaatler ortaya çıkabilir. Nassların beyanına göre kitap, sünnet ve icmada hata olmayacağı gibi ferdî görüşlerde yanılma olabilir. Bu sebeple müftü yanılmış olabileceği ihtimalini göz ardı etmemeli ve tenkitlere açık olmalıdır. Müftü, bilemediği sorular için bilmiyorum, araştırayım, sonra cevap vereyim demekten çekinmemelidir. Bilmiyorum, demek; yanlış cevap vermekten çok daha iyi ve sağlam yoldur.

¹³⁵ Çeker, **a.g.m.**, s. 83; Bkz. Kayadibi, **a.g.m.**, s. 151-152.

¹³⁶ Atar, **a.g.mad.**, s. 493; Bkz. Ahmet Vehbi Ecer, "İçtimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi", (Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı), **AÜİFD**, Ankara, 1978, s. 251-253.

Müftü, güven verici, emanet sahibi ve sır saklayıcı olmalıdır. Müsteftînin meselelerini sağa sola anlatan müftünün çevresinde güven ortamı oluşturması mümkün değildir. Ayrıca müftü, sabırlı ve anlayışlı olmalı, soru soran kişiyi azarlamamalıdır. Soru soran kişiyi ciddi bir tavır içerisinde dinlemeli ve cevabını vermelidir. Yerine göre müsteftîyi yapmakta olduğu bazı gayr-i meşru işlerden uzaklaştırmak ve ona İslâm'ın temel esaslarını yaptırmak maksadıyla kendisinden söz almayı da ihmal etmemelidir.

Bunun yanında müftü, ictihad ve görüşleri mütalaa ederken, imamların şahsiyetlerini de tesbit etmeye çalışmalıdır. Zira şahsiyeti iyi öğrenilmiş olan müctehidin görüş eksenini önceden kestirilebilir. Müctehidin şahsiyetini tesbit işi, müftüye karşılaştığı yeni olay karşısında takınacağı tavrı belirlemesinde yardımcı olur.

Müftü, verdiği fetvalarla, halkın amelinde gevşekliğe düşmesine sebebiyet vermemelidir. Yani halk, İslâmî doğrultuda amel ederken müftü, mevcut ameli fazla görerek fetvalarıyla halkın o konuda gevşemesine ve hayırlı işlerden geri kalmasına sebep olmamalıdır.¹³⁷

Gerek fetva makamının insanlar nezdindeki saygınlığının korunmasında, gerekse verilen fetvanın kabullenilmesinde müftünün kişiliği ve sosyal ilişkileri önemli rol oynar. Bu sebeple müftünün vakarlı, tatlı dilli, güler yüzlü olması, görev ve konumuna uygun bir kıyafet taşıması, fetva isteyen kişilere karşı adil ve eşit davranması istenmiş, aşırı öfke, keder, aşırı sevinç, açlık ve uykusuzluk gibi sağlıklı düşünmeyi engelleyecek durumlarda, fetva vermemesi tavsiye edilmiştir. Fetva sahibi kimse kendisinden korkulan ve saygı duyulan iktidar sahibi bir kişi de olsa ona gerçeği çekinmeden söylemesi, Allah için yapacağı görevde kınanmaktan korkmamalıdır.¹³⁸

Aynı zamanda müftünün fetva gibi dinî ve şer'î bir müessesede haram kılınmış ya da mekruh sayılmış hile yollarını araştırması, kötü maksatlara ulaşmak

¹³⁷ Çeker, **a.g.m.**, s. 84-86; Bkz. İzmirli, **a.g.e.**, c. I, s. 279-289

¹³⁸ Atar, **a.g.mad.**, s. 493-494; El-Zuhayli, **a.g.m.**, s. 101

için şüpheli şeylere sarılması, menfaat umduğu veya yakınlık kurmak istediği birine ruhsat yolunu iltizam etmesi de haramdır. Fakat müftü, müsteftîyi içinde bulunduğu problemden kurtarmak için şüphe ve tereddüt bulunmayan, uygulandığı takdirde bir kötülük doğurmayacak çarelere başvurabilir.¹³⁹

6. Fetva Kitapları

Fetva kitapları, insanların günlük hayatta karşılaştıkları dinî ve hukukî meseleler ile ilgili sordukları sorulara verdikleri cevaplardan derlenen eserlerdir. Hicri ilk iki asırdan sonra kaleme alınan fıkıh ve fetva kitapları, müftülerin bir meselenin çözümünde karşılaştığı güçlükte müracaat edeceği ilk başvuru kaynağı olmuştur.

Fıkıh kitaplarında yer alan hukukî meseleler belli bir usul çerçevesinde ve ilmî olarak incelendiğinde mukallit (*mevcut fetvaları ya da icthadları aktaran*) müftüler, ortaya çıkan her şer’i ve hukukî meselenin hükmünü bu kitaplardan çıkarmakta bazen zorluk çekiyorlardı. Bu sebeple önceki şeyhülislam ve müftülerin verdikleri cevaplar bizzat kendileri veya onlar hayattayken ya da vefatlarından sonra başkaları tarafından derlenerek fetva kitapları haline getiriliyordu. Bunlar genellikle hazır olarak soru-cevap şeklinde olduğu, çeşitli görüşlerden birini tercih edip aktardığı, güncel meselelere temas ettiği için fıkıh kitaplarından daha kullanışlı kabul ediliyordu. Bunların en eskisi IV. (X.) asrın başlarına kadar uzanmaktadır. Osmanlılar devrinde tertip ve tedvin edilmiş olanlarından seksen dokuz adedini Bursa’lı Mehmed Tâhir Bey tesbit etmiştir. Bunlara Zenbilli Ali Efendi, İbn Kemal ve Ebussuûd’un fetvalarını da ilave edersek sayı doksan iki olur. Mezkûr mecmualardan yirmi altı adedi şeyhülislamlara, birisi de II. Bayezid’in oğlu Şehzade Korkut’a (ö. 918/1512) aittir.¹⁴⁰

Fetva kitaplarının en belirgin özelliği, soru-cevap şeklinde hazırlanmış olmalarıdır. Ancak bazı fetva kitaplarında fetvalar, soru-cevap tarzında kaleme alınmamış; soru zikredilmeden sık karşılaşılan fikhî meselelerin cevapları, kısaca

¹³⁹ El-Zuhayli, **a.g.m.**, s. 102

¹⁴⁰ Atar, **a.g.mad.**, s. 495.

“caizdir”, “sahihdir”, “mekruhtur” veya “mekruh değildir” şeklinde verilmiştir. Bunun dışında fetva kitaplarının bir diğer önemli özelliği, klasik fıkıh kitapları sistematüğinde “kitâb” ve “bâb” usulüne göre düzenlenmiş olmalarıdır. Fakat bazı eserler, klasik fıkıh kitaplarındaki usulü takip etmekle beraber, kitâb ve bâblar yerine, “mesâil” ve “fasıl” lardan meydana gelmektedir. Ayrıca fetva kitaplarının çoğunluğunda fetvanın alındığı kaynak belirtilmekle beraber, bir kısmında sadece bazı fetvaların kaynağı bildirilmiş, diğer bir kısmında ise kaynaklara hiç yer verilmemiştir.¹⁴¹ İlave fetvalar ise, genelde fetva derlemelerinin kenarlarına yazılmış, çoğunlukla kitabın sahibi tarafından derlemeyi zenginleştirmek için kopya edilmiştir. Mesela Minkarizâde Yahya Efendi’nin fetvalarını içeren “Fetevâ-yı Ataullah Efendi” nin eserinde, muhtemelen önceki sahipleri olan farklı kişiler tarafından yazılmış, değişik müftülerin ilave edilmiş yüzlerce kenar fetvası bulunmaktadır.¹⁴²

Osmanlı hukuk hayatında, birçok büyük müftünün fetvalarının derleme şeklinde toplanması, XVI. yüzyıldan itibaren olmuştur. XVI. yüzyılın en önemli fetva derlemeleri, kuşkusuz Ebussuûd Efendi’ye ait olanlardır. Kütüphanelerde “Fetâvâ-yı Ebussuûd” olarak adlandırılan çok sayıda derleme bulunmaktadır. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda hazırlanan fetva derlemelerinden en çok bilinenleri ise şunlardır: Minkarizâde Yahya Efendi’nin “Fetâvâ-yı Ataullah” olarak da bilinen “Fetâvâ-yı Minkarizâde”, Ankaralı Mehmed Emin Efendi’nin “Fetâvâ-yı Ankaravî”, Seyit Feyzullah Efendi’nin “Fetâvâ-yı Feyziyye”, Yenişehirli Abdullah Efendi’nin “Behcetü’l-Fetâvâ”, Dürrizâde Mehmed Efendi’nin “Neticetü’l-Fetâvâ”.¹⁴³

Osmanlı Devleti’nde gerek şeyhülislamların, gerekse taşrada eyalet ve kaza müftülerinin verdikleri on binlerce fetvadan önemli bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Orijinal şekliyle veya fetva kitaplarının içinde yer almak suretiyle günümüze kadar ulaşmış bu fetvalar ve mecmualar, çeşitli kütüphanelerde ve İstanbul Müftülüğü içerisinde bulunan meşihat arşivinde muhafaza edilmektedir.

¹⁴¹ Mustafa Şahin, “İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2000, s. 61-81-85-90-153-164.

¹⁴² Yayıoğlu, a.g.e., s. 98-99; Örsten, a.g.e., s. 71,

¹⁴³ Yayıoğlu, a.g.e., s. 91-95; Mustafa Şahin, a.g.e., s. 46.

C. Müftülerin Eğitimleri

1. Medrese Eğitimi

Osmanlı eğitim-öğretim sistemi, “Sıbyan Mektebi” ve “Medrese” tahsiline dayanmakta idi. Medresesi bitirip icazetname alan kimse, “*tedris*” (öğretim), “*ifta*” (fetva) veya “*kaza*” (yargı) görevlerinden birini seçerek atama isteyebiliyordu.¹⁴⁴

Sıbyan mektepleri, okuma-yazma, bazı dinî bilgiler ve basit hesap işlemlerinin verildiği ilkokullardı. Hemen her mahallede bulunduğu için “*Mahalle Mektepleri*” veya “*Taş Mektep*” de denilen bu okullar örgün eğitimin ilk basamağını oluşturuyorlardı. Okuma-yazmanın yanında ahlakî terbiye verilmesi de amaçlanıyordu. Çocuğu şerden sakındırmak ve hayra sevk etmek, Osmanlı cemiyetinin eğitim-öğretim felsefesini oluşturuyordu.¹⁴⁵ Sultan II. Mahmut, 1824 yılında bir ferman yayınlamak suretiyle “*İlköğretimin her yurttaş için zorunlu hale getirildiğini, okuma ve yazma öğrenimiyle birlikte dinî bilgilerin de öğretilmesi gerektiğini*” halka ilan ederek, eğitim tarihinde önemli bir adım atmıştır.¹⁴⁶

Osmanlı döneminde, eğitimin sıbyan mektebinden sonraki aşamasını oluşturan medreseler dinî ilimlere dayalı öğretim kurumlarıydı. Medreselerin çeşitli basamakları vardı. Anadolu ve Rumeli'nin hemen hemen her kentinde ve kasabasında bulunan medreselerin çoğu ortaokul ya da lise düzeyinde öğretim yapan kuruluşlardı. Buraları bitiren öğrenciler yükseköğrenim için Edirne, Bursa, İstanbul gibi büyük merkezlerdeki medreselere giderlerdi. En üst düzeyde öğretim yapan kurumlar İstanbul'daki Fatih ve Süleymaniye medreseleriydi. Ortaokul ve lise düzeyindeki medreseleri bitirenler genellikle imam, hatip, müftü ve sıbyan mektebi öğretmenliği gibi görevlere atanırlardı. Daha yüksek medreseleri bitirenler ise mahkemelerde her türlü davaya bakmak üzere kadı ya da müderris olurlardı. Çeşitli devlet dairelerinin memur gereksinimi de aynı şekilde medreselerden karşılanırdı.

¹⁴⁴ Baltacı, a.g.e., s. 26-31; Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinde İlimiye Teşkilatı**, s. 45.

¹⁴⁵ Zülfü Demirtaş, “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 2007, c. 17, sy. 1, s. 174.

¹⁴⁶ Esad Efendi, **Vak’a-Nüvis Es’ad Efendi Tarihi**, (Haz: Ziya Yılmaz), Enes Matbaacılık, İstanbul, 2000, s. 361-364.

Osmanlı medreselerinde talebelerin sıbyan mektebini bitirerek veya o seviye de hususi bir eğitim görerek medreselere girdikleri anlaşılmaktadır. Haşiye-i Tecrid medreselerinde bir müderrisin dersine başlayan talebe oradaki dersleri okuduktan sonra hocasından icazet (*temessük*)'le otuzlu bir medresedeki müderrisin derslerine devam eder, oradan icazetle farklı bir medreseye ve oradan da icazetle Sahn-ı Seman'a veyahut Süleymaniye'ye girer ve bitirerek mülâzemet için sıraya dâhil olurdu.¹⁴⁷

Osmanlı eğitim kurumları içinde özellikle müftü yetiştirmek için açılan herhangi bir okul bulunmuyordu. İlmiye sınıfına mensup kişiler temelde medreselerden yetişiyordu. Sahn-ı Seman ve Süleymaniye gibi yüksek dereceli medreselerden mezun olanlar, ibtida-i hariç veya hareket-i hariç medreselerindeki bir müderrislik kadrosuna veya küçük şehirlerdeki mahkeme kadılıklarına tayin edilebildikleri gibi din hizmetleri alanında da çalışabilirlerdi. Müderrisler müftü olarak atanabilir, medrese mezunları imamlık, hatiplik, müezzinlik, vaizlik vazifesi alabilirdi.¹⁴⁸

Medreselerden mezun olanlar, hemen devlet hizmetine giriyorlar, diğer bir deyişle mezun oldukları müesseseleri kuranların saflarına geçiyorlar; ya bürokrat, kadı, müftü, kazasker ve şeyhülislam olarak belirli kademelerden geçerek yönetim sistemi içerisinde aktif vazifeler alıyorlar veya kendilerini yetiştirenler gibi eğitim-öğretim kadrolarına dâhil oluyorlardı.¹⁴⁹

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un fethinin ardından inşa ettirdiği Sahn-ı Seman medreseleri (*Medârisi-i Semaniye*), Süleymaniye Külliyesinin kurulduğu miladî 1557 yılına kadar devletin en yüksek eğitim kurumları olarak ün salmıştır. Sahn-ı Seman medreselerinin kuruluşu üzerine yapılan düzenlemelerle medreselerin sınıfları/bölümleri yedi mertebeyken Süleymaniye Külliyesinin kuruluşuyla bu sınıflar ona yükselmiştir. Miladi 1557 yılından itibaren Osmanlı eğitiminde geçerli olan on sınıf şunlardan ibarettir:

¹⁴⁷ Baltacı, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁴⁸ Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul, 1997, s. 45.

¹⁴⁹ Fahri Unan, "Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi", **Sosyal Bilimler Dergisi** (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), 2004, sy. 9, s. 3.

- İbtida-i Hariç
- Hareket-i Hariç
- İbtida-i Dâhil
- Hareket-i Dâhil
- Musıla-i Sahn
- Sahn-ı Seman
- İbtida-i Altmışlı
- Hareket-i Altmışlı
- Musıla-i Süleymaniye
- Süleymaniye

Miladî 18. asrın başlarından itibaren bu sınıflara Hamise-i Süleymaniye ve Dâru'l-Hadîs-i Süleymaniye sınıfları eklenerek bunlar on iki sınıfa yükselmiş ve medreselerle ilgili son ıslah hareketi olarak 1914 yılında Dâru'l-Hilâfet'il-Aliyye medreselerinin kuruluşuna kadar da bu derecelendirme geçerliliğini korumuştur.

Klasik Osmanlı yönetiminde devlet görevlileri İlmiye, Mülkiye, Askeriye biçiminde ayrılmıştı. İlmiye sınıfı mensuplarına ulema ya da *Ulemay-ı Rüşum* denirdi. İlmiyeye girebilmek için Sahn düzeyinde bir medrese mezunu olmak gerekiyordu. Ulemanın kendilerine özgü giysileri vardı. Ulema, öteki sınıflara tanınmamış olan iki önemli ayrıcalığa sahipti: İdam edilemez ve hapsedilemezler, ancak görevden alınabilir, sürülebilirlerdi.

Klasik dönem Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim uzun bir süre almakta, 12 basamaklı bir medreseyi bitirebilmek 20 yılı bulmaktaydı. Bu dönemde medrese çıkışlıların önünde iki seçenek bulunuyordu. İlki bitirdiği medresede danışman olarak kalıp yükselerek müderris olmaktı. Bunun için diğerlerine oranla üstün başarılı olmaları şarttı. Bunlar, tıpkı öğrencilerin bir medreseden diğerine geçmeleri gibi ilk basamaklardan, öncelikle ibtida-i hariç derecesinde olan

medreselerden birinin müderrisliği ruusuyla ve daha sonra sırası geldikçe rütbesi yükselerek dâhil ve Sahn müderrisliklerine geçiyorlardı. Onlar kadar başarılı olamayanlar, başka bir deyişle medresede ilim ehli olarak kalma imkânı bulamayanlar kadı veya müftü olarak atanırlardı.¹⁵⁰

Genel olarak müderrislerin tedris (*eğitim-öğretim*), müftülerin ifta (*fetva verme*) ve kadıların ise kaza (*yargı*) işleriyle meşgul olduklarını görmekteyiz. Bizzat vazifeli olsunlar veya olmasınlar, kaza umuru dışında her âlimin Osmanlılarda bu işlerle meşgul olduğu ve devletin bunların tasarruflarını geçerli saydığı bilinmektedir. Yani, kişinin kadı olması, talebe okutmasını (*müderris gibi çalışmasını*) ve fetva vermesini engellemiyordu. Müftü de pekâlâ eğitim-öğretim işleriyle uğraşabilmekteydi.¹⁵¹

Osmanlı medreseleri müderrislerinin, devlete sadece kadılık yoluyla hizmet verdiklerini sanmamak gerekir. Onlar, bir taraftan fiilen medrese hocası olarak talebe yetiştirirken, diğer taraftan kadı olarak, müftü olarak, kazasker ve şeyhülislam olarak aynı vazifelerini devam ettiriyorlardı. Öte yandan, toplumun kendilerine fevkalâde itibar ettiği kişiler olmaları sebebiyle, devletle toplum arasındaki ilişkilerin düzenli bir şekilde yürütülmesinde çok önemli görevler yerine getiriyorlardı.¹⁵²

Medrese-i Süleymaniye mezunları, ihtisas derecelerine göre, Dâr'ül-Hilâfet'il-Aliyye Medresesi müderrisliği, müdürlük, müftülük, Sahn teşkilatı hocalıkları, umumi mekteplerde dinî ilimler ve Arapça muallimlikleri, kürsü şeyhlikleri ve alay imamlıkları gibi görevlere gelebilirlerdi.¹⁵³

Bu kurumlardan bugünkü anlamda sadece din görevlisi yetişmiyordu. Şeyhülislam, kazasker, kadı, müftü, müderris, vaiz, imam, müezzin ve hatta divanın diğer iki üyesi defterdar ve nişancı da medreselerden yetişmekteydi.

¹⁵⁰ Ahmet Cevdet, **Tarih-i Cevdet**, c. I, İstanbul, 1302, s. 88.

¹⁵¹ Mardin, **a.g.mad.**, c. IV, s. 582-584.

¹⁵² Unan, **a.g.m.**, s. 1-7.

¹⁵³ **Dâr'ül-Hilâfet'il-Aliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme**, 16 Zilhicce 1335/4 Teşrîn-i evvel 1333/17 Ekim 1917, md. 29-36, **Düstur**, II. Tertip, c. IX, s. 745-752.

Bunun yanında Osmanlı medreseleri amaçları ve gördükleri hizmetler bakımından iki gruba ayrılmıştır. Bunlar, “*Umumi Medreseler*” ve “*İhtisas Medreseleri*”dir.

Umumi Medreseler: İslâmî ilimlerle (*Ulûm-i İslâmiyye*) İslâm dünyasına dışarıdan giren ilimlerin (*Ulûm-i Dâhile*) çeşitli nispetlerde okutulduğu medreselerdir. Umumî olarak kadı, müderris ve müftü yetiştirmek maksadıyla kurulmuşlardır. Bu medreseler köylere varıncaya kadar Osmanlı ülkesinin her tarafına yayılmıştır.

İhtisas Medreseleri: Bu medreseler doğrudan doğruya ihtisası gerektiren Ulûm-i İslâmiyye’den birini yahut da Ulûm-i Dâhile’den birini öğretmeyi hedef alan ve o ilmin tahsiline mahsus metotlarla öğretim faaliyetlerinde bulunan medreselerdir.¹⁵⁴

Tablo 1: Ulema Hiyerarşisi

Ulema Hiyerarşisi			
	Müderris	Kadı	Müftü
20-50 akçelik müderrislikler	İbtidâ-yi hariç Hareket-i hâriç	20-150 akçelik kadılar (Küçük kasaba kadısı)	Müftü
	İbtidâ-yi dâhil	150-200 akçelik kadılar (Kent kadıları)	Müftü
	Hareket-i dâhil Mûsile-yi sahn	300 akçelik kadılar (32 önemli kentin kadısı)	Müftü
50-60 akçelik müderrislikler	Sahn-i semân İbtidâ-yı altmışlı Hareket-i altmışlı	500 akçelik kadılar (Mekke, Medine Edirne, Bursa, Kahire, Şam, Halep, Kudüs)	Müftü
60-100 akçelik müderrislikler	Mûsile-yi Süley- mâniye Süleymâniye Dârülhadis	İstanbul kadısı Anadolu kazaskeri Rumeli kazaskeri	
			Şeyhülislâm

1869 (1286) yılında kaleme alınan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ikinci maddesine göre, tahsil mertebeleri üçe ayrılmıştır. Birincisi Sıbyan ve Rüşdiye

¹⁵⁴ Baltacı, a.g.e., s. 20.

(*Ana ve ilkokul*), ikincisi idadiye (*orta*) ve Sultaniye (*lise*) mekteplerine ve üçüncüsü, yüksek mekteplerdir. Bu cihetle Devlet-i Aliye'de umumi mektepler beş sınıfa ayrılmıştır. Birincisi Sıbyan, ikincisi Rüşdiye, üçüncüsü İdadiye, dördüncüsü Sultaniye mektepleri olup beşincisi dahi Yüksek mekteplerdir.¹⁵⁵

Sonuç olarak, müftüler öncelikle Sıbyan ve Rüşdiye mekteplerinde ilk ve orta öğrenimini tamamlıyorlar daha sonra medrese tahsili görerek icazet alıyorlardı. Bunun yanı sıra kendini daha iyi yetiştirmek için bazı önemli müderris, müftü ve âlimlerden özel ders alan müftüler de oluyordu. Medrese tahsilinin ardından ise kadılık, müftülük, müderrislik, başöğretmenlik gibi görevler alabiliyorlardı. Arapça, Farsça yanında diğer bazı lisanları çok iyi bilen müftüler de mevcuttu. Müftülükle müderrislik görevini beraber yerine getiren müftüler de bulunuyordu.

2. Okudukları Ders Programı

Sıbyan mekteplerinde okutulan dersler zamana ve bölgelere göre değişiklik gösterse de umumiyetle; Elifba, Kur'ân-ı Kerîm, İlmihal, Tecvid, Yazı, Kıraat, Muhtasar Ahlak Risalesi, Lügat, Hat (*nesih ve sülüs*), İmlâ, Osmanlı Tarihi, Muhtasar coğrafya ve hesap dersleriydi.

Sahn-ı Seman Medreseleri Vakfiyesi'nde hangi derslerin okutulacağına dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak bu dönemde yaşamış bazı âlimlerin biyografileri Sahn-ı Seman Medreseleri'nde hangi derslerin okutulduğunu tespit etmemize yardımcı olmaktadır. Taşköprülüzâde 946 Rebiulevvel (1539 Ağustos)'de tayin edilmiş olduğu Sahn müderrisliğinde Sahih-i Buhârî'yi iki kere tamamıyla ve Kadı Beyzavî tefsirinden Bakara Suresi'ni ve Hidâye'yi nikâh bahsinden büyua ve Telvîh'i taksim-i evvelden mebâhis-i ahkâma kadar okutmuştur.¹⁵⁶

¹⁵⁵ Atay, **a.g.e.**, s. 188.

¹⁵⁶ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İلميye Teşkilatı**, s. 42.

Baltacı, Sahn-ı Seman Medreseleri'nde okutulan dersleri ve ders kitaplarını şöyle sıralar: Fıkıhtan Hidâye, Usul-u Fıkıhtan Şerh-i Adûd, Hadisten Buhârî ve Tefsirden Keşşâf ve Beyzâvî.¹⁵⁷

Hammer de Sahn-ı Seman'da okutulan on dersten bahseder ve bunları şöyle sıralar: İlm-i Sarf, İlm-i Nahiv, İlm-i Mantık, İlm-i Kelam, İlm-i Edeb, İlm-i Bedî, İlm-i Meânî, İlm-i Beyân, İlm-i Hendese ve İlm-i Hey'et.¹⁵⁸

Osman Ergin ise Sahn-ı Seman'da okutulan dersleri şu şekilde sıralar: Keşşâf Tefsiri, Kelâmdan Seyit Şerif'in Mevâkîf Şerhi, Usul-ü fıkıhtan Ömer Merğînânî'nin Hidâyesi ile bunun Bayburtlu Ekmelüddin tarafından yapılan şerhi.¹⁵⁹

Uzunçarşılı ise Musıla-i Sahn'da yani Tetimme'de Şerh-i Adûd, Hidâye, el-Keşşâf an Hakayıku't-Tenzîl ve Envâru't-Tenzîl isimli derslerin okutulduğunu ifade ettikten sonra Sahn-ı Seman Medreseleri'nde de bu derslerin daha mufassallarının okutulmuş olabileceğini belirtir.¹⁶⁰

Kanunî zamanında kurulan Süleymaniye Medreseleri'nde okutulacak dersler ve kitaplarla ilgili Kanunî'nin vakfiyesinde fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Darû'l-Hadîs Medresesi'nde okutulması gereken birkaç hadis kitabının ismi zikredilen vakfiyede, müderrislerin elde dolaşan makbul kitapları okutmaları ifade edilmektedir.¹⁶¹

1557'de hazırlanan “*Ehl-i İlim*” kanunnamesinde, bu medreselerde okunan kitaplarla ilgili “*adet-i kadîme*” tabiri zikredilmektedir. Yani daha önceden okunması adet haline gelmiş kitapların okunmasından bahsedilmektedir. Bunun yanında kanunnamede “*Şerh-i Adûd*”, “*Hidâye*”, “*Keşşâf*”, “*Telvîh*”, “*Şerh-i*

¹⁵⁷ Baltacı, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁵⁸ Baron Joseph Von Purg Stall Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, c. III, s. 835.

¹⁵⁹ Ergin, **a.g.e.**, c. I-II, s. 100.

¹⁶⁰ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, s. 28.

¹⁶¹ Atay, “Fatih-Süleymâniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnâmeler”, **Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1981, c. XIII, s. 185.

Tavâli”, “*Şerh-i Metâli*”, “*Mutavvel*”, “*Şerh-i Şemsiyye*” ve “*İsfahânî*” gibi kitap isimleri geçmektedir.¹⁶²

Hüseyin Atay, Süleymaniye Medreseleri’nde okutulan dersleri Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesine, Süleymaniye Vakfiyesine ve Taşköprülüzâde’nin okuttuğu kitaplara dayanarak tespit etmeye çalışır. Buna göre Darû’l- Hadîs medresesinde “*Meşârik*”, “*Mesâbih*”, “*Müslim*”, “*Buhârî*” ve elde dolaşan aklî ve naklî kitaplar okutulmuştur. Diğer medreselerde de “*Mutavvel*”, “*Haşiye-i Tecrid*”, “*Ferâiz Şerhi*”, “*Şerh-i Miftâh*”, “*Mesâbih*”, “*Şerh-i Vikâye*”, “*Tavzih*”, “*Meşârik*”, “*Şerh-i Mevâkıf*”, “*Hidâye*”, “*Buhârî*”, “*Telvih*”, “*Kâdı Beyzâvî*” ve “*Keşşâf*” isimli kitaplar okutulmuştur.¹⁶³

Pakalın ise Süleymaniye Medreseleri’nde fıkıh, kelam, Arap edebiyatı, şer’î ilimler, tabiiyyat, riyaziyyat ve tabâbet gibi farklı ilimlerin okutulduğunu ifade eder.¹⁶⁴

Tanzimat döneminde, 1286 (1869) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’ne göre yapılan düzenlemeyle, sıbyan okullarının tahsil süresi dört yıl olup, okudukları dersler şunlardı:

1) Elifba (*Yeni usul ile*), 2) Kur’an-ı Kerîm (*Müslüman olmayan çocuklara kendi din adamları dinlerini okutacaklardır.*), 3) Tecvid, 4) Ahlakla ilgili eserler (*Tayin edilecek bir eser olacaktır.*), 5) İlmihal, 6) Yazı Talimi, 7) Muhtasar Fenn-i Hesap, 8) Muhtasar Tarih-i Osmanî (*Müslüman olmayanlara kendi dilleri ile okutulacaktır.*) 9) Muhtasar Coğrafya, 10) Faydalı Bilgilerle ilgili eserler.

Rüşdiye Mekteplerinin öğretim süresi 4 yıldır ve aşağıdaki dersler öğretilmekteydi:

1) Din Dersleri Başlangıcı, 2) Türkçe Gramer / Lisan-ı Osmanî Kavâidi, 3) İmlâ ve Yazı, 4) Yeni Düzenlemeyle Arapça ve Farsça Gramer, 5) Aritmetik,

¹⁶² Ahmet Ulusoy, “Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*), Selçuk Üniversitesi, Konya, 2007, s. 86-88.

¹⁶³ Atay, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁶⁴ Pakalın, *a.g.e.*, c. II, s. 439.

6) Geometrik Çizimler, 7) Geometri Başlangıcı, 8) Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi, 9) Coğrafya, 10) Beden Eğitimi, 11) Dilbilgisi, lisan (MUN, mad. 23).¹⁶⁵

II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra medreseleri düzeltmek için yoğun çalışmalar başlatıldı. Meşrûtiyet yönetiminin medreseler konusunda başardığı ilk önemli iş, 26 Şubat 1909'da kabul edilip uygulamaya koyduğu “*Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*” idi.¹⁶⁶

Medrese yıllık öğretim süresi dokuz ay olarak belirleniyor, Cuma dışında her gün üç saat ders öngörülüyor ve ayrıca “*Cami dersleri*” olarak açıklanan ders programı taslak olarak tespit edilerek, ayrıntılı ders programının beş yıl içinde aşamalı olarak uygulamaya konulacağı açıklanıyordu. Yönetmelikte belirtilen ders programı şu şekildeydi:

I. yıl:

İlm-i Sarf (*Emsile, Bina, Maksud, Nüzhet et-Taraf fî ilmu's- Sarf*), Talimu'l-Müteallim, Talim-i Kur'ân ve Tecvîd, Hat, İmlâ, Sarf-ı Osmânî ve Kavâid-i Farisî, Muhtasar Hesap.

II. yıl:

İlm-i Nahv (*Avamil, İzhar*), Fıkıh (*Merakiyi'l-Felâh*), Şuzuru'z-Zeheb, Talim-i Kur'ân, Kavaidü'l-Arab, Gülistan (*Farsça*), Hesap, İmlâ, Kavaid-i Osmânî.

III. yıl:

Nahiv (*Molla Cami, Mugni'l-Lebib*), Fıkıh (*Mülteka*), Şafiye, Vaz', İnşa, Mebadi-i Hendese, Hesap.

IV. yıl:

Nahv-i İkmal, Şâfiye, Mülteka, Alâka, İsagoci, Muhtasar Coğrafya, Hendese, İnşa, Cezeri.

¹⁶⁵ Atay, **a.g.e.**, s. 188-189.

¹⁶⁶ “Medâris-i İlmiye Nizâmnamesi”, **Düstur**, II. Tertip, c. II, s. 127-138.

V. yıl:

Fenârî, Ma'ani, İlmü'l Aruz ve'l-Kavâfi, İlm-i Faraiz, Coğrafyayı Umûmî,¹⁶⁷
Cebr ve'l-Kitabet.

VI. yıl:

İlm-i Mantık (*Şemsiye ve el-Kutub*), Ma'ani (*Muhtasar ve Silkutî'nin başlarından*), Kaside-i Bürde, Bânet Suâd, Muallâkât, İlmü'l-Kırae, Hikmet, Cebir, Kitabet-i Arabiyye, Usulü Tercüme.

VII yıl:

Kutb, Şerh-i Akaid, Usul-ü Fıkıh, Şerhü'l-Menar, Şerhü'l-Vecîz, Âdâb-ı Münazara, Makamat-ı Harirî, Hikmet-i Cedide, Hey'et, Kimya, Mavalid.

VIII. yıl:

Şerh-i Akaid (*Hayalî ile beraber yarısı*), Meşarîku'l-Envar, Şerhü'l- Menar, Şerhü'l-Vecîz, Usul-ü Hadîs, Makamât-ı Harirî, Usul-ü Sâk, Tarih-i İslâm, Kozmografya (*Hey'et*), Mevalid.

IX. yıl:

Hikmet-i Sa'diye, Meşarîku'l-Envar, Tefsir-i Beyzavî, Dîvan-ı Hammase, Usul-ü Hadîs, Siyer, Tarih ve Coğrafyayı Umûmî.

X. yıl:

Celâl ma' Gelenbevî, Milel ve Nihal, Muhtasar Fasıl, Tefsir-i Beyzavî, Tuhfe-i isnâ aşeriyye, İzhârü'l-Hakk, Siyer, Tarih ve Coğrafyayı Umûmî.

XI. ve XII. yıllar:

Hidaye, Sahîh-i Buharî veya Sahîh-i Müslim, Tefsir-i Beyzavî, Mufassal Tarih-i Osmânî, Coğrafyayı Umûmî.

¹⁶⁷ Medreselerde Tarih ve Coğrafya gibi “fünun-u cedide” nin okutulabileceğine dair şeyhülislâm, 26 Eylül 1910 tarihinde bir fetva vermişti.

Yönetmelik, bir yılda ikiden fazla dersten kalanların doğrudan doğruya sınıfta kalacaklarını ve üç yıl sınıfta kalanların da medreseden atılacaklarını yazıyordu (35. madde). Ayrıca medrese çıkışlıların müderrislik, zeyl meşayihî (*Sultan Camileri ve Cuma vaizliği*), müftülük, tabur imamlığı vs. görevlere geçmeleri de sınavla olacaktı.¹⁶⁸

1914 yılında yayınlanan Islâh-ı Medâris Nizamnamesi'ne göre bütün İstanbul medreseleri "*Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliye Medresesi*" adıyla birleştirilmişlerdi. Bu yönetmeliğe göre medresede şu dersler okutulacaktı:

Orta kısım: Kur'ân-ı Kerîm Tecvidi (*Uygulama*), Hadîs ve Tefsir-i Şerif, İlm-i Fıkıh ve Usul-ü Fıkıh, İlm-i Kelâm, Sarf ve Lügat, Nahiv, Mantık, Belagat-ı Arabiyye, Adab, Vaz', Mükaleme ve Tatbikatı, Kitabet-i Arabiyye, Siyer-i Nebevî, Peygamberler ve Halifeler Tarihi, Tarih-i İslâm ve Edyan, Tarih-i Umûmî ve Osmanî, Felsefe, Türkçe Kıraat, İmlâ, Kavaid, Kitabet ve Edebiyat, Farisi, Coğrafyayı Umumî ve Osmânî, Riyaziyat, Amelî ve Nazarî Hesap, Hendese, Cebir, Müsellesat, Mihanik, Hey'et, Usul-ü Defterî, Tabiiyat, Ziraat, Hikmet, Kimya, Malumat-ı Fenniye ve Ahlâkiye ve İctimaiyye ve Kanuniyye, Hıfzıssihha, El sine. Hutut, İlm-i İçtima ve Terbiye, Terbiye-i Bedeniye, İlm-i İktisat ve Mâlî, Hitabet ve Vaaz.

Yüksek kısım: Tefsir-i Şerif, Hadîs ve Usul-ü Hadîs, İlm-i Fıkıh, Tarih-i İlm-i Fıkıh, Usul-ü Fıkıh, Hilâfiyât, İlm-i Kelâm, Tarih-i İlm-i Kelâm, Felsefe, Hukuk, Kavânin.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", **DTCFD**, Ankara 1982, c. XXX, sy. 1-2, s. 77-80.

¹⁶⁹ Ergün, **a.g.e.**, s. 86-87.

D. Müftülerin Tayin ve Azilleri

1. Tayinleri

a. Tayin Usul ve Şartları

982/1574 yılına kadar müderris, mevali ve müftülerin tertip ve telhisleri konusu veziriazamlara ait iken, veziriazamların tecrübe ve bilgi eksikliği sebebiyle bu görev şeyhülislamlara bırakıldı. İşte bu tarihten itibaren, kırk akçeden yukarı Hariç ve Dâhil müderrislikleriyle orduya tayin edilecek kadılar ve vilayet, sancak ve kaza müftüleri,¹⁷⁰ imam, hatip ve müezzinlerin yanı sıra Mevlevî şeyhlerinin ve mevali adı verilen büyük kadıların ve kazaskerlerin atamaları şeyhülislamlara verildi. Yapacağı tayinler konusunda şeyhülislam, mevcut olan kanuna göre, veziriazam ile görüşüp, anlaştıktan sonra, tayin edilecek müftü, müderris ve mevalinin listesini bir telhis ile veziriazama bildirirdi. Onun aracılığıyla da padişahın iradesi alınırdı.¹⁷¹

Osmanlı Devleti'nde kadılık, müderrislik ve müftülük gibi bazı görevlere tayin olabilmek için mülazemet¹⁷² usulü uygulanıyordu. Medreseyi bitiren aday eğer Anadolu ve Mısır'da görev almak istiyorsa Anadolu kazaskerinin; Rumeli'de vazife almak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam eder, mülazemet (*matlab*) defterine ismini kaydettirir ve sıra beklerlerdi. Bu bekleyişe, «nöbet» ve bu durumda olan danışmentlere “*mülazım*” denirdi. Büyük kadı ve müderrislerin, büyük şehir müftülerinin göreve tayinlerinde, görev değişikliklerinde, sefere katılmalarında teşriften mülazım vermeleri usuldü. Bunun esaslarına mülazemetle ilgili fermanlarda rastlanmaktadır.¹⁷³ Mülazemet defterine kaydedilenlerin en düşük dereceli kadı, müftü ve ya müderris olarak atamaları yapılıyor ve zaman içinde belli usullerle yükselerek kazasker, şeyhülislam gibi

¹⁷⁰ Şeyhülislam vilayet, sancak ve kaza müftülerini inha ederken “İftâ ile mutasarrıf olup esahh-i ekvâl-i eimme-i Hanefiyye'den naklini yazmak üzere emr-i şerif rica olunur” derdi (İbnü'l-Emin Tasnifi, **Tevcihat kayıtları**, nr. 670-674-675).

¹⁷¹ Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı**, s. 179-180.

¹⁷² Mülazemet; lüzum masterından bir yere veya bir kimseye bağlanmak, bir iste devamlı olmak anlamındadır. İlimiye ıstılahı olarak ise medrese mezunlarının görev almak için sıra beklemeleri bu arada mesleki tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarıdır. (Baltacı, **Medreseler**, c. I, s. 117).

¹⁷³ Mühimme, nr. 2, h. 117.

yüksek derecelere ulaşip Osmanlı Devleti'nin divan üyelerinin çoğunluğunu oluşturuyorlardı.

Belgelerde genellikle “*me'zun-ı bi'l-ifta*” ibaresi ile tavsif edilen müftülerin tayinleri yukarıda belirttiğimiz gibi şeyhülislam tarafından yapılmakta, terfileri ise buldukları şehirden daha önemli bir şehre nakledilmeleri şeklinde gerçekleşmekteydi. Mesela; 1823 Eylül sonlarında Es-Seyyid Abdullah Efendi, Şeyhülislam Mekkizâde Mustafa Asım Efendi tarafından,¹⁷⁴ 18 Aralık 1827 tarihinde de El-Hacc Abdülvahid Efendi, Şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi tarafından Karahisar-ı Sahib müftüsü olarak tayin edilmiştir.¹⁷⁵ Müftüler, şehir ileri gelenleri ve kadının şeyhüislama müracaatı ile değiştirilebildiği gibi yine bu kişilerin tavsiye ettikleri birisi de müftü olarak tayin edilebilmekteydi.¹⁷⁶ Bu istekleri genellikle yerinde görülerek, önerilen kimse müftü atanabiliyordu. Şeyhülislam, atama yazısını yazıp yolladıktan sonra belirlenen tarihte yeni müftü göreve başlar, yazışmalarda kullanacağı mührün bir örneğini kâğıt üzerine basarak şeyhüislama gönderirdi.¹⁷⁷

Uygun şartları taşıyanlardan doğrudan şeyhüislamlık makamı tarafından tayin edilen müftüler olduğu gibi halkın, ilim ve fazilet yönünden takdir ettiği ve fetvaya muktedir gördüğü bazı kişiler de meşihat makamının tasdikiyle tayin edilebiliyorlardı. Vefat eden bir müftünün yerine ahali tarafından seçilen münasip bir kişi müftü tayin edilebiliyordu.¹⁷⁸ Kimi zaman bu seçilen kişi vefat eden müftünün oğlu dahi olabiliyordu.¹⁷⁹ Bazen de görevinden ayrılan müftünün yerine müderris,¹⁸⁰ nakîbüleşraf,¹⁸¹ ulemadan,¹⁸² büyük kadı denen mevalilerden,¹⁸³

¹⁷⁴ Afyon Şer'îye Sicilleri, D.n. 67, Vr. 8b/ B. 39.

¹⁷⁵ Afyon Ş.S., D.nr. 67, Vr. 100b/ B 307.

¹⁷⁶ Çadırcı, **a.g.e.**, s.92.

¹⁷⁷ Ekim 1831'de Kayseri müftülüğüne atanan Hacı Mehmed Niyazi Efendiye “Der Aliyye irsal olunan mahzarlarda temhir edecek mührün tatbikini tarafımıza tisyâra ikdâm eylesin” uyarısında bulunuyordu. (Kayseri Ş.S. 197/38, Şeyhülislam Yasinicizâde Abdülvehhab Efendinin atama yazısı).

¹⁷⁸ BOA., A. MKT. MHM., 5/55, 16 C 1264.

¹⁷⁹ BOA., HAT., 1308, 1202.

¹⁸⁰ BOA., A. MKT. NZD., 38/42, 3 N 1267.

¹⁸¹ BOA., HAT, 22258.A, 1245.

¹⁸² BOA., HAT., 22754.C, 1250.

¹⁸³ BOA., İ. DH., 118/6002, 09 Ra 1262.

kadıllardan,¹⁸⁴ hatta murabaha muhasebe memuru¹⁸⁵ müftü olarak tayin edilebiliyordu.

Müftüler tayin olundukları yerlerde haklarında bir şikâyet olursa vazifelerinden alınıp başka bir yere atanırlardı. Eğer müddet-i örfî (*kabul edilen zaman*) dolmadan –ki iki sene idi- başka bir yere nakledilirse, orada iki seneyi doldururdu. Ondan sonra terfi edecekse eder ve başka yere tayin olunurdu.¹⁸⁶

Daha önce kendi vilayetinden mebus olarak İstanbul'a geldiği halde bu görevinden istifade ederek kendi vilayet merkezine müftü tayin olmak isteyenler olmuş, bu talepleri şeyhülislamlık makamı tarafından incelenerek gerekli şartları taşıyanlar müftü olarak tayin edilmiştir.¹⁸⁷

İncelemiş olduğumuz arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere, müftülerin tayininde dikkat edilen hususların başında iyi bir ahlaki şahsiyete, ayrıca ilim ve kavrayış gibi bir takım meslekî meziyetlere sahip olması gelmektedir. Örneğin; Karesi gazetesinde¹⁸⁸ Balıkesir vilayeti dâhilinde bulunan Gönen'in kaza olması dolayısıyla bir müftü tayininin gerektiği, Gönen Müftülüğü'ne faziletli ve ilmî yeterliliği herkesçe bilinip kabul edilen Gürcü Hafız Mustafa Efendi'nin, vilayetin arzı üzerine şeyhülislamlık makamınca tayin edildiği bildirilmektedir.¹⁸⁹

Ayrıca 23 Cemaziyülevvel 1302'de Üsküp müftülüğüne tayin olunan Lofçalı Ali Rıza Efendi hakkında Kosova valisi ve kumandanı tarafından yazılan mülahazada müftünün erbâb-ı ilm-ü faziletten, hüsn-ü ahlak ve istikametle muttasıf olduğu tasdik kılınmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁴ BOA., A. MKT. MHM., 136/52, 18 Z 1274.

¹⁸⁵ BOA., A. MKT. MHM., 14/49, 25 B 1265.

¹⁸⁶ Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Bşk. Yay., c. I, 1996, s. 41.

¹⁸⁷ BOA, DH. MUI., 54-1/24, (01 M 1328).

¹⁸⁸ 1886-1888 arasında Balıkesir'de yayınlanan vilayetin resmi gazetesi.

¹⁸⁹ “Yeni teşkil olunmuş olan Gönen kazasına bir müftü tayinine lüzum görünmesinden nâşî Makâm-ı Celîl-i Hazret-i Meşîhat-penâhî'ye taraf-ı âlî-i Velâyet-penâhî'den vukû bulan arz ve inhâ üzerine zikrolunan müftülüğe fazl ve ilmi der-kâr bulunan Gürcü Hafız Mustafa Efendi tayin kılınmıştır.” (**Karesi Gazetesi**, nr. 46, 9 C. Evvel 1304/21 K. Sâni 1302/2 Şubat 1887).

¹⁹⁰ Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 364.

Arşivden edindiğimiz diğer bir belgeye göre ise Yanya müftüsü Hacı Feyzullah Efendi'den müslüman ve gayr-i müslim herkesin hoşnut ve müteşekkir olduğu, ayrıca perhizkâr, mümteziç, diyanetkâr, umuru fetvaya muktedir bir kişiliğe sahip olduğu, kendisine haksızlık yapılarak görevinden azledildikten sonra bu durum düzeltilerek tekrar görevine tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Bu belgeden müftülerin tayin ve seçimlerinde mühim rol oynayan birtakım ahlaki ve meslekî meziyetlerden bahsedildiği görülmektedir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın arşiv kayıtlarında, 2 Temmuz 1910 tarihinde Tosya müftülüğüne tayin olunan Hafız Mehmed Bahâeddin Efendinin,¹⁹² başarılı ve zeki bir kişi olmasının yanında, Ulum-u âliye ve aletiyeye (*dini yüksek ilimleri ve alet ilimleri*) tahsil ederek medreseden icazet aldığı ve hafız olduğu konu edinilmektedir. Bahâeddin Efendi, 1897 yılında Edirne'den "*İbtidâ-y-i Hariç Ruusu*"¹⁹³ unvanıyla taltif edilmiş, müderrislik ve diğer birçok görevlerde bulunduktan sonra Tosya müftülüğüne atanmıştır.¹⁹⁴

Yine belgelerde, 31 Aralık 1905 yılında Acıpayam müftülüğüne tayin olunan Hasan Hilmi Efendinin, medresede Arapça, Mantık, Feraiz gibi birçok ilimleri tahsil ettikten sonra icazet aldığı, müderrislikte bulunduğu, fazilet-i ahlakiye ve nüfuz-u nazara malik bir ilim adamı olduğu bildirilmektedir. Öte yandan, Kaza müftülüğü uhdesine tevcih edilen Hilmi Efendinin, duyuş ve sezişi, anlayış ve kavrayışı, terbiye ve nezaketi, adalet ve istikameti, amme haklarını korumasıyla efkârı teshir ve tekmlil, kaza halkının saygı, sevgi ve teveccühünü kazanmış yüksek bir şahsiyet olduğu belirtilmektedir.

Diğer bir arşiv belgesinde ise 19 Ocak 1832'de Ayıntab (*Antep*) müftülüğüne, tayin edilen Osman Efendinin Antep ulemasından ve önde gelen

¹⁹¹ BOA., HAT., 405/21175, (22 L 1245/16 Nisan 1830), (Bkz. Ek-11).

¹⁹² Bkz. Ek-15.

¹⁹³ İbtidâ-y-i Hariç Ruusu: Medrese öğrenimini bitirenler "mülazım" olup isimleri deftere (Ruusuname-i Hümayûn'a) kaydolurdu. Bu mülazımlardan yedi sene mülazemet müddetini bitirenler, imtihana girerler, başarılı olanlar, ruusla beraber "İbtidâ-y-i Hariç" medreselerine müderris tayin oldukları için bu ruusa bu tabir verilmiştir (Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, c. II, s. 14).

¹⁹⁴ **DİB Arşivi**, D: 23-1418; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s.163-164.

ailelerinden fazilet sahibi bir kişi olduğu bildirilmektedir.¹⁹⁵ Bu belgeden, müftü tayininde ilim sahibi ve şehrin önde gelenlerinden olmanın önemli bir ayrıcalık olduğu anlaşılmaktadır.

Bazen bölge mutasarrıflığının veya kaymakamının talebi üzerine de müftü tayini gerçekleştiriliyordu. 11 Rebiulahir 1319 (1901) tarihinde uhdesine tevcih olunan Musıla-i Sahn Bursa Müderrisliği ruusu'l-Zilkade 1322'de İbtidai Altmışlı'ya terfi buyurulan Urfalı Abbas Vasık Efendi'nin 17 Kânunusani 1331'de (1915) Urfa Mutasarrıflığı'ndan gelen bir yazı ile Suruç Müftülüğü'ne tayin edilmesi mahalli meclis idare heyeti ve memurları tarafından telgrafla istenmiş ve bunun üzerine meşihat makamı da bu talebi dikkate alarak Abbas Efendi'yi 2 Şubat 1331 (1916) tarihinde Suruç kazası müftülüğüne tayin etmiştir.¹⁹⁶ Diğer taraftan Mehmed Saadeddin Efendi tarafından gönderilen bir mektupta uygunsuz hareketlerinden dolayı görevinden azledilen Mardin müftüsü Hacı Kemal Efendinin yerine, Mardin kaymakamının isteği üzerine Seyit Yusuf Sıdkı Efendinin tayin olunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁷

Müftü tayin olmak için medrese mezunu olmak ve bu hususta kurulan komisyon tarafından yapılan imtihanında başarılı olmak şartı da aranmaktaydı. Mesela; İskeçe medresesinden icazetname alarak çeşitli medreselerde müderrislik yapan Üsküplü Abdülkerim Efendi, müftü olmak gayesiyle İstanbul'a gelerek, ders vekâletince imtihana tabi tutulmuş, başarılı olduğundan dolayı Uzunköprü müftülüğüne tayin edilerek 27 Eylül 1330'da (1914) vazifeye başlamıştır.¹⁹⁸

Müftüler bazen fahri olarak da tayin edilebiliyor daha sonra ya buldukları yerde veya başka bir şehirde komisyon kararıyla aynı göreve asaleten tekrar atanabiliyorlardı. Mesela; ilk vazifesinde fahri olarak Kikler kazası müftülüğüne tayin edilen Dinarlı Hacı Ahmet Vasıf Efendi, 23 Kânunuevvel 1325 tarihinde Hüdavendigâr vilayeti Tensik Komisyonu'nca mezkûr müftülükte tadvifi takarrür

¹⁹⁵ BOA., HAT., 346/19704, (15 Şaban 1247/19 Ocak 1832), (Bkz. Ek-10).

¹⁹⁶ Albayrak, a.g.e., c. I, s. 59.

¹⁹⁷ 235 No'lu Mardin Şer'ie Sicili, 2/4, (23 M 1276/22 Ağustos 1859).

¹⁹⁸ Albayrak, a.g.e., c. I, s. 138.

etmiştir.¹⁹⁹ Fahri görevli müftüler genelde maaşsız olarak bu hizmeti yerine getiriyorlar daha sonra maaşla aynı yere veya başka bir şehre atamaları gerçekleşebiliyordu. Örneğin; 1286 h. yılında maaşsız Feke müftülüğüne atanan Ahmet Hilmi Efendi, 6 Şaban 1311'de (7 Mart 1310) maaşla Kozan sancağı müftülüğüne tayin olunmuştur.²⁰⁰

Bunun yanı sıra alayın ve ordunun din işleriyle görevlendirilmek üzere açılan sınavda başarılı olmaları şartıyla veya bir takım üstün başarılar göstermeleri sebebiyle alay ve orduya müftü tayin edilebiliyordu. Arşiv belgelerinden edindiğimiz bilgiye göre, “*Bâb-ı Fetva*”ca sınava tabii tutulan ve başarılı olan yedi kişiye, ilk önce alay müftülüğü unvanı verilmiş, daha sonra ise ikinci kez ödüllendirilerek, 11 Ağustos 1893 tarihinde, İstanbul müderrisliklerine atanmıştır.²⁰¹ Yine Milli Mücadele'nin ilk günlerinde milli harekât yanında yer alan Çine'de görevli Gümülcelneli Mehmet Esat Efendi,²⁰² 15 Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i işgali üzerine, gençlerden topladığı gönüllüler ve zeybekler ile Aydın-Köşk cephesinde düşmanla savaşa girmiştir. Bunun yanında “Hilal-i Ahmer (*Kızılay*) Teşkilatı”nın başında savaş yaralılarının tedavisi için uğraş vererek bu faaliyetleri ile “*Milli Ordu Müftüsü*” unvanını almıştır.²⁰³

Arşiv belgelerinde yaptığımız incelemelerde müftülerin görev süreleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kendisinden memnun kalınan müftülerin fetva verme yetkisinin kendilerine “*ibka*” olunduğunu görüyoruz. Nitekim 26 Temmuz 1823'te Karahisar-ı Sahib müftüsü olarak atanan Seyit Abdullah Efendi'nin “*ahali beyninde hüsn-i süluku*”nun bildirilmesi ve “*kemakân hidmet-i celile-i fetva hakkında istida olunması*” üzerine 1823 Eylül sonlarında²⁰⁴ ve 1825 Ocak sonlarında²⁰⁵ gönderilen mektuplarda görevine eskisi gibi devam etmesi istenmiştir.

¹⁹⁹ Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 298.

²⁰⁰ Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 215.

²⁰¹ BOA., Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, 80/212 (28 Muharrem 1311/11 Ağustos 1893).

²⁰² Bkz. Ek-14.

²⁰³ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s.70.-73.

²⁰⁴ Afyon Ş.S., D.n. 67, Vr. 8b/ B 39.

²⁰⁵ Afyon Ş.S., D.n. 67, Vr. 27b/ B 110.

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatında önemli rol oynayan müftülerin göreve atanmaları, azilleri, görev ve yetkileri, 26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan "*Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" ile belirlenmiştir. Buna göre; müftülük makamının açık olduğu bir belde, o beldenin eğitimi ile meşgul olan uleması, cami görevlisi, idare meclisi ve belediye meclisinin müslüman üyeleri, idare meclisine çağırılarak, halkın güvenine lâyık olacak, fetva isteklerine cevap verebilecek üç kişiyi müftü olarak seçmeleri konusu kendilerine bildirilecekti. Seçimin gerçekleşmesinden sonra, evrak düzenlenip mühürlenerek vilayete gönderilecekti. Valinin konuyla ilgili görüşlerine, müftülüğe seçilenlerin öz geçmişleri de ilâve olunarak, meşihat makamına ulaştırılacaktı. Meşihat makamı bu üç kişiden birini müftülüğe atayacaktı (Md.38). Müftülüğe atanan kişiye meşihatça "*müftülük menşuru*" verilecekti. Meşihat eğer seçim evrakında bir eksiklik görür ya da seçilen kimselerin müftülüğe ehliyetlerinin olmadığını düşünür ise bölgede seçimin yenilenmesini isteyebilecekti (Md.39). İdare Meclisi, müftülüğe ehil ve lâyık kimse bulamadığı takdirde, olay, ders vekâletince gazeteler aracılığı ile ilgililere duyurulacaktı. İstekliler belirlenerek, sınava tabii tutulduktan sonra uygun olan kişi "*Encümen-i İntihab*" kararı ve şeyhülislamın menşuru ile müftülüğe atanacaktı (Md.40). Şeyhülislam menşuru ile müftülüğe atanan kişi, "*vazife-yi iftâya adem-i ehliyetleri veya vazife-yi mülkiyyelerince idaresizlikleri ve saffet-i memuriyetlerine menafî halleri tebeyyün etmedikçe veya mahkumiyet-i cezaiyyeye uğramadıkça*" müftülükten azl edilemeyecekti (Md.41). Aynı kanun-ı muvakkat, taşrada müftülerin en önemli yardımcıları olan "*müftü müsevvidleri*" nin de göreve atanma ve azil ile ilgili işlemlerini, görev ve yetkilerini belirlemiştir. Buna göre, müftü müsevvidleri, fetva isteyen kişilerin sordukları soruların yanıtlarını içeren kısımları fetva kitaplarından bulup, şer'i dille kaleme aldıktan sonra müftülüğe bildirmekle görevli olacaklardı (Md.42). Müftü müsevvidleri, Vilayet İdaresi Kanunu gereğince, bağlı oldukları kadı ve belde müftüsü tarafından fıkıh, feraiz, sakk-ı şer'i'den sınava tabii tutularak, yeterliliklerini ispatladıktan sonra müsevvidliğe seçileceklerdi. Seçilen kimseler vilayet makamınca göreve atanacaklardı (Md.43).²⁰⁶

²⁰⁶ Yakut, a.g.m., s. 41.

*“Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat”*in bazı maddeleri, 9 Mart 1916 tarihinde, ilmiye encümenince yeniden düzenlenmiş ve bir kanun lâyihası hazırlanmıştır. Bu düzenlemeyle müftülüğe atanan kişilerin meşihatça yeterli görülmemesi durumunda seçimin yenilenmesini öngören 39. maddesi ve müftü müsevvidlerinin görevlerinin açıklandığı 42. maddesi kaldırılmıştır. Ayrıca yine Kanun-ı Muvakkat’ın İdare Meclisi’nce müftülüğe lâyık kimsenin bulunmaması durumunda, olayın gazeteler aracılığı ile ilgililere duyurularak, başvuruların sınava tabi tutulmalarına dair 40. maddesi değiştirilmiş ve bu madde *“Mahallince müftülüğe ehil kimse bulunmadığı halde makam-ı meşihatça münasip bir zat tayin olunur”* şekline dönüştürülmüştür.²⁰⁷ 1916 tarihli kanun lâyihası ile müftüler, göreve atanmaları sırasında idarî amirlerin keyfi hareketlerinden kurtarılmaya ve bu noktada da doğrudan meşihat makamına bağlanmaya çalışılmıştır. Kanunla; atamalar sırasında ortaya çıkan rüşvet ve iltimasın engellenmesi, ehliyet sahibi kimselerin görevlendirilmesi esası getirilmiştir.²⁰⁸

1918 yılında, meşihat makamının bünyesinde *“hakayık-ı diniyye ve meâlî-i İslâmiyyeyi neşr ve ta’imim ile mükellef”* olmak üzere oluşturulması hedeflenen *“Dâr-ül-Hikmet-il-İslâmiyye”*ye ait hazırlanan kanun lâyihasında müftülerle ilgili bazı düzenlemeler yapılmış, tayinleri hususu yeniden ele alınmıştır.²⁰⁹ Kanun lâyihasının maddeleri 4 Şubat 1918’de Meclis-i Mebusan’da, 25 Şubat 1918 tarihinde ise Meclis-i Ayân’da tartışılmıştır. Bu tartışmalar esnasında, müftülerle ilgili düzenlemeler konusunda bazı değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ahmed Rıza Bey, müftülerin buldukları yerlerde halifenin vekili olduklarını, diyaneti ve hilafeti temsil ettiklerini söyleyerek, bu görevlilerin tayinleri yapılırken büyük bir hassasiyetle hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra, müftülerin ilmî mevkilerinin yanında siyasî mevkilerinin de büyük önem taşıdığını, bu nedenle bazı bölgelere gönderilen genç yaştaki müftülerin, mevkilerinin gereklerini tam anlamı ile yerine getiremeyeceklerini söyleyerek, müftülerin hem ilimlerinin hem de

²⁰⁷ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. S. 2, c. 1, Ank., 1993, s. 440-452; Yakut, **a.g.m.**, s. 43.

²⁰⁸ Yakut, **a.g.m.**, s. 44.

²⁰⁹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. S. 4, c. 2, Ank., 1991, s. 177-178; Yakut, **a.g.m.**, s. 48.

tecrübelerinin dikkate alınarak atanmaları gerektiği konusu üzerinde durmuştur. Ahmed Rıza Bey'in konuşması üzerine söz alan Meşihat Memurın Kalemi Müdürü Bahri Efendi, müftülerin göreve atanmalarında vilâyetlerde vali ve mutasarrıfların söz sahibi olduklarını, ancak bölgede müftülük için uygun birinin bulunamaması durumunda, meşihat tarafından ilim ve irfan sahibi bir dersiamın ya da Medresetü'l Kuzat memurunun görevlendirildiğini belirtmiştir.²¹⁰

Halkın sorularını yanıtlayan ve onların manevî duygularının güçlendirilmesinde önemli rol oynayan müftülerin, uzun yıllar devam eden savaş ortamıyla beraber ölüm, azil vb. nedenlerle makamlarında boşluklar oluşmuştur. Savaş nedeni ile merkezden yapılacak tayinlerin gecikmesi, yeterli niteliklere sahip görevlilerin bulunamaması vb. nedenlerle görevlendirmelerde ortaya çıkan aksaklıklar giderilememiştir. Bu sebeple 29 Temmuz 1918'de bütün vilâyetlere gönderilen bir "*Tebliğat-ı Umumiyye*" ile bir bölgenin müftülük makamı boş kaldığı takdirde "*asil*" tayin edilinceye kadar, makama vekâlet edecek bir görevlinin bulunması, vali ve mutasarrıflardan talep edilmiştir.²¹¹

b. Beratla Tayin Olunmaları

Arapça asıllı bir kelime olan "berat",²¹² yazılı kâğıt, mektup anlamlarını ifade etmektedir. Bir tarih terimi olarak ise Osmanlı Devleti'nde bazı memuriyetlere tayin edilenlere, görevlerini ve yetkilerini belirten, padişahın tuğrasını taşıyan ve tayin emirlerini ihtiva eden belgelere denir. Aynı zamanda berata "*menşur*", "*biti*", "*berat-ı şerif*", "*nişan-ı şerif*" de denilir.²¹³

Osmanlı Devleti'nde Müftü olarak atanacak kişiler şeyhülislam tarafından birer menşur (*berat*) verildikten sonra göreve başlıyorlardı. Belli bir süre için tayin

²¹⁰ **Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi**, D. 3, İç. S. 4, c. 1, Ank., 1990, s. 463-464; Yakut, **a.g.m.**, s. 48.

²¹¹ **Ceride-yi İlmiyye**, c. IV, sy. 37, 1336, s. 1117; Yakut, **a.g.m.**, s. 49.

²¹² Beratlar, timar, iltizam, muafiyet, mukataa, malikâne, imtiyaz beratları; beylerbeyilik, nişancılık, defterdarlık, vezirlik gibi memuriyetlerin beratları; ifta, imamet, hitabet, ferâşet ve tababete mezuniyeti havi beratlar gibi konularına göre isimlendirilirler. Berat, adi bir emir ve tezkire gibi değildi. Divani yazı ile yazılır, tuğra da basılırdı. (Pakalın, c.I, s. 205)

²¹³ Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 205.

edilmiyorlar ve herhangi bir uygunsuz durum olmadığı sürece bu görevi çoğu zaman vefatlarına kadar devam ettiriyorlardı.²¹⁴

Bir beratta, verilen görevin cinsi, yeri, geliri veya maaşı, verilenin ismi, niçin verildiği ve kendisinden ne istenildiği açıklandığı gibi kumandanlık, serdarlık, kadılık, müftülük veya diğer mühim bir vazife tevcihi için ise berat sahibinin salahiyet derecesi belirtilirdi. Beratı zayi olanlara yenisi verilirdi.²¹⁵

26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan ve müftülerin göreve atanmaları, azilleri, görev ve yetkilerinin belirlendiği “*Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*” şeyhülislamın menşuru ile ilgili maddeleri de düzenlemiştir.²¹⁶

Belgelerden tespit edebildiğimiz şeyhülislam beratı ile yapılan müftü tayinlerinden bir kaç şöyledir:

Adana müftülüğüne Sâbık Müftü Hasan Efendizâde Es-Seyyid Mustafa Efendinin tayini:

“İzzet-me’âb Müftî-i Sâbık Hasan Efendizâde Es-Seyyid Mustafa Efendi ba’d’es-selâm inhâ olunur ki; Adana müftîsi Ahmed Efendi’nin adem-i sülûkü bâ’arz ve mahzar-ı tarafımızdan inhâ ve senin me’zuniyyetini istid’â etmeleriyle belde-i mezkurede iftâya sana izin verilmişdir. Gerekdir ki lede’l-istiftâ esahh-ı akvâl-ı eimme-i hanefiyye aleyhim rahmetühü rabbi’l beriyye ile iftâ idüp kütüb-i

²¹⁴ Karal, **a.g.e.**, c. VI, s. 140; Ancak Osmanlı’nın son zamanlarında devlet memuriyetine getirilen altmış beş yaş sınırı kararı sebebiyle çok sayıda müftünün bu görevi bırakması gerekti. Ancak halk ve mahalli idareciler tarafından birçok müftünün bu karardan muaf tutulması hususunda meşihat makamına yapılan yoğun talep neticesinde eskiden müftülük yapan birisi tekrar bu makama seçildiğinde yaş sınırını aşmasına rağmen üç yıl daha bu görevi sürdürmesine karar verildi. (BOA., MV, 216/133, 30 Za 1337).

²¹⁵ BOA, MF, 32/1552.

²¹⁶ Müftülüğe atanan kişiye meşihatça “müftülük menşuru” verilecekti. Meşihat eğer seçim evrakında bir eksiklik görür ya da seçilen kimselerin müftülüğe ehliyetlerinin olmadığını düşünür ise bölgede seçimin yenilenmesini isteyebilecekti(Md.39). İdare Meclisi, müftülüğe ehil ve lâyük kimse bulamadığı takdirde, olay, ders vekâletince gazeteler aracılığı ile ilgililere duyurulacaktı. İstekliler belirlenerek, sınava tabii tutulduktan sonra uygun olan kişi “Encümen-i İntihab” kararı ve şeyhülislamın menşuru ile müftülüğe atanacaktı (Md.40). Şeyhülislâm menşuru ile müftülüğe atanan kişi, “vazife-yi iftâya adem-i ehliyetleri veya vazife-yi mülkiyyelerince idaresizlikleri ve saffet-i memuriyetlerine menafî halleri tebeyyün etmedikçe veya mahkumiyet-i cezaiyyeye uğramadıkça” müftülükten azl edilemeyecekti (Md.41). (Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat, 26 Nisan 1913).

mu'tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Adana müftîsi deyu tasrih eylesün ve's-selâm. Hurrîre fi'l-yevmi'r-râbi' min cemâziye'l-ülâ sene semânin ve mi'eteyni ve elf."²¹⁷

*El-fakîr Es-Seyyid Mehmed Ârif*²¹⁸

Dürrî Ali zâde

Balıkesir müftülüğünden gözlerine gelen bir illet sebebiyle istifa eden Es-Seyyid Mehmed Efendinin yerine Ramazanzâde Es-Seyyid Ali Efendinin tayini:

*"İzzet-me'âb Balıkesri kazasında sakın Ramazanzâde Es-Seyyid Ali Efendi ba'd'es-selâm inha olunur ki; kaza-i mezburda mezun-u bil'iftâ olan Es-Seyyid Mehmed Efendi'nin bu esnada gözlerine illet-i târi olmak mûlabesesi ile hizmet-i fetvadan istifa etmiş olduğu ve senin ehliyet ve istihkakına mebnî hizmet-i fetvaya mezuniyetin ba ilam ve ba inhâ mütesellem istida olunmağla merkum Es-Seyyid Mehmed Efendi hizmet-i fetvadan hicr olunub yerine kaza-i mezburda hizmet-i celileyi fetvaya tarafımızdan sana izin verilmiştir. Gerekir ki lede'l-istiftâ esahh-ı akvâl-ı eimme-i hanefiyye aleyhim rahmetühü rabbül beriyye ile iftâ idüp kütüb-i mu'tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Balıkesri müftîsi deyu tasrih eylesün ve's-selâm. Hurrîre fi'l yevm'il tis'a ve işrîn min muharrem'ül haram lisene selasetü ve hamsîn ve mi'eteyni ve elf."*²¹⁹

*El-fakîr Mekkizâde Mustafa Asım*²²⁰ *ufiye anhüma*

²¹⁷ 62 No'lu Adana Ş.S., 5/3, (4 Ca 1280/17 Ekim 1863).

²¹⁸ Dürrizâde Mehmed Arif Efendi, seksen yedinci Osmanlı Şeyhülislamıdır. Şeyhülislam Dürrizâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi belli değildir. İlk tahsilini babasından aldı. Daha sonra çeşitli medreselerde ilim tahsil etti. Nihayet müderrislik diploması alıp "Haric" rütbesine ulaştı. Bursa ve sonra İstanbul kadılıklarında bulunan Dürrizade, daha sonra sırasıyla Nakîbüleşraf, Anadolu Kazaskeri, Rumeli Kazaskeri ve Reis-ül-Ulema oldu. Nihayet Sultan Birinci Abdülhamid Han devrinde şeyhülislam oldu. Altı ay sonra bu vazifeden ayrılıp, hacca gitti. Mekke-i Mükerrreme'de bir müddet kalıp Anadolu'ya, Kütahya'ya gitti. Sultan III. Selim zamanında İstanbul'a geldi ve tekrar şeyhülislamlık vazifesine tayin edildi. Buradan emekliye ayrıldı. 1810 (H.1285) senesinde İstanbul'da vefat etti. Üsküdar'da Miskinler Kabristanına defnedildi. (Altunsu, **a.g.e.**, s. 156-157).

²¹⁹ 745 No'lu Balıkesir Ş. S., 2/a, (29 M 1253/5 Mayıs 1837).

²²⁰ Osmanlı devrinin yüzüncü şeyhülislamıdır. 1773 (h. 1187) de İstanbul'da doğmuştur. 25 yaşında iken 1797 (h. 1212) de Galata Kadılığına, 1809 (h. 1224) da İstanbul Kadılığına atanmıştır. Anadolu ve Rumeli Kazaskerliklerinde bulunmuştur. 27 Ocak 1818 (h.1233) de şeyhülislamlık makamına yükselmiştir. Üç defa şeyhülislam olmuştur. Üç meşihat süresi toplamı 17 yıl 6 ay 18 günü bulmaktadır. 1846 (h.1262) da evinin hamamında banyo yaparken nefes darlığından vefat etmiştir. (Altunsu, **a.g.e.**, s. 179).

Gönen'in kaza olması sebebiyle Gürcü Hafız Mustafa Efendinin bu beldeye müftü tayin edilmesi:

“Yeni teşkil olunmuş olan Gönen kazasına bir müftü tayinine lüzum görünmesinden nâşî Makâm-ı Celîl-i Hazret-i Meşihat-penâhî'ye taraf-ı âlî-i Velâyet-penâhî'den vukû bulan arz ve inhâ üzerine zikrolunan müftülüğe fazl ve ilmi der-kâr bulunan Gürcü Hafız Mustafa Efendi tayin kılınmıştır.”²²¹

Es-Seyyid El-Hac Muhammed Arif Efendinin Ayıntab (Antep)'a müftü olarak tayini:

“İzzet-me'âb medine-i Ayıntab müftisi Es-Seyyid El-Hac Muhammed Arif Efendi ba'd'es-selâm inhâ olunur ki medine-i mezbûrede beyne'l-ahali hüsn-ü sülûkün taraf-ı inbâ ve hizmet-i celileyi fetva kemâ-kân hakkında istida olunmağla tarafımızdan sana ibkâ olunmuşdur. Gerekdir ki lede'l-istiftâ esahh-ı akvâl-ı eimme-i hanefiyye aleyhim rahmetühü rabbül beriyye ile iftâ idüp kütüb-i mu'tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında medine-i Ayıntab müftisi olduğunu tasrîh eylesün ve's-selâm. Hurrîre fi'l yevmü'l-hâdi aşera min şehri muharrem sene hamse ve selâsin ve mi'eteyni ve elf.”²²²

Mine'l-fakir Es-Seyyid El -Hac Halil²²³

Bir müftünün yerine görevine dönüncüye kadar diğer bir müftü vekaleten tayin edilebiliyordu.

Hacca giden Kütahya Müftüsü'nün yerine vekaleten Hasan Efendi'nin müftü tayin edildiğine dair belge:

²²¹ **Karesi**, nr. 46, (9 C. Evvel 1304/21 K. Sâni 1302/2 Şubat 1887).

²²² 141 No'lu Gaziantep Ş.S., 39/68, (10 M 1235/29 Ekim1819).

²²³ Osmanlı devrinin yüz birinci şeyhülislamıdır. Aslen çerkezdir. Kafkasya'da doğdu. Doğum ve ölüm tarihi ile babasının ismi bilinmemektedir. III. selim ile beraber büyüştür. Galata Mevleviyetinde 16 yıl görev yaptıktan sonra 1803'de Mekke payesine, Hacdân dönüşünde ise İstanbul payesine yükselmiştir. Daha sonra Anadolu ve Rumeli kazaskeri olmuştur. 3 Eylül 1819 (h. 1234) tarihinde şeyhülislam olmuştur. 1 yıl 6 ay 25 gün meşihat görevinde bulunmuştur. Hakkında çıkarılan iftiralar sebebiyle azledilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Daha sonra Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar)'e gönderilmiştir. Karısının öldürülmesinden sonra bu elem ve ıstıraba dayanamayarak vefat etmiştir. (Altunsu, **a.g.e.**, s. 181-182).

“İzzet-me’âb Kütahya kazasında sâkin müftî hâfız imam-zâde Es-Seyyid Hasan Efendi; ba’d’es-selâm inhâ olunur ki kazâ-yı mezbûrda me’zûn-ı bi’l-iftâ olan Rûşen-zâde Es-Seyyid Abdurrahman Efendi edâ-yı farıza-ı hacc-ı şerîf arzusıyla cânib-i Hicaza azimet mülasebesiyle hizmet-i fetvadan hicr olunup senin etlabıyla ve istikaka mebni hizmet-i fetvaya me’zuniyetinin ba-arz ve muhzır ve ba-inha mütesellim istida olunmağla kaza-yı mezbûrda hizmet-i celile-i fetvaya tarafımızdan sana izin verilmiştir. Gerekir ki lede’listifta sahh-ı ahval-i e’imme-i hanefiyye aleyhim rahmetühü rabbü’l-berriye ile ifta idüp ketb-i mu’tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Kütahya müftüsü deyü tasrih eylesin ve’s-selam. Hurrîre fi’l-yevmü’l-aşîr min şehr-i recebü’l-ferd lisene selase ve erbaîn ve mi’eteyni ve elf.”²²⁴

*El-fakih Kadızade Mehmed Tahir*²²⁵ ufiye anhümâ

c. Halk Tarafından Seçilmeleri

İlim ve fazilet sahibi, fetvaya muktedir görülen bazı kişiler halk tarafından müftü seçilebiliyor daha sonra meşihat makamı tarafından bu kişilerin tasdik ve tayini bekleniyordu. Halk tarafından seçilen bir müftünün tayini beklenirken bazen onun yerine vali veya mutasarrıf tarafından başka birisi müftü olarak tayin edilebiliyordu. Ancak bu gibi tayinler genelde ahali arasında huzursuzluğa sebep olmaktaydı.²²⁶ Bazen görevi başındayken azledilen bir müftünün yerine uygun bir kimsenin müftü seçilebilmesi için izin alınması gerekiyordu.²²⁷ Halk tarafından seçilen bir müftünün göreve başlayabilmesi için meşihat tarafından memuriyetinin tasdik edilmesi gerekiyordu.²²⁸ Eğer bir kimsenin halk tarafından müftü olarak seçilmesi meşihat makamı tarafından tasdik edilmişse onun tayin yazısı manasına

²²⁴ 15 Numaralı Kütahya Şer’iyye Sicili, Belge nr. 31, (10 B 1243/27 Ocak 1828).

²²⁵ Osmanlı devrinin yüz dördüncü şeyhülislamıdır. 1747 yılında Tokat’da doğmuştur. Tokatlı Kadı Ömer Efendi’nin oğludur. Müderris olduktan sonra birçok yerde kadılık etmiş, 1824 yılında şeyhülislam olmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde, islahat hareketleri sırasında önemli hizmetleri bulunmuştur. Sultan II. Mahmud ve şeyhülislam Mekkizâde Asım Efendinin yeniçeri isyanları sırasında çaresizliği görülünce padişah tarafından bu göreve getirilmiştir. Dirayetli tutumu, bilgisi ve ileri görüşlülüğü ile isyanı bastırmıştır. Bu arada seri halinde fetvalar çıkararak düzeni sağlamıştır. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması için fetva vermesi ile ün kazanmıştır. 1838’de vefat etmiştir. Risale isimli kitabı eserleri arasındaki en ünlüsüdür. Kelime-i Tevhid Şerhi, Fetva Mecmuası, Nuriye ve Talak isimli kitapları diğer eserleridir. (Altunsu, a.g.e., s. 186-187).

²²⁶ BOA., DH. MKT., 1546/108, 18 M 1306.

²²⁷ BOA., A. MKT. MHM., 293/26, 16 N 1280.

²²⁸ BOA., DH. MKT., 1327/67, 24 Ş 1296.

gelen menşurunun görev mahalline gönderilmesi bir zorunluluktur. Bu yazı ulaşmadığı takdirde mahalli idare tarafından yeniden istenebilmekteydi.²²⁹ Müftünün seçilmesinin ardından tayini gerçekleşirse halk bu durum karşısında meşihat makamına teşekkürlerini bildirmekteydi.²³⁰ Fakat haklın seçtiği her müftü mutlaka tayin edilecek diye bir kural yoktu. Vilayet tarafından seçilen müftü hakkında tahkikat bile açılabilirdi.²³¹

Mekke ve Medine gibi Hanefi müftüler dışında diğer üç mezhepten müftü tayin edilen yerlerde müftü seçimi diğer bölgelerden daha farklı olabilmekteydi. Buradaki mahalli ulemeden birisinin halk tarafından seçilip tayin edilmesini Hicaz valisi denetliyordu.²³² Ancak Hanefi müftüsü dışındaki diğer mezhep müftülerinin tayin ve azil işlemleri devlet tarafından yapılmıyordu.²³³ Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa da Hicaz bölgesinden de sorumlu olduğu zaman Mekke’de vefat eden Hanefi müftünün yerine başka birisinin tayin edilmesini talep etmişti.²³⁴ Son dönemlerde de Mısır Hidivleri Mısır’da görev yapan kadı ve müftülerin tayinin kendi sorumluluklarında olduğunu iddia etmişlerdi.²³⁵

26 Nisan 1913 tarihinde yayımlanan “*Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*”te taşrada münhal bulunan müftülük makamlarına hangi esaslar çerçevesinde müftülerin seçileceklerine dair ayrıntılı hükümlere de yer verilmiştir.²³⁶

²²⁹ BOA., DH. MKT., 1463/80, 29 S 1305.

²³⁰ BOA., Y. PRK. AZJ., 27/12, 14 M 1311.

²³¹ BOA., DH. MUI., 31-1/15, 23 L 1327.

²³² BOA., Y. PRK. MŞ., 5/97, 26 Ş 1312.

²³³ BOA., A. MKT. MHM., 255/88, 17 N 1274.

²³⁴ BOA., HAT., 19593C, 1230.

²³⁵ BOA., Y. EE., 123/5, 02 Ca 1315.

²³⁶ Buna göre; müftülük makamının açık olduğu bir beldede, o beldenin eğitimi ile meşgul olan uleması, cami görevlisi, idare meclisi ve belediye meclisinin müslüman üyeleri, idare meclisine çağırılarak, halkın güvenine lâyık olacak, fetva isteklerine cevap verebilecek üç kişiyi müftü olarak seçmeleri konusu kendilerine bildirilecekti. Seçimin gerçekleşmesinden sonra, evrak düzenlenip mühürlenerek vilayete gönderilecekti. Valinin konuyla ilgili görüşlerine, müftülüğe seçilenlerin öz geçmişleri de ilâve olunarak, meşihat makamına ulaştırılacaktı. Meşihat makamı bu üç kişiden birini müftülüğe atayacaktı (Md.38). Müftülüğe atanan kişiye meşihatça “müftülük menşuru” verilecekti. Meşihat eğer seçim evrakında bir eksiklik görür ya da seçilen kimselerin müftülüğe ehliyetlerinin olmadığını düşünür ise bölgede seçimin yenilenmesini isteyebilecekti (Md.39). (Hükkâm-ı Şer’i ve Memurîn-i Şer’iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat, 26 Nisan 1913)

Müftülerin halk tarafından seçilerek tayin edilmeleriyle ilgili tespit ettiğimiz bazı arşiv belgeleri şöyledir:

Ünye kazası müftüsü Yusuf Efendinin istifa etmesi sebebiyle yerine seçilen Hacı Hasan Efendinin tayini:

“Dâire-i meşihat-i İslâmiyye

Tokâdî fekâhatlü Hacı Hasan Efendi²³⁷

Ünye kazâsı müftîsi Yûsuf Efendinin vukû-ı isti'fâsına ve liyâkat ve kifâyetinize mebnî yerine zât-ı şerîfinizin intihâb olunduğuna dâir kazâ-i mezkûr meclis idâresinden gönderilen mazbata ve melfûfâtının leffiyle ifâ-yı muktezâsı Trabzon vilâyeti makâmından bâ tahrîrât iş'âr kılınmakdan nâşî mûmâ ileyhın isti'fâsı bi'lkabûl kazâ-i mezbûr müftülüğü uhdenize tefvîz ve ihâle kılınmış olmağla inde'l-istiiftâ eimme-i hanîfiye aleyhim rahmetü rabbi'l-beriyye hazerâtının ırci'-i ekvâliyle bi'liftâ ketb-i mu'tebereden tahrîr-i nakl-i sarîh ve imzâlarınızı Ünye kazâsı müftîsi diyü vaz' ve tasrîh eylesiniz. Harîr fi'l-yevmü't-tâsi' min Şevvâlî'l-mükerrerem lisene isnâ ve selâse-miete ve elf.”²³⁸

Ketbü'l-fakîr Üryânîzâde Ahmed Es'ad afâ anhumâ

2 Temmuz 1333 (1917) tarihinde Medine Hanefî müftüsü Me'mûn Efendinin yerine yapılan seçimde, Zahit Efendinin 28, Mehmet Hammad Efendinin 29 reyine karşılık Medineli Kemahîzâde Ahmet Efendi 38 rey olarak mezkûr müftülüğe tayini 4. Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın iş'arı ile belli olmuş ve bu tarihten itibaren Medine Hanefî müftüsü olmuştur.²³⁹

²³⁷ Hasan Efendi hicri 11 Recep 1244, miladi 17 Ocak 1829 tarihinde Sivas'ın Tokat kazasında doğmuştur. Babasının ismi Harpûdîzâde Ahmed Efendi'dir. İlk olarak Tokat'ta sıbyan mektebinde okumuştur. Daha sonra Sâriye Hâtûn Medresesi'nde Hacı Velî Efendi'den ve muahharan Erzincânî Hacı Fehmi Efendi'den tasavvuf ve medrese dersleri olarak icazetname almaya hak kazanmıştır. Hasan Tahsin Efendi Ünye kasabası rüşdiye mektebi muallim-i sâniliginde ve Bursa müderrisliğinde bulunmuştur. (İstanbul Müftülüğü Meşihat Arş., D: 2431).

²³⁸ İstanbul Müftülüğü Meşihat Arş., D: 2431, (9 Şevval 1302/22 Temmuz 1885)

²³⁹ İMMEŞ Arş., D: 1842; Albayrak, a.g.e., c. I, s. 165.

İspir kazası müftülüğüne münasibinin tayini hususunda mahallince yapılan seçimde İspirli Ahmet Necati Efendi Çenger karyesinden Hacı Hafız Hüseyin Efendi'den fazla rey alarak İspir müftülüğüne intihabı takarrur etmiştir.²⁴⁰

İbrahim Hakkı Efendi 31 yaşında iken kaza halkının intihabı ile Temmuz 1305 senesinde Yenişehir kazası müftülüğüne tayin olunmuştur. Tayin tezkeresini şeyhülislam Bodrumi Ömer Hulusi Efendi imzalamıştır.²⁴¹

Tirebolu müftüsü Osman Nuri Efendi'nin vefatı üzerine boşalan kaza müftülüğü için 23 Haziran 1911 tarihinde yapılan seçime Ahmed Necmeddin Efendi ve diğer aday Nakîbzâde Hâfız Ahmed Efendi katılmıştır. Hükümet tarafından yapılan davet üzerine Tirebolu eşrafından 72 kişinin bulunduğu bu seçimde Ahmed Necmeddin Efendi 51 kişinin oyunu²⁴² olarak müftü olmaya hak kazanmıştır. 11 Kasım 1911'de "emr-i meşihat-penâhî" ile Tirebolu Müftülüğüne getirilmiştir.²⁴³

Ağabeyi Mehmet Tahir Efendi'nin ölümü üzerine boşalan Denizli Müftülüğü için yapılan seçimde, Ahmet Hulusi Efendi,²⁴⁴ yönetici, ulema, esnaf ve halk temsilcilerinden 58 oy almıştır. Bu göreve talipli diğer adaylardan Köralizâde Esat Efendiye 37 ve Müftüzâde Kazım Efendiye 25 oy verilmiştir. Böylece 6 Haziran 1918'de meşihat makamı tarafından Denizli müftülüğüne tayin edilmiştir.²⁴⁵

Yapılan seçimlerde diğerlerinden az rey almasına rağmen istisna olarak ilmi derecesinden dolayı müftü tayin edilenler de oluyordu. Örneğin; Nisan 1331 (1915) tarihinde Saideli kazası müftülüğü için yapılan seçimde müderrislerden Tatarzâde Hacı Osman Efendi ile Demircizâde Hacı Ahmed Efendiler 14'er rey, Hacı İsmail Efendi ise 12 rey almış olmasına rağmen meşihata gönderilen tezkere dikkate

²⁴⁰ İMMEŞ Arş., D: 529, (Temmuz 1335/1919); Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 248.

²⁴¹ İMMEŞ Arş., D: 1975; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 189.

²⁴² Seçim tutanağında "Münhal olup Tirebolu Kazası Müftülüğü için icra kılınan intihabda (seçimde) ulemadan Küçükzâde Necmettin Efendi'nin elli bir (51) rey ile ekseriyet eylediği" belirtilmektedir.

²⁴³ DİB Arş., D: 23-1479.

²⁴⁴ Bkz. Ek-14.

²⁴⁵ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.I, s. 73.

alınmayıp ilmi üstünlüğü göz önünde bulundurularak Hacı İsmail Efendi kaza müftülüğüne tayin edilmiştir.²⁴⁶

d. Vefat Eden Müftülerin Yerine Tayin

Vefat eden bir müftünün yerine doğrudan şeyhülislam tarafından ehil bir müftü tayin edilebildiği gibi halk tarafından seçilen uygun bir kişinin müftü tayin edilmesi mümkündür.²⁴⁷ Bazen bu seçilen kişi vefat eden müftünün oğlu dahi olabiliyordu.²⁴⁸

Vefat eden müftülerin yerine yapılan tayinlerle ilgili aşağıda vereceğimiz belge örnekleri bu konuda bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır.

Vefat eden Sandıklı müftüsü Abdullah Hakkı Efendi'nin yerine Es-Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin tayin edildiğine dair şeyhülislam Ahmed Muhtar Efendi'nin inhâ yazısı şöyledir:

“İzzet-me’âb Sandıklı kazasında sâkin Es-Seyyid Mehmed Emin Efendi, ba’d’es-selâm inhâ olunur ki; kazâ-i mezkûrde me’zûn-i bi’l-iftâ olan Abdullah Hakkı Efendi’nin vuku’u vefâtına ve zâtınızın liyakat ve istihkakınıza mebnî hizmet-i celîle-i fetvâya mezuniyetiniz mahallinden ba-mazbata istid’â ve Hüdavendigâr vilâyet-i celîlesinden inhâ olunmağla kazâ-i mezkûrde iftâya tarafımdan cenâbınıza izin verilmiştir. Gerekdir ki; lede’l-istiftâ esahh-ı akvâl-ı eimme-i hanefiyye aleyhim rabbu’l-beriyeye ile iftâ idüp kütüb-i mu’tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Sandıklı kazası müftîsi deyu tasrîh eylesiz.”²⁴⁹

Vefat eden Urfa müftüsü sâbık Ali Efendi'nin yerine oğlu Abdurrahman Efendi'nin görevlendirilmesi ve zeametinin kendisine tevcihi:

“Seniyyü’l-himema Kerimü’ş-şiyema Devletlü İnâyetlü Âtufetlü efendim hazretleri,

²⁴⁶ İMMEŞ Arş., D: 2650; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 256.

²⁴⁷ BOA., A. MKT. MHM., 5/55, 16 C 1264.

²⁴⁸ BOA., HAT., 1308, 1202.

²⁴⁹ İMMEŞ Arş., D: 3015-1242, **Müftülük Sicil Defteri**, c. 2, s.79, (25 Safer 1289/4 Mayıs 1872).

*Urfa müftüsü sâbık Ali Efendi'nin vefatı ve umuru fetvanın mukaddemce mahdumu Abdurrahman Efendi dâîlerine ihalesi cihetiyle müteveffa mumaileyhin bir vechi tekaud uhdesinde bulunan zeametın dahî mumaileyh Abdurrahman Efendi dâîlerine tekauden tevcih olunması...*²⁵⁰

Hacı Ahmet Vehbi Efendi 13 Eylül 1315 tarihinde Balıkesir müftülüğü müsevvitliğine fahri olarak tayin edilmiş ve 6 Teşrinievvel 1325'de bu vazifede ibka kılınmasına mebni belde müftüsü Osman Efendi'nin vefatı üzerine 21 Şubat 1327 (5 Mart 1912) 'de Balıkesir müftüsü olmuştur.²⁵¹

Müftü Ali Efendi'nin vefatı üzerine 31 Mart 1827 tarihinde yerine şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir²⁵² tarafından Abdülvahid Efendi²⁵³ tayin edilmiştir.²⁵⁴

İbrahim Edhem Efendi Edremit kazası müftüsü olan hocası müelliflerden Ahmed Sa'dî Efendi'nin vefatı üzerine 1316 h. (Haziran 1314/1898) tarihinde Edremit müftülüğüne tayin edilmiştir.²⁵⁵

²⁵⁰ BOA., HAT., 604/79536, (29 Z 1251/16 Nisan 1836), (Bkz. Ek-4).

²⁵¹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Sicil Defteri**, c. 4, s. 102, D: 3109; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 300-301.

²⁵² Osmanlı devrinin yüz dördüncü şeyhülislamıdır. 1747 yılında Tokat'da doğmuştur. Tokatlı Kadı Ömer Efendi'nin oğludur. Müderris olduktan sonra birçok yerde kadılık etmiş, 1824 yılında şeyhülislam olmuştur. Sultan II. Mahmud döneminde, ıslahat hareketleri sırasında önemli hizmetleri bulunmuştur. Sultan II. Mahmud ve şeyhülislam Mekkizâde Asım Efendinin yeniçeri isyanları sırasında çaresizliği görülünce padişah tarafından bu göreve getirilmiştir. Dirayetli tutumu, bilgisi ve ileri görüşlülüğü ile isyanı bastırmıştır. Bu arada seri halinde fetvalar çıkararak düzeni sağlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması için fetva vermesi ile ün kazanmıştır. 1838'de vefat etmiştir. Risale isimli kitabı eserleri arasındaki en ünlüsüdür. Kelime-i Tevhid Şerhi, Fetva Mecmuası, Nuriye ve Talak isimli kitapları diğer eserleridir. (Altunsoy, **a.g.e.**, s. 186-187.)

²⁵³ Fasılalı olarak üç kez müftülüğe getirilen Abdülvahid Efendinin 10 Mayıs 1827 tarihinde çocuksuz olarak vefat eden Ali Efendi'den boşalan Umur Bey Alaca Medresesi vakfından olmak üzere yarım hisse müderrisliğe mutasarrıf olarak görevlendirildiğini de görüyoruz. 5 Temmuz 1845 tarihinde Hüseyin Efendizâde Seyit Abdullah Efendi'den sonra yeniden göreve getirilen Abdülvahid Efendi, 1852-1853'e kadar müftülüğe devam etmiş, ihtiyarlığından dolayı azledilerek yerine Yusuf Ağâh Efendi tayin edilmiştir. (A.Ş.S., D.n. 67, Vr. 83a/ B. 266, 85b/ B. 272; Güneş, **a.g.m.**, s. 100.)

²⁵⁴ Güneş, **a.g.m.**, s. 100.

²⁵⁵ İMMEŞ Arş., D: 1945; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, 1980, İstanbul, s. 196.

Müderrişinden İbrahim Hakkı Efendi Göynük müftüsü Hacı Salih Efendi'nin hacca gidip orada vefat etmesi üzerine inhilal eden (*boşalan*) Göynük müftülüğüne Kanunusani 1327 (Ocak/Şubat 1912)'de tayin edilmiştir.²⁵⁶

Kalkandelen kürsü şeyhi ve müderrişlerinden İsa Ruhi Efendi Kalkandelen müftüsü Hacı Abdullah Efendi'nin vefatı sebebiyle 17 Temmuz 1324 (30 Temmuz 1908)'de kaza idare meclisinin teklifi ve Kosova vilayetinin inhası üzerine Kalkandelen müftülüğüne tayin olunmuştur.²⁵⁷

Erzurum müftü müsevvidi olan Muhammed Sadık Efendi, babası olan Erzurum müftüsü Hamid Efendi'nin 1913 yılında vefat etmesi üzerine, onun yerine Erzurum müftülüğüne tayin edilmiştir. Çok değerli âlimlerin bulunduğu bu zamanda Erzurum Müftülüğüne Sadık Efendi'nin getirilmesi onun ilmî kudretinin bir göstergesidir.²⁵⁸

e. Meclis Müftülerinin Tayini

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılma çabalarının hakim olduğu II. Mahmud Dönemi'nde, müftülük makamının devlet içerisindeki örgütlenmesinde önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde oluşturulan nezâret meclislerinin her birinin bünyesinde bir müftü görev almış, hatta oluşturulan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (1836), Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî (1838) ve hepsinin üstünde çalışacak

²⁵⁶ Bu tayine kaza idare meclisi azası olan, müderrişlerden El-Hac Osman Efendi ile Müftüzâde İdris Efendi itiraz etmişler, İbrahim Hakkı Efendinin liyakati olmadığını ve ferâiz bilmediğini ileri sürmüşler, fakat bu iddialar nazara alınmayarak mezkûr müftülüğe tayini gerçekleşmiştir. (İMMEŞ Arş., D: 2997; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 216.)

²⁵⁷ İMMEŞ Arş., D: 4683; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 245.

²⁵⁸ M. Sadık Efendi, müftülük görevinin yanında babasının ölümüyle boşalan İbrahim Paşa medreseleri müderrişliğini de üzerine aldı. Yine bu sıralarda Erzurum'daki Mekteb-i İdadi ve Mekteb-i Rüştiye'de din dersleri verdi. Memleketine ve milletine her yönden hizmet aşkıyla yanan genç müftü Sadık Efendi'nin bu heyecanlı günleri fazla uzun sürmedi. Zira memleketimiz için her bakımdan felaket olan Birinci Cihan Harbi başladı. Bunun neticesi olarak da 16 Şubat 1916 yılında Ruslar Erzurum'u işgal ettiler. Bu durumda müftü Sadık Efendi için de Erzurum'dan göç etmekten başka bir seçenek kalmamıştı. Daha önce verilen hicret izni sonucu kendisine tahsis edilen bir at arabası ile yola koyuldu. Ordumuzun art birliklerinin Erzurum'u terk ettiği bir sırada o da, çok sevdiği memleketi Erzurum'u gözyaşları ile terk etmek zorunda kaldı. (Selahattin Kıyıcı, **Yeni Ümit Dergisi**, sy. 75, Ocak-Şubat-Mart 2007)

olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838) gibi meclislerin²⁵⁹ tamamında müftü, üye olarak yer almıştır.²⁶⁰ Böylece taşrada halkın özel fetva isteklerini cevaplayan bu makam, artık devlet örgütlenmesi içerisinde meclislerde alınan kararların şer’i tasdik mekanizması olarak işlev görmeye başlamıştır.²⁶¹

Nezâret meclislerinde oluşturulan bazı müftülükler şunlardır:

Meclis-i Nafia Müftülüğü,²⁶² Meclis-i Ziraat Müftülüğü,²⁶³ Meclis-i Ticaret Müftülüğü,²⁶⁴ Evkâf Müftülüğü,²⁶⁵ Meclis-i Zabtiye Müftülüğü,²⁶⁶ Tophane-i Amire Müftülüğü,²⁶⁷ Meclis-i Bahriye Müftülüğü,²⁶⁸ Meclis-i Liman Müftülüğü.²⁶⁹

Meclis müftüleri²⁷⁰ de taşra müftülerinde olduğu gibi şeyhülislam tarafından verilen bir “*me’zûniyyet*” belgesi ile görevlendirilmiştir.²⁷¹

Nezâret meclislerine yapılan müftü tayinleriyle ilgili arşivden edindiğimiz bazı belgeler şunlardır:

Kadri Bey’in Meclis-i Bahriye Müftülüğü’ne tayin tezkiresi:

“Ma’ruzu Çâker Kemîneleridir ki

²⁵⁹ Bu dönemde askeri işleri düzenlemek için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî; Adli işleri düzenlemek için Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye; bürokratik işleri düzenlemek için Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî meclisler kurulmuştur.

²⁶⁰ Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’ye yapılan müftü atamaları için bkz.: BOA, İrade-i Dahiliye, 1242 (28 Ramazan 1256/24 Kasım 1840); 2033 (16 Cemaziyülevvel 1257 / 6 Temmuz 1841); 13064 (28 Zilkade 1266/5 Ekim 1850); 19223 (22 Şevval 1270/18 Temmuz 1854); 20344 (12 Zilhicce 1271/25 Ağustos 1855).

²⁶¹ Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s. 85; Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

²⁶² BOA., İrade-i Dahiliye, 1248 (29 Ramazan 1256/25 Kasım 1840); 24160 (17 Muharrem 1273/ 18 Eylül 1856); 27001 (3 Cemaziyülevvel 1274/21 Aralık 1857).

²⁶³ BOA., İrade-i Dahiliye, 13033 (14 Safer 1266 /30 Aralık 1849).

²⁶⁴ BOA., İrade-i Dahiliye, 18649 (5 Muh. 1270/8 Ekim 1853); 29630 (10 Safer 1276/8 Eylül 1859).

²⁶⁵ BOA., İrade-i Dahiliye, 6697 (6 Zilhicce 1262/26 Kasım 1846); 7778 (Receb 1263/Haziran 1847).

²⁶⁶ BOA., İrade-i Dahiliye, 6035 (22 Rebiyülevvel 1262/21 Mart 1846).

²⁶⁷ BOA., İrade-i Dahiliye, 29591 (Zilkade 1276 / Mayıs 1860).

²⁶⁸ BOA., İrade-i Dahiliye, 5743 (18 Zilhicce 1261/18 Aralık 1845); 9326 (3 Receb 1264/6 Haziran 1848); 9399 (Receb 1264/Haziran 1848); 526/36319 (21 Muharrem 1281/25 Haziran 1864); 38872 (22 Ramazan 1283/28 Ocak 1867).

²⁶⁹ BOA., A. AMD., 32/133 (29 Z 1267/25 Eylül 1851).

²⁷⁰ Tanzimatla birlikte, idarî yapılanma içinde önemli bir netlik kazanan meclis müftülükleri, şer’i bir onay mekanizması olarak çalıştıkları için, şeyhülislamın işlerini kolaylaştırıcı rol oynamışlardır. Ayrıca, her meclis ile ilgili alınan kararlar, müftülere danışılarak anında onaylandığından, bürokratik işlemler azalmış, meclislerin çalışmaları hızlanmıştır. (Yakut, **a.g.m.**, s. 38).

²⁷¹ BOA., Hatt-ı Hümayun Tasnifi, 18/812 (1254 / 1838).

*Evkâf-ı Hümayun teftişi hizmetinde bulunan faziletlu Kadri Bey Efendi Hazretlerinin Meclis-i Bahriye Müftülüğü'ne nakl ve tahvil-i me'muriyetiyle hizmet-i merkûmenin usûl ve emsal-i vechiyle münasib ve ehliyetli bir zata ihalesi zımında icâb-ı halin icrası şerefsünûh ve sudûr buyurulur. Emir ve irade seniyye-i cenâb-ı mulûkâne muktezayı münîfnde bulunmuş olmağla emr-u ferman hazret-i veliyyül emrindir.*²⁷²

Hayrullah Efendi'nin Tersane-i Amire Meclisi Müftülüğü'ne tayini:

“Ma'ruzu Çâker Kemîneleridir ki

*Tersane-i Amire Meclisi Müftüsü Emin Efendi'nin Zabtiye Meclisi Müftülüğü'ne nakl ve tahvil-i me'muriyetiyle yerine meclis-i mezkûr müftülüğüne sudûr afallahu leh semahatlû Hasan Hayrullah Efendi hazretlerinin ta'yini şerefsünûh ve sudûr buyurulur. Emir ve ferman lutf-u beyan cenâb-ı şehinşâh-ı muktezayı celîlinden bulunmuş olmağla ol beyanda emr-u ferman hazret-i veliyyül emrindir.*²⁷³

Liman Meclisi'ne Kayserili Süleyman Rafî Efendi'nin müftü olarak tayini:

*“Liman Meclisine bir müftü ta'yini hususuna dair Meclis-i Bahriyenin bir kıt'a mazbatası...meclis-i mezkûre bir müftü ta'yininin lüzumu derkâr olup evin odasına deavîden alınacak rüsumattan tesviye olunacak ve haftada bir gün devam etmek üzere beş yüz kuruş tahsîsi ücret tasvîb ve iş'âr-ı cenâb-ı şehinşâhî üzere bu me'muriyete İstanbul müderrislerinden Kayserili Süleyman Rafî Efendi'nin ta'yini hususuna her ne cihetle emr-ü ferman isabet-i beyan cenâb-ı cihân-ı bânâ şerefsudûr buyurulur ise muktezây-ı münîfi üzere hareket olunacağı beyanıyla tezkere.*²⁷⁴

f. Müftülerin Tayinleri İle İlgili Problemler

Müftülerin tayinleri ile birlikte ortaya bir takım problemler de çıkabiliyordu. Genelde bu problemler halkın seçilen müftüden hoşnut olmaması, müftünün

²⁷² BOA., İrade-i Dahiliye, 526/36319 (21 Muharrem 1281/25 Haziran 1864), (Bkz. Ek-6).

²⁷³ BOA., İrade-i Dahiliye, 636/44213 (7 Cemaziyülevvel 1288/ 25 Temmuz 1871).

²⁷⁴ BOA., A. AMD., 32/133 (29 Z 1267/25 Eylül 1851).

liyakatsiz ve ehliyetsiz olması, bazı uygunsuz davranışlarda bulunması ve halka zulmetmesi gibi sebeplerden kaynaklanıyordu. Bunun yanında bazı kişilerin hırs ve haset sebebiyle tayin edilen müftüye karşı asılsız suçlamalarda bulunduğu ve tayinine engel olmaya çalıştığı da oluyordu. Ayrıca kendisinden hoşnut olunan müftülerin başka yere tayin olunmasına mahalli halk karşı çıkabiliyor, müftünün beldelerinde kalması için çaba sarf edebiliyorlardı.

Müftülerin tayinlerinde yaşanan bir takım problemlerle ilgili bazı belgeler aşağıda ele alınmıştır.

Adana müftülüğüne tayin edilmiş olan Seyit Mustafa Efendi'nin bazı uygunsuz davranışlarından dolayı görevinden alınarak yerine sâbık müftü Seyit Ahmed Efendi'nin tayiniyle ilgili belge:

“İzzet-me’âb Müftî-i Sâbık Tûtlizâde Es-Seyyid El-Hâc Ahmed Efendi Kâm-Yâb, ba’d’es-selâm inhâ olunur ki; Adana kazâsı müftîsi Es-Seyyid Mustafa’nın bundan akdem sû-i hâli inhâ olunmağla fetvadan hacr-u nefy olunup yeri hâlî kaldığı bâ’arz inhâ ve senin ehliyetine binâen me’zûniyyetini istid’â itmeleriyle kazâ-i mezkûrda iftâya tarafımızdan sana izin verilmiştir. Gerekdir ki; lede’l-istiftâ esahh-ı akvâl-ı eimme-i hanefîyye aleyhim rahmetü rabbi’l-berîyye ile iftâ idüp kütüb-i mu’tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Adana kazâsı müftîsi deyu tasrîh eylesesün ve’s-selâm. Hurrîre fi’l-yevmi’t-tâsi’ aşere min rebî’il ûlâ senete seb’a ve mieteyni ve elf.”²⁷⁵

*El-fakîr Es-Seyyid Mehmed Ârif*²⁷⁶

Dürrî Ali zâde

²⁷⁵ 62 Numaralı Adana Ş.S., 6/3, (19 Rebiyülevvel 1207/4 Kasım 1792).

²⁷⁶ Dürrizâde Mehmed Arif Efendi, seksen yedinci Osmanlı Şeyhülislamıdır. Şeyhülislam Dürrizâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Doğum tarihi belli değildir. İlk tahsilini babasından aldı. Daha sonra çeşitli medreselerde ilim tahsil etti. Nihayet müderrislik diploması alıp “Haric” rütbesine ulaştı. Bursa ve sonra İstanbul kadıliklarında bulunan Dürrizade, daha sonra sırasıyla Nakîbüleşraf, Anadolu Kazaskeri, Rumeli Kazaskeri ve Reis-ül-Ulema oldu. Nihayet Sultan Birinci Abdülhamid Han devrinde şeyhülislam oldu. Altı ay sonra bu vazifeden ayrılıp, hacca gitti. Mekke-i Mükerrreme’de bir müddet kalıp Anadolu’ya, Kütahya’ya gitti. Sultan III. Selim zamanında İstanbul’a geldi ve tekrar şeyhülislamlık vazifesine tayin edildi. Buradan emekliye ayrıldı. 1810 (H.1285) senesinde İstanbul’da vefat etti. Üsküdar’da Miskinler Kabristanına defnedildi. (Altunsu, a.g.e., Ankara, 1972, s. 156-157).

Kanunusani 1329 (Ocak-Şubat 1914) tarihinde Manisa'ya bağlı Gördes kazası müftülüğüne tayin edilen İsmail Efendi hakkında 1917 tarihinde Gördes kaymakamlığı tarafından tutanak tutulmuş ve *“teşkil ettiği küçük bir hizbin reisliğini üzerine almak, fesli mektep muallimlerini başka bir mahluk göstermek, elif-ba ile kıraat kitaplarında bulunan resimler dolayısıyla halkı mekteplerden uzaklaştırmak...”* gibi hareketleri sebep gösterilerek Gördes'ten uzaklaştırılması istenmiştir. Bu sebeple Eylül 1334 (1918) tarihinde Marmaris kazası müftülüğüne naklen tayin edilmiş, ancak harp sebebiyle Marmaris'e gitmek için yegane yol olan Akhisar, İzmir ve Rodos hattının muharebe münasebetiyle kapalı olması ve Aydın, Muğla, Çine yolunun da çetelerin elinde bulunmasından dolayı memuriyet mahalline geç gidebilmiştir.²⁷⁷

1284/1867 yılında Şam müftülüğüne tayin olunan Mahmud Hamza Efendi'nin vefatından sonra kendisinden sonraki müftünün seçimi konusunda bir ihtilaf yaşanmıştır. Şam eyaletinin âyanı, Mahmud Hamza Efendi'nin kardeşi Esad Efendi'nin (v. 1890) seçilmesini desteklemek için bir grup teşkil etti. Esad Efendi Osmanlı idaresinde öne çıkan bir şahsiyetti. Daha önce Belediye başkanlığı yapmış ve nizamiye mahkemelerinde kadı olarak çalışmıştı. Fakat İstanbul'daki şeyhülislam, Esad Efendi'nin tayinine onay vermedi ve Muhammed Menîni'yi Şam müftüsü olarak tayin etti. Bunda dönemin valisinin, Menîni'nin seçilmesi konusunda âyandan bir gruptan almış olduğu arıza ve valinin Menîni'yi destekleyen şahsî görüşünü şeyhülslama iletmesinin önemli bir payı olmuştur.²⁷⁸

Göynük müftüsü Hacı Salih Efendi'nin hacca gidip orada vefat etmesi üzerine inhilal eden Göynük müftülüğüne müderris İbrahim Hakkı Efendi tayin edilmiş, yapılan bu tayine kaza idare meclisi azası müderrislerinden El-Hac Osman Efendi ile Müftüzâde İdris Efendi itiraz etmişler, İbrahim Hakkı Efendi'nin liyakati olmadığını ve feraiz bilmediğini ileri sürmüşlerdir. Yapılan incelemeyle bu iddiaların

²⁷⁷ İMMEŞ Arş., D: 1913; Albayrak, a.g.e., c. II, s. 254-255.

²⁷⁸ Linda Şilşer, **Dimeşk fi'l-karneyni'sâmini aşera ve't-tâsii aşera**, trc. Amr el-Mellâh ve Dina el-Mellâh, Dimeşk 1998, s. 231.

gerçeği yansıtmadığı tespit edilerek Salih Efendi Kanunusani 1327 (Ocak/Şubat 1912)'de Göynük müftülüğüne tayin edilmiştir.²⁷⁹

Erzurum'a bağlı Hınıs kazası Kaskani köyü müderrisi iken Haziran 1327 tarihinde Hınıs kazası müftülüğüne tayin edilen İsa Efendi buraya tayin edilmeden önce Kiğı kazası müftülüğüne tayini Erzurum'ca tensib edilmiş, fakat mahalli halkın kendisinden hoşnut olması ve verdikleri uzun bir dilekçe ile Hınıs'a tayini takarrur etmiştir.²⁸⁰

Müderrislerden ve mahkeme azalarından Mesudiyeli İbrahim Fevzi Efendi münhal bulunan Mesudiye müftülüğü için yapılan seçime müracaat etmiş, meşrutiyetin ilanı ile din uleması arasında baş gösteren ittihatçılık taraftarlığı sebebiyle kendisine oy verilmemiş, bunun üzerine meşihat makamına yazdığı dilekçede “*Meşrutiyetperver bulunmaklığım ashab-ı nüfuz indinde bir cinayet teşkil ettiğinden nâş-i hakk-ı kemteranem kasden zayi' oldu*” diyerek uğradığı haksızlığı dile getirmiş, bunun üzerine 13 Eylül 1330 (26 Eylül 1914) tarihinde Mesudiye müftülüğüne tayin edilmiştir.²⁸¹

1864 yılında Bayburt'a müftü tayin edilen Ali Efendi hakkında halk, Bayburt kaza meclisi müdürü Es-Seyyid Mehmed Temur önderliğinde sadaret müsteşarlığı ve ilgili yerlere şikâyette bulunmuşlar, müftünün görevden alınarak yerine herkesin hoşnut olduğunu ileri sürdükleri Hacı Ahmed Efendi'nin atanmasını istemişlerdir. Meclis, müftü Ali Efendi'nin ulemadan biri olmasına rağmen mizaç olarak biraz tutukluluğunun bulunduğunu ve özellikle bazı hukukî işlerde kayın pederinin tesiri altında kaldığını iddia etmiştir. Yapılan inceleme sonucunda Ali Efendi görevden alınmış ve yerine Hacı Ahmed Efendi tayin olunmuştur.²⁸²

1909'da ekseriyetin reylerini alarak Gümölcine müftülüğüne tayin olunan Mehmet Arif Efendi'nin seçimini ve tayinini çekemeyenler bu intihabın feshi için uğraşmışlarsa da ileri gelen zevat ve başta Yeni Cami Müderrisi Ahmet Hilmi,

²⁷⁹ İMMEŞ Arş., D: 2997; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 216.

²⁸⁰ İMMEŞ Arş., D: 560; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 244.

²⁸¹ İMMEŞ Arş., D: 2415; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 180-181.

²⁸² BOA., A. MKT. MHM., 315/66, 22 Cemaziyülevvel 1281/23 Ekim 1864 tarihli Bayburt kaza meclisinin sadaret müsteşarlığına şikâyet dilekçesi.

Sabuni Ali Medresesi Müderrisi Ahmet Nuri, Kayalı Müderrisi Salih Vehbi ve Suhteler Müderrisi Ali İlmi Efendiler olmak üzere şeyhülislamlığa çekilen telgrafla bu durumun önüne geçmişlerdir.²⁸³

*“29 Temmuz 1918’de bütün vilâyetlere gönderilen bir “Tebliğat-ı Umumiyye” ile, bir bölgenin müftülük makamı boş kaldığı takdirde “asil” tayin edilinceye kadar, makama vekâlet edecek bir görevlinin bulunması, vali ve mutasarrıflardan talep edilmiştir.”*²⁸⁴ Bu tebligatın uygulamaya konulmasıyla halk tarafından seçilen bir müftünün tayini beklenirken bazen onun yerine vali veya mutasarrıf tarafından başka birisi geçici olarak müftü tayin edilebiliyordu. Ancak bu gibi tayinler genelde ahali arasında huzursuzluğa sebep oluyordu.²⁸⁵

Mütareke yıllarında, müftülerin tayinleriyle ilgili II. Meşrutiyet döneminde tesbit edilen hususlarda herhangi bir değişiklik olmamış, fakat Osmanlı Devleti’nin Sevr Antlaşması’nı imzalamasından sonra, bu anlaşmanın belirlediği sınırlar içinde görev yapan müftülerin göreve atanmaları sırasında Yunanlıların müdahaleleri söz konusu olmuştur. Özellikle İzmir civarında görev yapmakta olan müftülerin tayinlerinde Yunanlılar tarafından gerçekleştirilen engellemeler şeyhülislam tarafından Meclis-i Vükelâ’da gündeme getirilmiş ve Hariciye Nezareti’nin bir protesto yazısı göndermesi istenmiştir.²⁸⁶

2. Azil Durumları

Müftülerin hem tayinleri ve hem de azilleri şeyhülislam tarafından yapılmaktaydı. Uzunca bir dönem buldukları mevkilerinden azledilmeleri söz konusu değildi ve sadece fetva vermeleri yasaklanıyordu.²⁸⁷ Ancak XIX. yüzyılda bu durum değişmiş, müftüler liyakatsiz olmaları, uygunsuz hareketlerde bulunmaları, devlet aleyhinde çalışmaları, fitne ve fesat çıkartmaları, halka zulmetmeleri ve eşkıyalarla işbirliği yapmaları gibi sebeplerden dolayı azledilmeye başlanmıştır. Örneğin 1820’li yılların başında Konya müftüsü görevi esnasında fesat çıkardığı için

²⁸³ İMMEŞ Arş., D: 1878; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 96.

²⁸⁴ **Ceride-yi İlmiyye**, c. IV, s. 37, 1336, s. 1117; Yakut, **a.g.m.**, s. 49.

²⁸⁵ BOA., DH. MKT., 1546/108, 18 M 1306.

²⁸⁶ BOA., **Meclis-i Vükelâ Mazbataları**, 221/234 (23 L 1339 / 30 Haziran 1921); Yakut, **a.g.m.**, s. 49.

²⁸⁷ Karal, **a.g.e.**, VI, s.140.

azledilmişti.²⁸⁸ 1850'li yıllarda Kütahya müftüsü faizcilere yardım etmesinden dolayı görevinden alınmıştı.²⁸⁹ Herhangi bir müftü görevli bulunduğu eyaletin meclisince alınan kararlar dahi azledilebilmekte ve yerine yeni tayin yapılabilmekteydi.²⁹⁰ Müftüler arasında istifa ederek görevinden ayrılanlara nadir de olsa rastlanabiliyordu.²⁹¹ Şayet müftünün görevden alınması zaruri bir duruma gelirse devlet tarafından bu görevden istifa ettirilip yerine başkası tayin ediliyordu.²⁹² Kaza müftüleri içinde bu makama ehil olmayan kişiler tayin edilmişse derhal görevden alınıyorlardı.²⁹³

Karaman kazasında vazifeli iken değişik nedenlerle birçok müftü görevinden alınmış, yerine yenisi atanmıştır. Örneğin; Seyit Hasan Efendi "*hüsn-ü sülûkü*" olmadığı için²⁹⁴; Şeyh Abdurrahman "*adem-i idâresi*" nedeniyle²⁹⁵; Abdurrahman²⁹⁶, Seyit Mehmet Reşit²⁹⁷ ve Abdurrahman "*hacri*" gerektiğinden²⁹⁸; Seyit Mehmet "*hizmet-i fetvâya 'adem-i liyâkati*" nedeniyle²⁹⁹; Fazıl zade Mehmet Efendi ise "*sû-i hâli*" nedeniyle³⁰⁰ görevlerinden alınmışlardır.

Özellikle XIX. yüzyıl boyunca birçok vilayet, sancak ve kaza müftüsü haklarındaki şikâyetler sebebiyle görevlerinden azledilmiş hatta birçoğu sürgüne gönderilmişti. Mesela XIX. yüzyılın başında bazı uygunsuz hareketlerinden dolayı Sivas müftüsü Konya'ya sürülmüştü.³⁰¹ Yine Hama müftüsü uygunsuz davranışlarının meydana çıkmasından korkup görevini bırakarak kaçınca yerine yeni müftü tayin edildi.³⁰² Benzer şekilde Erzurum müftüsü Abdurrahman Efendi de fena

²⁸⁸ BOA., HAT., 20997, 1236.

²⁸⁹ BOA., A. MKT. MHM., 14/49, 25 B 1265.

²⁹⁰ BOA., A. MKT. MHM., 36/94, 3 Ra 1262.

²⁹¹ BOA., HAT, 22258.A, 1245.

²⁹² BOA., Y. PRK. MK., 3/29, 15 Ca 1305.

²⁹³ BOA., A. MKT. NZD., 206/60, 17 Ca 1273.

²⁹⁴ Karaman Kadı S., No: 293, s. 270/1.

²⁹⁵ Karaman Kadı S., No: 305, s. 183/2.

²⁹⁶ Karaman Kadı S., No: 297, s. 249/1.

²⁹⁷ Karaman Kadı S., No: 297, s. 263/2.

²⁹⁸ Karaman Kadı S., No: 305, s. 262/3.

²⁹⁹ Karaman Kadı S., No: 305, s. 297/1.

³⁰⁰ Karaman Kadı S., No: 333, s. 95/1.

³⁰¹ BOA., HAT., 24741, 1233.

³⁰² BOA., A. MKT. MHM., 8/44, 3 R 1266.

hareketlerde bulunmasından dolayı sürgüne gönderilmişti.³⁰³ Görevini kötüye kullananlar içinde yıllarca sürgün hayatı yaşayanlar olduğu gibi çekmekte oldukları cezaları affedilenler de bulunuyordu. Bunun yanında müftülerin bir iftiraya uğradıkları zamanlar da oluyordu.³⁰⁴ Devletin verdiği emirlere uymayan ve kendileriyle beraber çevrelerindeki insanları da yönlendirerek fitne ve fesada meyleden müftüler görevden el çektirildiği gibi bir daha ne müftülük ne de naiplik görevlerine tayin edilmeyecekleri, hatta istenilmeyen hareketleri tekrarlamaları halinde daimi bir sürgüne gönderilecekleri kendilerine bildiriliyordu.³⁰⁵ Hatta müftüler içinde bölgelerindeki eşkiya ile işbirliği yaparak kaçtığı için görevinden alınanlar bile vardı.³⁰⁶

Müftüler tayin olunduıkları yerlerde haklarında bir şikayet olursa görevlerinden alınıp başka bir yere nakledilirlerdi. Eğer “*müddet-i örfi*” (*kabul edilen zaman*) denilen iki senelik zaman dolmadan başka bir yere nakledilirse, orada iki seneyi doldururdu. Ondan sonra terfi edecekse eder ve başka yere tayin olunurdu.³⁰⁷

Osmanlı'nın son yüzyılına doğru, müftülerin fetva işlerinin dışında, diğer işlere karıştıkları, çeşitli derebeylerle anlaştıkları, derebeylik yoluna saptıkları ve yolsuzluklara başvurdukları sık sık görülmektedir. Özellikle XIX. yüzyıl başlarında müftülerin yaptıkları yolsuzluklar, 21 Ocak 1801'de şeyhülislam tarafından Çankırı kadısına yazılan ve sicil defterine de işlenen mektupta da söz edilmektedir. Bu belgelere göre müftülerin birçoğu verdikleri fetvadan para alma yoluna gitmişlerdir. Müftülerin aldıkları kalemiye dışında rüşvete meyilleri tenkit konusu olmuştur. Aynı mektupta, müftü olmak ya da görevlerini yenileyebilmek (*ibka*) için, bu kişilerin bazı kimselere rüşvet, harc-ı mektup veya *ibka* harcı adıyla para ya da başka bir şey vermektan kaçındıkları da bahsedilmektedir.³⁰⁸ Buradan anlaşıldığı üzere, müftü

³⁰³ BOA., HAT., 12372, (15 Ra. 1209/10.10.1794).

³⁰⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde (BOA) bu konuda çok sayıda belgeye rastlanmaktadır.

³⁰⁵ BOA., HAT., 22074, 1245.

³⁰⁶ BOA., HAT., 22237.A, 1242.

³⁰⁷ Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 41.

³⁰⁸ Çankırı Ş. S., 20, s. 48; Özkaya, **a.g.e.**, s.229.

olabilmek için de diğer görevliler gibi rüşvet verilmesi gerekiyor bu da onları yolsuzluk yapmaya sevk ediyordu.

a. Ehliyetsizlik Sebebiyle

Müftülerin görevlerinde yeterli ehliyete sahip olmaması ve verdikleri fetvaların ahkâm-ı şer’iyye aykırı olmasından dolayı görevlerinden azledildikleri de oluyordu. Cehaleti ve ilmi kudretindeki zayıflığı sebebiyle azledilen müftülerin yerine şeyhülislam tarafından yenisi atanırdı.

24 Nisan 1828’de Karahisar-ı Sahib Müftüsü Abdülvahid Efendi, “*hilaf-ı ahkâm-ı şer’iyye verdiği fetvaları rü’yet olunub fikh-ı şerifde mümareseti olmadığı tebeyyün etmekle hizmet-i fetvadan hacr olunub*” yerine müftü olarak Hüseyin Efendizâde Es-Seyyid Abdullah Efendi tayin edilmiştir.³⁰⁹

4 Teşrinisani 1333 (4 Kasım 1917) tarihinde Malkara müftülüğüne tayin olunan İbrahim Sabri Efendi verdiği fetvaların gayr-i şer’i olduğu gerekçesi ile vazifesinden azl edilmiştir. Vekil bıraktığı bir zamanda ve hata eseri bu fetvaların verildiğini kabul eden İbrahim Efendi sonradan ders vekaletince “*İlm-i Feraiz ve Tevsi-i İntikal Komisyonu*” tarafından imtihan olunmuş, liyakati ortaya çıktıktan sonra tekrar Malkara’ya müftü tayin edilmiştir.³¹⁰

Şaban 1317 (1900)’de Suşehri kazası müftülüğüne tayin olunan Şiranlı İsmail Hakkı Efendi, 1919 tarihlerinde sağda solda gezdiği ve müftülük binası olmadığından yerinde bulunamadığı ayrıca para ile fetva verdiği gerekçesi ile kaymakam vekilinin gerekli yerlerden aldığı aleyhindeki mevsuk delillerle meşihat makamına şikayet edilmiş ve görevinden azledilmiştir.³¹¹

Karaman müftüsü iken, ehliyetsizlik (adem-i ehliyet) sebebiyle görevinden alınan Hacı Mehmed Efendi’nin yerine Karaman müftülüğüne Sabık Müftü Şeyh Abdurrahman Efendi tayin olunmuş, inhasına dair kendisine şeyhülislam tarafından aşağıdaki fetva mektubu gönderilmiştir:

³⁰⁹ Afyon Şer’iye Sicilleri, D.n. 67, Vr. 107a/ B. 332.

³¹⁰ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 7, s. 129, D: 481; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 182.

³¹¹ İMMEŞ Arş., D: 2421.

“Fazîletli Belde-i Lârende’de sâbıkan me’zûn-ı bi’l-iftâ olan es-Şeyh Abdurrahman Efendi, ba’de’s-selâm inhâ olunur ki; belde-i merkuma müftisi el-Hâc Mehmed’in umûr-ı fetvâda ‘adem-i ehliyeti ve senin her vecihle liyâkat ve istihkakını ahâlî-yi kazâ ve âsitânede mukim kuzât-ı ulemâ haber virmeleriyle işbu sene tis’în ve mi’e ve elf Şevvâli’nde meşihat-i İslâmiyye ile mükerrerem olmanızla sene-i mezkûre Zilka’desi guresinden belde-i merkumede mezbûr el-Hâc Mehmed’in hacrinden sana iftâya izin verilmiştir. Gerekdir ki; lede’l- istiftâ esahh-ı akvâl ve eimme-i Hanefiyye ‘aleyhim ile iftâ idüb kitâb-ı mu’ayyeneden nakl-i sarîh ve imzalarında Lârende’de müftî olduğunu tasrîh eylesin ve’s-selâm. Mehmed Esa’d”³¹²

25 Ağustos 1783 tarihinde Ankara Müftüsü olan Seyit Süleyman Efendi’nin “hizmet-i fetvaya takati” olmadığı için Şeyhülislam Müftüzâde Ahmet Efendi tarafından azledildiğini, müftülük görevinin, fetva vermede liyakat sahibi ve halkla ilişkileri iyi olan eski Ankara Müftüsü Abdülhâdizâde Es-Seyyid Mustafa Efendi’ye “ihale ve tefviz” edildiğini, Mustafa Efendi’nin “Hanefi Fıkhı ve Sahih Kavle” göre fetva vermesinin gerektiğini, imzalarında “Ankara Müftüsü” unvanını kullanmasını belirten “şeyhülislam mektubu” nun şer’i sicil kayıtlarında yer aldığını görmekteyiz.³¹³

b. Uygunsuz Davranışlarından Dolayı

Diğer müesseselerde olduğu gibi, müftülük müessesesinde de zamanla çeşitli suistimallerin meydana geldiğini görmekteyiz. Belgelerde genellikle vazifesinden hariç işlere müdahale ile memleketin ihlal ve ifsadına, devletin mühim işlerinin gecikmesine sebep olan hareketlerde bulunmak, “harc-ı fetva” adı altında almakta olduğu ücretten daha fazlasını talep etmek, şer’i hükümler hilafına fetva vermek, görevi kötüye kullanmak gibi birtakım uygunsuz davranışlarından dolayı müftülerin vazifelerine son verilerek azledildiği ve yerlerine başkalarının tayin edildiğini görüyoruz. Şimdi bunlara birkaç misal verelim:

³¹² Karaman Kadı S., No: 290, s. 160/3.

³¹³ Ankara Ş. S., 176/317.

Adana müftüsü Mustafa Efendi'nin kötü hareketlerinden dolayı görevinden azledilerek yerine İshak Efendi'nin tayin edilmesiyle ilgili belge:

“İzzet-me'âb müftî Hüseyin Efendizâde Es-Seyyid İshak Efendi Kâm-Yâb, ba'd'es-selâm inhâ olunur ki; Adana müftüsü Es-Seyyid Mustafa'nın sû-i harekât-ı bâ'arz inhâ olunmağla hacr olunup yerine iftâya tarafımızdan sana izin verilmiştir. Gerekdir ki; lede'l-istiftâ esahh-ı akvâl-i eimme-i hanefiyye aleyhim rahmetü rabbi'l-beriyye ile iftâ idüp kütüb-i mu'tebereden nakl-i sarîh ve imzalarında Adana müftüsü olduğunu tasrîh eyleyesün ve's-selâm. Hurrîre fî evâsit-i şehri zi'l-hiccet-i sene tis'in ve mieteyni ve elf.”³¹⁴

Elfakîr Es-Seyyid Muhammed

ufiye anh

Yine Ocak 1752 ortalarında, şeyhülislamın Kastamonu kadısına yazdığı yazıda Kastamonu'da müftü olan şahsın uygunsuz hareketleri haber alındığından, fetva işinden azledilmiş ve fetva görevi de Kastamonu kadısına verilmiştir.³¹⁵

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında artan geçim sıkıntısı ve sosyal problemler sebebiyle bazı müftüler kendilerine çıkar sağlamak için “ehl-i örf” ve derebeyleri ile anlaşarak³¹⁶ halkı soyma yoluna gitmişlerdir. Ayaş kazası halkı “rikab-ı hümayuna” yolladıkları dilekçelerinde, gerekli avarız ve diğer vergileri ödedikleri halde, kazalarında müftü olan Abdulhalim Efendi'nin “ehl-i örf” ile anlaşıp şehir kethüdalığı iddiasıyla vergilere karışarak zorla akçelerini aldıklarını belirtmişlerdir. Bunun üzerine Şeyhülislam Seyit Mehmed Kamil Efendi'nin işaretiyle ve çavuş aracılığıyla Abdulhalim Efendi'nin davasının görülmesi için, Mayıs 1789 sonlarında Beypazarı naibine “emr-i şerîf” yazılmıştır.³¹⁷

Temmuz 1305 (1889) senesinde kaza halkının seçimi ile Yenişehir kazası müftülüğüne tayin olunan İbrahim Hakkı Efendi hakkında varit olan şikayet üzerine vazifesinden alınmış ancak şeyhülislam Mehmet Saib Efendi yerinde kalmasını

³¹⁴ 62 Numaralı Adana Ş.S., Belge nr. 8, s. 3, (Evâsit-i Zilhicce 1290/ Ocak-Şubat 1874).

³¹⁵ Kastamonu Ş. S., 44/454, s. 103, Vs. 176.

³¹⁶ Müftülerin “ehl-i şer” ile de anlaşarak halkı soydukları ve yolsuzluk yaptıkları oluyordu.

³¹⁷ Ankara Ş. S., 179/234.

sağlamış fakat bir müddet sonra kadro harici bırakılmıştır. Bundan dolayı duyduğu teessürü İbrahim Efendi şöyle izah eder:

*“Ta ezelden her işim bozgun düşer.
Bülbül için tuzak kursam, içine kuzgun düşer.”*

Azli sırasında maddi geçimini temin etmek için Çınarlı medresesi avlusunda bulunan camide imamlık ve hatiplik vekilliği vazifesini seksen kuruş maaşla yapmakta idi. 1910 senesinde Yenişehir kazası müftülüğünden azline sebep olarak bulunduğu yerde halkın iki hizbe ayrılmış olması ve müftünün de bunlardan birine mensup olması gösterilmekte idi. İdari mercilerin beyanı bu şekilde iken müftünün dilekçesinde kendisinin “*İttihat ve Terakki Cemiyetine*” mensup olmamasından olduğunu belirtiyordu.³¹⁸

Diğer bir belgede ise, Mehmed Paşa'nın sadarete bildirdiği arızasında Bâb-ı Fetva'ya yazıldığı üzere, Halep müftüsü Abdurrahman Efendi ile Antep müftüsü Mehmed Faik Efendi'nin görevlerinden azledildiği, Halep müftüsünün yerine sâbık müftü Cabirizâde Es-Seyyid El-Hac Ahmed Efendi'nin, Anteb'e ise şehrin ulemasından ve hanedanından Osman Efendi'nin tayini konusunda geçerli menşurların hazırlanıp birtakım zararlara yol açmaması için bir an evvel gönderilmesi gerektiği bildirilmektedir.³¹⁹ Buna göre azledilen müftünün yerine eski müftü tayin edilebildiği gibi yapılan bu tayinde müftünün ilim sahibi hatta şehrin ileri gelenlerinden olmasının bir ayrıcalık olduğu anlaşılmaktadır.

Selim Paşa tarafından Yanya'ya mütesellim tayin edilen Abdullatif Efendi, yetkilerini aşarak ahali ve reyanın kendisinden hoşnut ve müteşekkir olduğu müftü Feyzullah Efendi'yi haksız yere azletmiş ve kendi taraftarlarına başkasını müftü tayin ettirmiştir. Daha sonra Feyzullah Efendi bu duruma itiraz etmiş ve görevine tekrar iade edilmiştir.

³¹⁸ “Tedris-i ulûm ile medresemde meşgul bulunmakta ve hizmetlerimin mükafatını beklemekte iken meslek-i ilmiyeme münafî olan İttihat Fırkasına adem-i duhulüm o vakit bir cürüm addolunarak tensik kanununun on birinci maddesine tevfikân dâîlerini de kadro haricine çıkarıldığımı maatteessüf haber aldım...” İMMEŞ Arş., D: 1975; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 189-190.

³¹⁹ BOA., HAT., 346/19704, (15 Şaban 1247/19 Ocak 1832), (Bkz. Ek-10).

“Yanya müftüsü Hacı Feyzullah Efendi perhizkâr ve mümteziç ve diyanetkâr ve herhalde umuru fetvaya muktedir ve ahalî ve reayâ dahî kendisinden hoşnud ve müteşekkir iken saadetlû Selîm Paşa Hazretleri tarafından Yanya’ya mütesellim nasb ve ta’yin kılınan Abdullatif Efendi kendi maslahatını tervîç zımında hilâf-ı inhâ ederek mûmâileyhin azliyle tarafgirlerine ahirini müftî nasb ettirmiş ise de ahalî ve reayâ mûmâileyh Hacı Feyzullah Efendi’den hoşnud ve müteşekkir oldukları beyanıyla umuru fetvanın yine mûmâileyhe ihalesi...”³²⁰

Yine başka bir belgede, Filibe müftü ve nakîbi Osman Efendi’nin iki eli ile memleket işlerine karışarak bir takım fesada sebep olduğu, nikâbet ve müftülük görevlerinin böyle bir kişide tutulmasının memleket-i padişaha ve fukarasına zarar vereceğinden dolayı şeyhülislam tarafından azledildiği bildirilmektedir.³²¹

Terbiyesi istenen eşkıya müftü Mehmed Niyazi Efendi’nin görevinden alınarak yerine Mehmed Salim Efendi’nin tayini ve menşurunun gönderilmesi hakkında belge ise şöyledir:

“Kayseriyye mutasarrıfı kullarının kapı kethüdasına meb’us şukkasıdır.

Saadetkadim Sultanım Hazretleri, Bâb-ı Âliye olan bir kıt’a arızamızda terbiyesi iltimas olunan müftî Mehmed Niyazi Efendi nâm muîni eşkıyanın me’muriyet-i fetvadan hecri ve terbiyesi hususuna müsaade-i aleyh erzân buyrulduğu halde birinin yerine hizmet-i fetvayı şerîfede istihdamı icabından olmayan efendi merkûmun ol vecihle hecriyle yerine sâbıkan merhûm müftî Hisarcıklızâde diyanetlû Mehmed Sâlim Efendi dâîlerinin uhdesine ihale ve iktiza eden menşurunun berka-dem evvel irsaline inâyet buyrulması hususuna sarf-ı himmet buyurmaları.”³²²

Aynı şekilde, Karahisar Mevlevî şeyhi Ahmed Efendi ile eski müftüsü Süleyman Efendi’nin Afyon ve Sandıklı’da halka zarar verip beldenin düzenini bozduklarından dolayı bizzat şeyhülislam tarafından kendisine naib ve halkın

³²⁰ BOA., HAT., 405/21175, (22 Şevval 1245/16 Nisan 1830), (Bkz. Ek-11).

³²¹ BOA., HAT., 411/21383, (15 Zilkade 1225/12 Aralık 1810).

³²² BOA., HAT., 402/21121, (13 Z 1242/8 Temmuz 1827).

müracaatlarını Babialî'ye oradan da saraya iletip her ikisinin başka bir yere sürgün edilerek cezalandırılmaları ile ilgili talebini içeren belge şu şekildedir:

“Karahisar’da Mevlevî şeyhi olan Ahmed Efendi ile Karahisar müftüsü sabık Süleyman Efendi yekdil ve yekcihet olarak hilâf-ı rıza ba’zı uygunsuz harekâta ibtidâr ve ulucasıyla ihtilâl nizâm-ı beldeyi mûcib hâlâte ictisâr itmekde oldukları beyanıyla şer ve mazarratlarından fukarâ ve zuafânın tahlisleri zımnında nefy ve iclâlleri hususuna müsaade-i seniyye erzân buyrulması istirhâm ve istid’âsını mütezammın Karahisar nâibinin bir kât’a i’lâmıyla Karahisar ve Sandıklı kazaları ahalilerinin iki kât’a mahzarları semahatlû şeyhülislam efendi dâîleri tarafına vürûd etmiş ve onlar dahî bâb-ı âlîlerine irsal ederek mucibince mûmâileyhimânın lieclit’te’dîb (uslandırmak için) birer mahalle nefy ve tağrib (sürgün) kılınmalarını tensîb eylemiş olmalarıyla muvafık irâde-i seniyye-i mulûkâneleri buyrulur ise nefy ve iclâlleri hususî efendi müşarünileyh dâîlerine işaret ettirilerek iktiza eden evâmiri isdâr ettirileceği muhât-ı ilm-i âlîleri buyruldukda emr-ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni’metim efendim padişahım hazretlerininindir.”³²³

c. Aldıkları Cezalar ve Sürgünleri

Osmanlı Devleti’nin son yüzyılına doğru artan geçim sıkıntısı ve sosyal bozukluklar müftülere de sirayet etmiş, içlerinden bazılarını yolsuzluk, eşkıyalık ve halkı soyma girişimlerine sevk etmiştir.³²⁴ Müftülerin halka yaptıkları maddî ve manevî baskılar, buldukları uygunsuz davranışlar ve halktan gelen şikayetler bu kurumun üst mercii konumunda bulunan şeyhülislamlık makamı tarafından araştırılmıştır. Araştırmalar sonucunda, suçu sabit görülen müftüler, genellikle sürgün ya da azil yoluyla cezalandırılmışlardır.³²⁵ Bunun dışında, eyalet yöneticileri tarafından şeyhülislamlık makamına sorulmaksızın verilen cezaların zaman zaman

³²³ BOA., HAT., 502/24655, (29 Zilhicce 1240/14 Ağustos 1825), (Bkz. Ek-12).

³²⁴ BOA., Hatt-ı Hümâyün Tasnifi, 502/24655; Özkaya, **a.g.e.**, s.228.

³²⁵ Ankara Sancağı, Sungurlu Kazası Müftüsü, görülen uygunsuz davranışları nedeniyle, 25 Kasım 1845 tarihinde görev yerinden sürgün edilmiştir. (BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 1355, (24 Zilkâde 1261/25 Kasım 1845). Hakkında şikayet bulunan, Gazze Müftüsü’nün durumunun araştırılmasından sonra suçu sabit görülmüş ve şeyhülislamlık görevine son verilmiştir. (BOA., Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, 126/12), (19 Safer 1313/10 Ağustos 1895); Yakut, **a.g.m.**, s. 36.

bu makamca onaylanmadığı ve padişahın iradesine başvurulduğu gözlenmiştir.³²⁶ Haklarında tam bir soruşturma gerçekleştirilmeden görevlerinden alınan müftülerin ise bazen detaylı incelemelerden sonra görevlerine iade edildiklerine dair örnekler mevcuttur.³²⁷ Şeyhülislamlık, görevlerini kötüye kullanan müftülerin cezalandırılmalarından sorumlu makam olmakla birlikte, aynı zamanda gösterilen başarıların ödüllendirildiği bir makamdır.³²⁸

Müftüler, yolsuzluk yapmaları durumunda diğer görevliler gibi zaman zaman halk tarafından Dersaadet'e şikâyet edilmişlerdir. Örneğin Müftü Seyit Mehmet Efendi, kayınpederi Seyit Abdullah ve akrabalarından Hacı Oğlu Yahya ile birlikte, 1150 (1737/1738) yılından itibaren insanlardan zorla vilayet masrafı adıyla otuzar ve kırkar kese akçe toplayarak fakir halka zulmettikleri için durum merkeze bir arzuhalle bildirilmiştir.³²⁹ Yine adı verilmeyen bir Karaman müftüsü, Konya Sancağı ihtisap ve Lârende Mukataası gelirlerini toplamalarına engel olduğu gerekçesi ile Hassa Silahşörleri'nden İsmail Bey tarafından şikâyet edilmiştir.³³⁰

Şeyhülislam, kaza müftülerinin uygunsuz hareketleri olduğunda uyarır ve gerektiğinde cezalandırılmalarını sağlardı. Örneğin, Kayseri müftüsü Vanî Abdurrahman Efendi, bir ara vilayet işlerine karışıp, şehirde kargaşa yaratmaya ve halkın huzurunu bozmaya kalkışınca, bu durum Kayseri'den mektupla şeyhüislama bildirilmişti. Temmuz 1761 başlarında, şeyhülislamın Abdurrahman Efendi'ye gönderdiği yazıda, bundan sonra hiçbir şekilde şehrin işlerine karışmamasını, eğer

³²⁶ Karaman Valisi Ali Paşa'nın, 28 Mayıs 1812 tarihinde Lârende Naibi ile müftüsünü azledip, Magosa'ya sürgün etmesi üzerine durumu onaylamayan şeyhülislâm, padişahın iradesini talep etmiştir (BOA., Hatt-ı Hümayun Tasnifi, 17176), (16 Ca 1227/28 Mayıs 1812); Yakut, **a.g.m.**, s. 36.

³²⁷ Diyarbakır Müftüsü Derviş Efendi ile yine Diyarbakır'ın sâbık müftülerinden Hacı Hüseyin Efendi ile Ömer Bey, kendilerine isnat edilen suçlamaların haksızlığı ortaya çıktığından 2 Aralık 1841 tarihli bir irade ile görevlerine iade edilmişlerdir.(BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 509, (17 Şevval 1257/2 Aralık 1841); Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

³²⁸ Medine-yi Münevvere'ye Şafii Mezhebi Müftüsü olarak atanmış bulunan Berzencizâde Cafer Efendi, yayımladığı bir kitap nedeni ile maaşında artış yapılarak taltif edilmiştir. (BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 26250), (15 Şevval 1284/9 Şubat 1868). Yine "Bâb-ı Fetva"ca sınava tabii tutulan ve başarılı olan yedi kişiye, ilk önce alay müftülüğü unvanı verilmiş, daha sonra ise ikinci kez ödüllendirilerek, 11 Ağustos 1893 tarihinde, İstanbul Müderrisliklerine atanmıştır (BOA., Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, 80/212 (28 M 1311/11 Ağustos 1893); Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

³²⁹ Karaman Kadı S., No: 333, s. 58/1.

³³⁰ Karaman Kadı S., No: 286, s. 7/1.

fetva dışında bir işle uğraştığı duyulursa cezalandırılmakla kalmayıp, sürgüne gönderileceğini duyurmuştu.³³¹

Adana eski müftüsü Şeyh Mehmed ve damadı Seyit Mustafa'nın uygunsuz işleri sebebiyle sürgüne gönderilmesi:

“Adana sükkanından müfti-i esbâk Şeyh Mehmed ve damadı Seyyid Mustafa ittifak ederek envâ-i fesadâta i'tisâr ve umûr-ı mühimmenin ta'tiline ibtidâr ve haric ez vazife Adana eyaleti dahilinde olan malikâne, zeamet ve tımarları zabt-ı ta'sir ve ashâb zuhurunde envâ-i hile ve desâyise eşkıya ve eşhâs ma'kulesine mu'in olup fitne ve fesad ıka'ına mübâderet ahali ve fukarayı ra'iyetin külliyyen rahatları meslûb olduğu beyanıyla te'min-i bilâd ve iraha-i ibâd zımında merkûman Şeyh Mehmed ve damadı Seyyid Mustafa diyar-ı ahara nefy-i iclâ olunmasını emreden ferman ile merkûmanın çavuş mübaşeretıyla Haleb'e nefy olunduğunu gösteren belge.”³³²

Benzeri başka bir belgede, Adana müftüsünün eşkıyalarla birlikte hareket ettiği, fitne ve fesada sebep olduğundan halkın huzur ve rahatı için oradan uzaklaştırılması ve kesinlikle bir daha Adana'ya dönmemesi için talepte bulunulmuş, bunun üzerine Müftü Kıbrıs'a sürgün edilmiş ve bir daha geri gelmemesi için emir verilmiştir.³³³

Yine Bor Kazası gümrük emininin yaralanmasına sebep olan kaza müftüsü Ahmet Arif Efendi'nin bir sene müddetle Isparta'ya sürgün edilmesine hüküm verilmiştir. Hükümlerin pek çoğunda sürgün süresi belirtilmemiş iken bu hükümde sürgünün sadece bir yıl ile sınırlandırıldığını görmekteyiz.³³⁴

Gelibolu müftüsü olan Seyit Arif Mehmet ise Şeyh Ahmet Efendi hakkında, *“... Mevlânâ Mustafâ müftî-i mezbûrun meclisinde hâzır iken mezkûr Şeyh Ahmed sen de kâfirsın şeyhlik de kâfirdir ve mu'tekid olanlar dahi kâfirdir deyü...”* iftirada bulunduğu, sövdüğü ve kötü işler yaparak fesada sebep olduğundan dolayı

³³¹ Kayseri Ş. S., 147, s. 14; Özkaya, a.g.e., s. 228.

³³² 62 Numaralı Adana Ş.S., Belge nr. 61, s. 24, (Evail-i Saferu'l hayr 1209/Ağustos 1794).

³³³ BOA., C. ZAB., 4359, (17 Za 1188/19.01.1775).

³³⁴ BOA., C. ADL., 5397 (Za 1258/Aralık 1842).

Bozcaada'ya sürgün edilmiştir.³³⁵ Görüldüğü gibi bazen şeyhler veya müftüler arasında da iftiralar, çekişmeler olabilmektedir.³³⁶

27 Eylül 1330'Da (1914) Uzunköprü müftülüğüne tayin olunan Üsküplü Abdurrahman Efendi, Edirne vilayetinden varit olan evraka göre iki kadına verdiği fetvadan dolayı harç aldığı ve sebep olarak da maaşının yetersiz olmasını gösterdiğinden ayrıca aldığı hediyelerden dolayı, daha önce 28 Kanunuevvel 1325'de (1909) müftülerin harç almamaları hakkında fetvahaneden varit olan emre binaen kendisine uyarıda bulunulmuştur. Sulh anlaşması gereğince terk olunan mahallerin memurları hakkında neşr olunan 22 Ağustos 1336 (1920) tarihli kararname ile Uzunköprü müftülüğünden ayrılmaya mecbur kalmıştır.³³⁷

1890 yılında Mekke-i Mükerrime Malikî müftülüğüne tayin olunan Şeyh Âbid Efendi 1894 tarihinde –kendi hâl tercümesinde yazdığına göre- istibdat devrinde (II. Abdülhamit Devri) vali Ahmet Ratıp Efendi'nin baskı ve zulümlerine karşı mahalli ulema ve beldenin ileri gelenleri ile beraber Bâb-ı Âliye şikayette bulunduğundan bu müftülüğten muhakeme edilmeksizin azl edilmiş, haksızlığa uğramış siyasiler arasında Irak'ta bulunan Umman şehrine sürülmüştür. Sonradan Mekke'ye gelerek 1907 tarihinde tekrar Mekke-i Mükerrime Malikî müftülüğüne tayin edilmiştir.³³⁸

7 Zilkade 1238 (27 Temmuz 1822) de Gaziantep müftülüğüne tayin olunan Mehmet Faik Efendi hakkında 5 Safer 1249 (25 Haziran 1833) tarihli Halep valiliğinden gönderilen buyrulduda, Antep'te çıkan Emir-Yeniçeri kavgasında Emirlerden Sülükçüoğlu Mehmet Ağanın yeniçerilerden Kara Beyin oğlu Mustafa'ca öldürülmesi olayında tutuklanan sanığın, mütesellim ve müftü tarafından salıverilmesi nedeniyle meydana gelen yakınma üzerine yapılan soruşturma

³³⁵ BOA., C. ZAB., 1005, (Evâsit Ca 1120/Temmuz 1708).

³³⁶ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Siyaseti XVIII. Yüzyıl", Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2004, s. 99, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

³³⁷ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 4, 3/1, D: 442; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 139.

³³⁸ İMMEŞ Arş., D: 2213; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 154.

neticesinde, katil zanlısının yakalanarak idam edildiği, mütesellim (*kaymakam*) ve müftünün Akkâ'ya sürüldüğü kayıtlıdır.³³⁹

Sivas müftüsünün azledilerek Kütahya'ya sürgüne gönderildiği ve yerine Abdullah Efendi'nin tayin edildiğine dair belge ise şöyledir:

“...Sivas müftüsünün Kütahya'ya nefyi hususlarını mütezammın iktiza eden evâmiri aliyyenin ve ba'zı vesâyâyî şâmil taraf-ı çâkeriden müşarünileyhe ve sûret-i irâde-i seniyyeyi muallık Kâşif Ömer Ağa kullarına ve sipahiler ağası tarafından Sivas'a Kethüdâ yerine yazılacak tahrîrâtın müsveddeleri kaleme aldırılmış ve Sivas müftüsünün azliyle menfâsına (sürgününe) azîmeti ve yerine Sivas kazasında sâkin Müftüzâde Abdullah Efendi'nin hidmet-i fetvâya me'zûniyeti zımında semahatlû şeyhülislam efendi dâileri tarafından iki kıt'a mektup tahrîr olunmuş olduğundan...”³⁴⁰

Diğer bir belgede, Kili kazasında gammazlık yapmak suretiyle bazı kimselere suç isnat ederek cezalar verdiren sabık müftü Mahmut'un başka bir yere sürgün edilmesine dair hükümden bahsedilmektedir. Daha önce de kendisi için sürgün emri çıkarıldığı, ancak bir yolunu bulup bundan kurtulduğu anlaşılan müftünün, bu defa ahalinin de şikâyetleri üzerine sürgün edildiği görülmektedir.³⁴¹ Yılanlı oğullarının Eğirdir ve havalisinde emval, eşya ve zimematlarının ortaya çıkarılması ve bunların miri için zabt edilinceye kadar hapsedilmeleri istenmektedir. Ayrıca Eğirdir müftüsünün de eşkıyalarla ilişkisi olduğundan dolayı Antalya'ya sürgün edilmesi yönünde karar alınmıştır.³⁴²

Yine başka bir belgeden, Erzurum müftüsü Abdurrahman Efendi'nin kötü işleri ve rüşvetten dolayı sürgün edildiği ve taraftarlarının da te'dib edilmesi

³³⁹ C. Cahit Güzelbey, **Gaziantep Büyükleri ve Gaziantep Meşahirine Ek**, Ank., 1988, s. 213-214.

³⁴⁰ BOA., HAT., 503/24741, (29 Zilhicce 1233/30 Ekim 1818).

³⁴¹ BOA., C. ADL., 5663, (16 Rebiyülevvel 1132/27.01.1720).

³⁴² BOA., C. DAH., 11369, (5 Zilhicce 1199/09.10.1785).

hakkında hüküm verildiği anlaşılmaktadır.³⁴³ Benzer bir sürgün de Gelibolu müftüsüne uygulanmıştır.³⁴⁴

1795 (1210) yılında İnebahtı müftüsü İbrahim Efendi ile Kale Topçubaşısı Mahmud “*yekdil olarak reâyâyı tekdir*” etmişler ve hareketleri karşılığında müftü Resmo Kalesine nefy, Mahmud ise Kavala’ya kalebendlikle cezalandırılmıştır.³⁴⁵

“İnebahtı müftüsü İbrahim Efendi ve İnebahtı Kal’ası topçubaşısı Mahmud nâm kimesnelerin ‘ıyâl-ü evlâdı tarafından bu def’a rikâb-ı müstetâb-ı husrevânelerine takdîm olunan arzuhal mefhûmunda bunlar öteden beri kendi hallerinde ırzlarıyla mukayyedler iken bazı ashâb-ı agrâzın hilâf-ı inhâlarına mebnî müfti-i merkûm Resmo Kal’asına nefy ve mezkûr Mahmud dahî Kavala’da kal’abend olunduklarından on mâhdan beri mahbûs-u sefil ve sergerdân ve her halde şefkat-ü inâyet-i aliyyeye muhtâc ve şâyan oldukları inhâ ve merhameten ikisinin dahî afv u itlâkları husûsuna müsâ’ade-i seniyyeleri erzân buyrulması istid’â olunmuş mezbûrların nefiyleri bâbında sâdır olan evâmir-i şerîfenin kayıtları suâl olundukta topçubaşı Mahmud müfti-i sâbık merkûm ile yekdil olarak reâyâyı tekdir etmiş olmalarıyla bu cünhâya mebnî merkûm Mahmud Kavala’da kal’abend ve müfti-i merkûm dahî Resmo Kal’asına nefy ü iclâ olunmaları bâbında başka başka evâmir-i şerîfe sâdır olmuş olduğu derkenâr olduğundan başka merkûm Mahmud ber-mûceb-i emr-i âlî Kavala’ya ba’de’l-vusûl kal’abend olduğunu müş’ir i’lâm dahi vârid olmuş olmağla kayd-ı bâlâsına şerh verilmiş olduğu ve müfti-i merkûmun henüz mahalline vusûlü i’lâmı gelmemiş idüğü der-kenarlardan müstebân olmağın manzûr-ı hümayûnları buyrulmak için der-kenarlı arzuhal ‘atebe-i ‘ulyâlarına arz olunduğu ma’lûm-ı sâmilere buyruldukta emr ü ferman şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni ‘metim efendim sultânım hazretlerindir.

³⁴³ BOA., HAT., 12410, (1209/1794).

³⁴⁴ Yolsuzluk yaptığından dolayı Rumeli kazaskerinin maruzatı üzerine Bozcaada’ya sürgün edilmiştir. Aynı zamanda kalebent edilmesi de emredilmiştir. (BOA., C. ZAB., 1005, Evâsit Ca 1120, Temmuz 1708).

³⁴⁵ Cezalandırılışlarından on ay sonra her ikisinin de evlâd-ü ıyâllerinin af dilemesiyle affı istenmiş, ancak müftünün cezasını çektiğini bildirir kadı ilâmı henüz gelmediğinden affı uygun görülmemiş, diğeri ise affedilmiştir. (BOA., HAT., 15794, h.1210).

İ'lam gelen ıtlâk olunub öbürü dursun. İ'lam gelince.”³⁴⁶

Bir diğer belgede Mardin sancağı eski müftüsü Hacı Kemal Efendi'nin Mardin kaymakamına yönelik irtikap suçlamasında bulunduğu ve bu suçlama kapsamında müderris, imam ve dört tüccarın tanık olarak gösterildiği, ancak yapılan incelenme neticesinde müderris, imam ve tüccarın imzalarının müftü Hacı Kemal Efendi tarafından atıldığı ve kendilerine iftira edildiğinin anlaşılması sonucunda müftü Kemal Efendi'nin ceza kanununun 47. ve 35. maddeleri gereği cezalandırılmasına ve üç sene müddetle Diyarbakır'da sürgün edilmesine, bu süre zarfında başka bir yere gitmesine müsaade edilmemesine dair Kürdistan valisi Ali Rıza Paşa ve Diyarbakır naibine bir ferman gönderildiği anlaşılmaktadır.³⁴⁷

1826 Haziran başlarında Tırhala kazasında müftü olan Es-Seyyid Mehmed Naim'in tamah, irtikap ve vazifesi haricinde işlere müdahale ile memleketin fesadına ve devletin mühim işlerinin aksamasına sebep olması ve verdiği fetvalardan “*harc-ı fetva*” adı ile beş kuruştan altı kuruşa kadar akçe almakta olduğu gerekçesiyle Karahisar-ı Sahib'e sürülmesi emredilmiştir.³⁴⁸

Bor kazası ve Karahisar-ı Sahib naiblerine hitaben yazılan Haziran 1829 tarihli bir emirde, Bor Müftüsü Arif Efendi'nin vazifesinden hariç işlere girişmek suretiyle memleketin nizamının bozulmasına sebep olması ve “*mehamm-ı saltanat-ı seniyyenin tatiline sebep olan hilâf-ı rıza hareketlere cür'et*” etmesi üzerine “*liecli't-te'dib*” Karahisar-ı Sahib'e sürülmesi emredilmiştir.³⁴⁹

1825 Nisan başlarında Anadolu valisi Vezir Derviş Mehmet Paşa ve Karahisar-ı Sahib kazası naibine hitaben gönderilen bir başka emirde de Uşak kazasında müftü olan Seyit Osman Efendi'nin kendi halinde fetva işleriyle meşgul olmayıp, Allah'ın emaneti olan halka daima zulmettiği ve verdiği fetvalardan fazla

³⁴⁶ BOA., HAT., 15794, (h.1210).

³⁴⁷ 235 Numaralı Mardin Şer'iye Sicili, 143/223, (Evâsit Rebiyülahır 1277/27 Ekim-5 Kasım 1860).

³⁴⁸ Afyon Ş. S., D.n. 67, Vr. 63b/B. 219

³⁴⁹ Afyon Ş. S., D.n. 67, Vr. 130a/B. 394.

para talep ettiği ileri sürülmüş, fetva verme yetkisi elinden alınarak Karahisar-ı Sahib'e sürülmesi emredilmiştir.³⁵⁰

II. Mahmut döneminde sağlık alanında yapılan yeniliklerden biri olarak kurulan karantina teşkilatına bazı müftüler de karşı çıkmış ve halkı tahrik ederek ayaklandırmışlardı. Aydın, Manisa, Amasya, Kastamonu, Taşköprü ve diğer bölgelerin halkından iki bin beş yüz kadar kimse, hacdan dönerlerken Adana'da karantinaya alınmak istenmişlerdi. Ancak buna uymayarak direnmişler ve memleketlerine dönmüşlerdi. Bu olayda Manisa sancağına bağlı Demirci kazası müftüsünün öncülük yaptığı, karantinanın şeriata uymadığını yaydığı öğrenilmişti. Bu sebeple müftü İzmir'e sürgün edilmiş, ayrıca bir ay karantinada tutulması kararlaştırılmıştı. Gümrükten mal kaçırana uygulanan iki kat gümrük verme kuralı müftüye uygulanmış oluyordu. Karantinasını tamamladıktan sonra ayrıca yargılanacaktı. Karantina belgesi almadan memleketlerine dönen hacılar da yakalanıp uygun yerlerde 15'er gün karantinada tutulacaklardı.³⁵¹

Mart 1328 (1912) tarihlerinde Sarışağban kazasında meydana gelen çiçek hastalığından dolayı kadınların da aşılınması hususunda kendisinden istenen fetvaya icabet etmediğinden dolayı hakkında fetvahaneye şikayet vaki olan Hacı İbrahim Efendi ile ilgili gönderilen emirde şöyle deniliyordu:

*“...zarûret vaktindeki cevâz-ı şer’iyi imsâk ile hükûmetin vazifesini işgal eylemesi münasib olmayacağı ve bu gibi mesâil-i şer’iyyenin sûret-i hekimanede tefhîm ve telkîn edilmesi lüzumunun Sarışağban müftüsü İbrahim Efendi’ye bâ tenbihnâme-i âlî haber verilmesi...”*³⁵²

Osmanlı Devleti son yüzyılına doğru en bunalımlı dönemlerinden birini yaşıyordu. İncelemiş olduğumuz arşiv belgelerinden yansıdığı şekliyle, özellikle Osmanlı idari teşkilatı içerisindeki bozulmaların sonucu olarak, idari görevlilerden azledilenlerin çoğalması, olağanüstü hallerde alınan avarız vergilerinin yaygınlaşması, toplum huzurunu kaçırmak isteyenlerin ortaya çıkmaları ve bunların

³⁵⁰ Afyon Ş. S., D.n. 67, Vr. 31a/B. 120.

³⁵¹ **Takvim-i Vekayi Defa**, 286 (1845); Çadırcı, **a.g.e.**, s. 309.

³⁵² İMMEŞ Arş., D: 4532; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 184-185.

sürülmeleri, iltizamın çok fazla yaygınlaşması ve devletin bunlar üzerindeki denetiminin azalması, özellikle konumuzu teşkil eden, müftülerin sû-i hareketten dolayı azl olunması ve sürgüne gönderilmesi, bahsettiğimiz bu bozulmanın ne derece büyük olduğunu bizlere göstermektedir.

d. Affedilmeleri

Müftülere verilen cezaların hafifletilmesi ya da affedilmesinde suçlunun kendisi, aile efradı, eski ikametgâhı veya sürgün bulunduğu yerdeki halkın ileri gelenlerinin talepleri ile yerel yöneticilerin tavassutları önemli rol oynamaktadır. Özellikle ilmiye sınıfı mensupları arasındaki mesleki dayanışma af tasarrufuna daha belirgin yansımaktadır. Af isteklerinde, suçlunun cezasının büyük bir kısmını çekmiş olması, hastalığı, kendisinin ve ailesinin fakr u zaruret ve sefaleti ve benzer mazeretler af başvurusunun dayanakları olarak yer alır. Suçlunun menfâsına vusulü ile ilgili mahallî kadı ilâmı ve benzer belgeler af isteğinin değerlendirilmesinde prosedür olarak padişah tarafından dikkate alınmaktadır. Örneğin reyâyı takdir etmek suçundan birlikte Resmo kalesine sürgün edilen İnebahtı müftüsü İbrahim Efendi ile kale topçubaşısı Mahmud'un afları istenmiş, III. Selim, “*vusûl ilâmı*” olan topçubaşısını affettiği halde henüz ilamı gelmemiş olan müftünün af başvurusunu geri çevirmiştir.³⁵³

Bulduğu kazada fitne ve fesada sebep olan Sâbık Harput müftüsü Hasan Efendi'nin Bolu'ya sürgün edildikten sonra af ve ıtlâk olduğuna dair belge:

“Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni'metim efendim, Şark cânibi seraskeri Rauf Paşa kullarının bu def'a vürûd eden bir kıt'a şukkası meâlinde Harput müftüsü sâbık Hasan Efendi'nin mukaddema ihtilâl-i kazâyı müstelzim hâlâte ibtidarı cihetiyle bundan akdem kendisinin vâkî olan iş'ar ve inhasına binâen Bolu'ya nefy ve iclâ kılınmış ise de elhâleti hâzihî kazâ-i mezkûrun asâyîşi derkâr olarak mûmâileyhin müddet-i iclâsı dahî hayli zaman olduğundan bahisle, fîmâ ba'd

³⁵³ BOA., HAT., 15794, (h.1210).

*umur-u kazâya karışmayub ve fesat ve ihtilâlî mûcib harekette bulunmayub kendu halinde ikâmet etmek şartıyla 'afv u itlâkına...'*³⁵⁴

Yine Karaman valisi El-Hac Ali Paşa tarafından gönderilen ve daha önce Magosa'ya sürülen Sabık Lârende Naibi Esad Efendi ve Müftüsü Hacı Ömer Efendi'nin af ve itlakı ile ilgili bir tahrîratta (*resmî mektup*) şu kayda rastlanmaktadır:

"Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni 'metim efendim, Karaman vâlisi el-hâcc Ali Paşa kulları tarafından bu defa vârid olan tahrîrât me'alinde bundan akdem Magosa'ya nefy ü iclâ olunan sâbıkan Lârende nâibi Mehmed Esad Efendi ve müftüsü Hacı Ömer Efendi 'afv u itlâkları bâbında emr-i şerîf sudûru müsted'â olmağla tahrîrât-ı mezkûre ba 'del-hulâsâ nefiyeleri için verilen emr-i âlî der-kenâr ettirildikte mûmâ ileyhimânın mahall-i merkûma nefy ü iclâlarını mutazammın iş bu sene-i mübâreke Cumâdelûlâsında bâ-işâret-i şeyhül-islamî emr-i âlî ısdâr olunub mahall-i menfâlarında ikâmet ettirildiğini mübeyyin vârid olan i 'lâm kaydı bâlâsına şerh verilmiş olduğu derkenar-ı mezkûrdan müstebân olmaktan nâşî tahrîrât-ı mezkûre manzûr-ı hümayûnları buyurulmak için merfu'-ı hâk-pâ-yi mülûkâneleri kılındı. Mûmâ ileyhimânın mukaddemâ nefy ü iclâları bâbında ısdâr olan ferman-ı âlî müşârün ileyhin inhâsıyla ısdâr ve bu defa kayd-ı nefyden itlâkları için emr-i şerîf sudûru dahî yine müşârün ileyh tarafından istid'â olunmağla itlâklarına müsâ'ade-i seniyye-i şâhâneleri şâyân buyrulur ise iktizâ eden emr-i şerîf ısdâr olunmak üzere işâret-i 'aliyye için tahrîrât-ı mezkûre semâhatlu şeyhül-islam efendi dâilerine gönderileceği muhât 'ilm-i âlîleri buyruldukta emr ü ferman şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-ni 'metim efendim pâdişâhım hazretlerindir.

*Merkûmların itlâk emri tastîr ve müşârün-ileyh Ali Paşa'ya irsâl olunan i 'lâmın tatbîki yok ve kaydı bâlâsına şerh verile denilmiş, sahte olmasın.*³⁵⁵

Aynı şekilde kadı ve müftünün izalesi vakasından dolayı af talebini havi Erzurumluların arz-ı mahzar ve ilam tertip ederek bir heyetle İstanbul'a göndereceklerine dair Erzurum valisi Hüsrev Mehmed Paşanın mektubu şöyledir:

³⁵⁴ BOA., HAT., 798/36996, (29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823).

³⁵⁵ BOA., HAT., 279/16519, (29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831), (Bkz. Ek-9).

*“Erzurum’da kadî ve müftî izalesi vakasından dolayı tebrî-i zimmet sibâkında Ocaklı’dan iki nefer, ulemâdan bir nefer isim imzalatub ve i’lam ve mahdar tertîb olunmakta olup dersaadete takdîm olunmak üzere gereğini...”*³⁵⁶

Kütahya’ya sürülen Filibe müftüsü Hacı Mehmed Efendi’nin affına himmet olunması ve kendisine yirmi beş bin kuruş atıyye³⁵⁷ verilmesinden dolayı sadrazama teşekkürlerini takdim etmesi ile ilgili belge:

*“Sâbıkan Filibe müftisi el-hâcc Mehmed Efendi bundan akdem Kütahya’ya nefy olunmuş olmağla bu def’a Filibe’ye vürûdumuzda iyal ve evlâdı bir kıt’a arzuhal takdimiyle afv u itlâk olunması istid’â ve istirham etmeleriyle istid’âlarına müsâadesiyle efendi mûmâileyhin... afv olunmasına himmet buyurmaları matlûbumuzdur. Bu def’a yirmi beş bin kuruş atıyye-i şâhâne vâsıl olmağla devletlû merhametlû veliyyünniam kesîrülkerem sadr-ı a’zâm efendimiz hazretlerine lüzum gelen teşekkürnâmesi...”*³⁵⁸

Darende sakinlerinden eski müftü Mehmed Namık adlı kimsenin af ve itlâkı hususunda yazılan tezkere ve cevabı aşağıdadır:

“Dârende kazası sâkinlerinden müftî esbak Mehmed Nâmık nâm kimsenin afv u itlâkı hususu bu def’a bahr-i sefîd boğazı muhâfızı saadetlû Mehmed Râif Paşa müşâvirleri tarafından ba tahrîrât inhâ ve iltimas olunmuş ve merkûmun nefyi hakkında sâdır olan fermân-ı âlî kaydı der-kenâr ettirilerek manzur-u âlî hazret-i nâcidârî buyrulmak için irsal-i hûb-i atûfîleri kılınmış olmağla ol bâbda her ne vecihle irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhî şeref-sudûr buyrulur ise iş’arî menût himem behileridir efendim.”

“İşbu tezkere-i devletleri bit-takdîm manzur-u âlî hazret-i zillullahî buyrularak müftî-i esbak merkûmun afv ve itlâkı hususuna müsaade-i seniyye-i

³⁵⁶ BOA., HAT., 816/37298, (28 Safer 1237/24 Kasım 1821).

³⁵⁷ Devlet büyükleri tarafından verilen hediye, bahşış ve ihsanlar.

³⁵⁸ BOA., HAT., 129/5341, (29 Zilhicce 1216/2 Mayıs 1802).

şahâne erzân buyrulmuş olmağla ol babda emr-ü fermân hazret-i men lehülemrindir.”³⁵⁹

Sabık Halep Müftüsü Yahyazâde Fazlı Efendi ve beraber sürgün edilenlerin aflarına dâir Halep mütesellimi Ali Bey’in mührü ile yazılan arıza:

*“Arzuhâl-i çâker şâkirül ihsânındır ki, Halep eyaleti dâhilinde kâin Kilis kazası sekenesinden olub ba’zı esbâba mebnî ... diyâr-ı âhara nefy ve icla buyrulmuş olan sabık müftî Yahyazâde el-hâcc Fazlı Efendi vesâir malûm-u esâmî on üç nefer kulları üç seneden berû vatan-ı asliyelerinden devr ve diyâr-ı gurbette mahcûr olup bu def’a ahâli-i memleket kendilerinden râzî ve şâkir olduklarını ve kayd-ı nefiden afv u itlâkıyla vatan-ı asliyelerine ircâları husûsuna müsaade-i seniyye erzân buyrulmak niyâzını müştemil kazâ-i mezkûr ahâlisinin tertîb etmiş oldukları mahzar...”*³⁶⁰

Kayseri müftüsünün araya girmesiyle sabık müftü Mehmed Niyazi’nin af edildiğine dair ferman kaydı:

“Kıdvetü’n-nüvvâbü’l-müteserri’in Kütahya nâibi mevlânâ zîde ilmuhû tevki-i refi-i hümayûn vâsıl olacak malûm ola ki Kayseriyye müftüsü sabık Mehmed Niyazi’nin bazı uygunsuzluğu inhâ olduğuna mebni bundan akdem berâ-yı sudûr olan hatt-ı hümayûn-ı şâhâne ve fermân-ı celîlü’l kadr-i padişahânem mu’cibince merkûm Kütahya’ya nefy ve iclâ olunmuş ise de merkûm öteden beri kendi haliyle meşgul ve ehl-i arz-ı gerhande olup hakkında vâki’ olan ittihatı azil ve iktira olduğu Kayseriyye ahalisi ala tarîkü’ş-şahade ihbar eyledikleri bahisle afv u itlâkı hususuna müsaade-i seniyyem erzânı kılınmağla hâlâ Maraş vâlisi ve esbak Kayseriyye sancağı mutasarrıfı düstûr-u mükerrerem müşîr-i müfehhem nizâm-ı âlem vezîrim Mehmed Celâleddîn paşa edamallahu Tealâ iclâlehu tarafından bu def’a derbâr-ı merhamet karar-ı mülûkâneme tevârüt eden tahriratta iltimas ve istid’â verilen i’lam ve mahzaratı bâis u üzere olunmuş olmaktan nâşî müşârünileyhin inhâli üzere afv u itlâk husûsuna irâde-i mekârim-i mâde-i şehri-yâreneme taalluk edip ol bâbda hatt-ı

³⁵⁹ BOA., HAT., 513/25123, (29 Zilhicce 1250/28 Nisan 1835).

³⁶⁰ BOA., HAT., 505/24896-E, (13 Şevval 1244/18 Nisan 1829), (Bkz. Ek-8).

şerif-i merhamet ve fir-i mülûkânem sıhhat-i berâ-ı sudûr olmakla mantûk-u münîfi üzere merkûmun ıtlâkı bâbında emr-i şerîfim.”

E. Müftülere Karşı İşlenen Suçlar

Müftülerin işlediği bir takım uygunsuz fiil ve davranışlar olduğu gibi, müftülere karşı da hırs, haset, düşmanlık vs. sebeplerden dolayı haksız suç ve davranışlarda bulunulduğu oluyordu. Bunun yanı sıra düşmanla mücadelede halka önderlik yapan ve vatan savunması için ahaliyi harekete geçiren müftülere düşman çeteleri tarafından birçok akıl almaz zulüm ve işkencelerin yapıldığı arşiv belgelerinde kayıtlıdır.

22 Şubat 1846’da Konya Valisi’ne gönderilen sadrazamlık yazısında, Gölhisar Kazası müdürü Danabaşoğlu Ahmed Ağa’nın kaza masrafları adı altında 42500, Afşar Kazası müdürünün 8000, Keçiborlu Kazası müdürünün ise 3500 kuruş parayı kendileri için topladıkları anlaşıldığı ve Gölhisar kazası müftüsünün olayı ortaya çıkardığından dolayı kendisine haksızlık yapılarak sürüldüğü anlatılmaktadır.³⁶¹

40 yılı aşkın bir süre Karaman’da müftülülük vazifesi yerine getiren Şeyh Seyit Mehmet Efendi, “*ashâb-ı ağraz*” denen kişiler tarafından şikâyet edildiği için görevinden alınmış, memleketi olan Alâiye’de ikamete mecbur tutulmuştur. Şikâyet konularının gerçek olmadığı sonradan anlaşılınca Karaman’daki evinde oturabilmesi için, şeyhülislamın işaretiyle “*emr-i şerif*” yazılmış ve Karaman’a geri dönmüştür.³⁶²

Ereğli’de müftüyü idam eden eşkiyadan dördü şer’ ile idam olunup Bor ve Şucaeddin kazalarına firar eden katillerin Ereğli’ye geldiklerinde hükûmete teslim edeceklerine dair ahalden senet aldığı hakkında Karaman Valisi Hasan Rıza Paşa mührüyle kapı kethüdasına yazılan mektupta şöyle denilmektedir:

“...Ereğli’de vuku’ bulan kazanın mucidinden ve müftünün katilinden dört neferi indimizde mahbus olduğu iş’ar olunmuşdu. Merkumlar mukteza-yı şer’i şerif

³⁶¹ Çadırcı, a.g.e., s. 45.

³⁶² Karaman Kadı S., nr. 286, s. 112/1.

üzere icra ve i'dam ve Ereğli tarafına kethüdamız dahî bu günlerde vürûd edip katillerden Niğde sancağına, Bor ve Şucaeddin kazalarına firar olanların min ba'di kadiyye mezbure gelmemek ve götürmemek ve ele geçerse hepsi tutulup vermek üzere ahali ve fukaranın rahat ve emniyetlerini mûcib olur vecihle tahririmiz üzere... ”³⁶³

Nizam-ı Cedid hareketi ile Bosna'da, Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması fermanına karşı çıkanların meydana getirdiği ayaklanmada, Bosna müftüsü nakibüleşraf Mustafa Nuri Efendi, direnişçilerin Vali'ye ve onun üzerinden İstanbul'a gönderecekleri mahzara mührünü basmayı reddettiği gerekçesiyle taşlanarak öldürülmüştü.³⁶⁴

İdealist ve ileri görüşlü bir kişi olan Karaman Müftüsü İbrahim Hulusi Efendi, Karaman'daki Ermeni ve Rum kiliselerinin din adamlarıyla iyi münasebetler kurarak, onlarla çeşitli sohbetlerde bulunmuş, zamanına göre de dinsel ve kültürel akideler üzerine münazarada bulunmuşlardır. Müftünün, Hristiyan din adamlarıyla ilişki ve dostluk kurmasını içine sindiremeyen bazı dar görüşlü kimseler onu Meşihat makamına şikayet ederek görevden alınmasına sebep olmuşlardır.³⁶⁵

Milli mücadelenin önemli isimlerinden “*Hacı Müftü*” lakaplı Eşme Müftüsü Ahmet Nazif Efendi, bir arkadaşını ziyaretten dönüşü esnasında o zamanın eşkiyasından olan Eşekçi Hüseyin, müftü efendinin yolunu keserek yaralanmasına sebep olmuştu. Hacı Müftü, can havliyle Eşekçi Hüseyin'in üzerine atılarak onu etkisiz hale getirmiş ve öfkesini son anda kontrol altına alarak, Eşekçi Hüseyin'in fişeklerine el koyup, gitmesine izin vermiştir.³⁶⁶

Karaman Müftüsü İlmî Efendi, emekli olduktan sonra kendisine arpalık olarak verilen arazide tarım ve hayvancılık işletmeciliği yapmaya başlamıştı. Alim ve fazıl bir insan olan İlmî Efendi'nin işletmeciliğini çekemeyen, kıskanç toprak ağaları da meydana çıkmış, Kılbasan kasabası dolaylarının gaddar bir toprak ağası olan

³⁶³ BOA., HAT., 635/31318 C, (25 C 1239/26 Şubat 1824), (Bkz. Ek-5).

³⁶⁴ Ahmet Cevat Eren, **II. Mahmud Zamanında Bosna-Hersek**, İstanbul, 1965, s. 82-83.

³⁶⁵ Ali Gülcan, **Geçmiş Yılların Karaman Müftüleri ve Belediye Başkanları**, 1996, Karaman, s. 44.

³⁶⁶ Turgut Üzüm, **Kuva-yı Milliyeci Hacı Müftü'nün Hikayesi**, İzmir, 2000, s. 22.

“*Kamışoğlu*”³⁶⁷ tarafından, İlmî Efendi'nin çiftliğindeki Arap uşakları para ile kandırılarak, bir komplo hazırlanmıştı. İlmî Efendi bir gün çiftliği kontrole geldiğinde, görkemli ve süslü atından inerken, uşaklar üzerine çullanıp müftü efendiyi boğarak öldürmüşlerdi.³⁶⁸

Milas kazasında voyvodalık yapmakta olan Mehmet Ağa halka zulmettiği ve hükümet tarafından kendisine yapılan uyarılara kulak vermediği için görevinden alınmış yerine Gümüşhane ileri gelenlerinden Kurbağazade İbrahim atanmıştı. Yeni voyvoda görevine başladığı sırada, Mehmet Ağa etrafına topladığı 300-500 kadar adamı ile üzerine yürümüş mallarını ve eşyasını yağmalayarak evi ile değirmenini de yakmış, yanında bulunan kadı, müftü, müderris gibi kimselere hakaret edip, merkezden gelen mübaşiri de zincire vurmuştu.³⁶⁹

Milli mücadele döneminde halkla beraber özellikle müftülere düşman çeteleri tarafından birçok zulüm ve işkence yapılmıştır. Bu konuyla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bazı belge örnekleri aşağıda verilmiştir.

Lüleburgaz'da Mustafa Kemal'in askeri olduğunu söyleyerek Yunanlılara iletmek üzere haber toplayan bir Rum'un yalan ifadesi üzerine, Lüleburgaz müftüsü, kaza eşrafı ve Kırkağaç muallimiyle, Kırkkilise mebusu ve kardeşinin de dahil olduğu bir çok kişinin idam cezasına çarptırıldığı fakat cezaların daha sonra ömür boyu kürek cezasına çevrildiği, Hayrabolu ve Dedeagaç müftüleriyle, İslâmî cemaat üyeleri ve eşraftan çok sayıda müslümanın sürüklenme, cımbızla sakalı yolunma gibi işkenceler gördükten sonra hapsedildiği anlatılmaktadır.³⁷⁰

Yunanlıların tarafından, Trakya Cemiyeti İhtilal Komitesi azası oldukları iddiasıyla Lüleburgaz müftüsüyle beraber dört Müslümanın idam edildiği, Hayrabolu

³⁶⁷ Kamışoğlu adlı gaddar toprak ağası birkaç yıl sonra Kılbasan Camiinde namaz kılıp çıktıktan sonra, kalabalık arasından atılan bir kurşunla, oldu bittiye getirilip öldürülmüştür.

³⁶⁸ Gülcan, **a.g.e.**, s. 30.

³⁶⁹ Kayseri Ş. S., No: 200, s. 177; Çadırcı, **a.g.e.**, s. 32.

³⁷⁰ BOA., DH. KMS. 60-2/9, (24 Nisan 1921).

müftüsüne, ayağına ip bağlanarak yerde sürüklemek suretiyle, işkence yapıldığı bildirilmektedir.³⁷¹

Manisa'da Müftü Âlim Efendi, Cemiyet-i İslâmiyye adıyla bir örgüt kurarak faaliyete geçmiştir. İzmir'in işgalinden sonra Müftü Âlim Efendi, Kırkağaç Müftüsü Hacı Rıfat Efendi, Burhaniye Müftüsü Mehmet Muhip Efendi, Edremit Müftüsü Hafız Cemal Efendi, Tire Müftüsü Sunullah Efendi, Yunan işgalini din açısından değerlendiren bir fetva vermişlerdir. Bu fetvada, Yunan işgali ve zulmünün haksızlığı belirtildikten sonra, buna karşı fiilî mukavemetin yani cihad yapmanın farz olduğu açıklanıyordu. Ayrıca fetvada; Yunanlılarla birlikte Damat Ferit hükümetinin telin edildiği de vurgulanmıştır. Bundan dolayıdır ki, fetvayı veren din adamları, Yunan makamları ve hem de İstanbul hükümeti tarafından idama mahkûm edilmiştir.³⁷²

Bazı müftüler, görevleri sırasında eşkiya tarafından ölümle tehdit edildiği için görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.

Aşağıdaki belgeden anlaşıldığı üzere, eşkiya tarafından öldürülmek istendiği için görevinden ayrılmayı talep eden Antakya Müftüsü Şemseddin-zade Mehmed Efendi'nin yerine Nakibüleşraf Es-Seyyid El-Hac Hasan Efendi'nin müftülüğe atanması gerçekleştirilmiş, ondan boşalan Nakibüleşraflığına da Es-Seyyid El-Hac Emin Efendi-zade Es-Seyyid El-Hac Mustafa tayin edilmiştir.

“Devletlü, inâyetlü, merhametlü, ûbûhhetlü, re’fetlü velî-ni’met-i bi-minnet efendim sultanım hazretleri. Bir müddetden berü Antakya müftüsü olan Şemseddin-zâde Mehmed Efendi dâilerini gürûh-ı eşkiyâ telef-i nefis itmek sadedinde olmak hasebiyle ba’del-yevm müfti olmamak için özr-im şer’iyyeye rabt itmiş idüğü beyânıyla istifasını havi bir kıta varaka taraf-ı abidaneme göndermiş ve hidmet-i şerife-i mezkure muattal kalmamak için erbab-ı haysisiyet ve ashab-ı dirayet ve ahali den birine ihalesi lazımeden olmağla evsaf-ı mezkure ile muttasıf, Antakya’da Nakibüleşraf olan Es-Seyyid el-Hac Hasan Efendi dâileri erbab-ı rüşd ü reviiyyet ve

³⁷¹ BOA., HR. SYS. 2540/12, 14; 2541/3, 5, (14 Eylül 1921).

³⁷² Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. I, s. 22.

ashab-ı daniş ü faziletinden olmağın hidmet-i fetva-yı şerife-i mezkure efendi-i mumaileyh dâilerine ve mumaileyh nakib efendinin yerine sabık müftü mumaileyh Mehmed Efendi'nin akrabasından ve vücuh-ı kiramdan Emin Efendi-zade Es-Seyyid El-Hac Mustafa Efendi dâileri her vechle layık u seza olduğundan hikmet-i nikabeti şerife ile çerağ ve ihya buyrulması hususunu bu defa Antakya ahalisi ba-mahzar taraf-ı çekarenemden iltimas ve rica etmeleriyle arz-ı mahzar ve efendi-yi mumaileyhin kağıdı mevzuan hak-pay-i veliü'n-niamilerine takdim kılınmıştır. Lede'n-nazar keyfiyet malum-ı ilmi veliü'n-niamileri buyrulur. Fi'l-hakika mumaileyh Mehmed Efendi dâileri alilü'l-mizac ve fitne-i mezkurede yemin etmiş olduğundan hikmet-i mezkureden afv ve hanesinede ikamet ile da'vat-ı şahaneye muvazabet eylemesi hususuna musa'adeyi seniyye erzan ve umur-ı fetva-yı şerife mumaileyh El-Hac Hasan Efendi dâilerine ve hikmet-i nikabet mumaileyh El-Hac Mustafa Efendi dâilerine ihalesine saika-i behiyye-i veliü'n-niamileri şayan buyurulmak ma'razında arzuhal-i daraat-meal tahririne ibtidar ve takdim-i hak-payi ... kılındı. İnşallahu teala muhat-ı ilmi veliü'n-niamileri buyruldukda ol babda emr ü ferman hazreti men lehul emrindir.”³⁷³

³⁷³ BOA., HAT, 22258/A, (13 Ca 1245/10 Kasım 1829).

III. BÖLÜM

MÜFTÜLERİN GÖREVLERİ ve SOSYAL KONUMLARI

Müftüler, buldukları yerlerde fetva verme dışında başka görevler de yerine getirmekteydiler. Kadı naipliği,¹ Alay müftülüğü,² Meclis müftülüğü,³ Kaymakam vekilliği⁴ görevlerinde buldukları gibi mütevelli veya vasi atanırken onlara öncelik verilirdi. Ayrıca bir dergâhta postnişin (*tarikât şeyhi*) olan müftüler de vardı. 1815’de Ankara müftüsü Şeyh Mehmet Sait Efendi, Hacı Bayram Veli Dergâhında Postnişin idi. Ankaravî Mehmet Efendi’nin şehirdeki vakfına da mütevelli (*vakıf yöneticisi*) seçilmiş bulunuyordu.⁵ Müftüler ayrıca, Meclis-i idarenin ve mahkemelerin tabii azalarındandı. Gerek kadılarından kendilerine havale olunan şer’î meselelere ve gerekse halkın kendilerine tevcih ettiği şer’î suallere gereken cevapları verirlerdi. O beldenin ulemasına başkanlık ederek medreselerin mahsus nizamnamelerine uygun olarak müderrislerin en iyi şekilde memuriyet ve vazife icralarına nezaret ederlerdi. Ayrıca buldukları belde müderrislik ve vaizlik vazifelerinde de bulunurlardı. Mesela, Karahisar-ı Sahib müftülerinden Ali Efendi’nin Alaca Medrese vakfından almak üzere yarım hisse müderrisliğe mutasarrıf olduğunu görmekteyiz.⁶ Ayrıca imam, hatip, müezzin gibi din görevlilerinin imtihana tabi tutulmaları için kurulan imtihan komisyonunda müftüler de üye olarak yer alıyorlardı.⁷ Mahkemelerde ise “*şühudu’l hâl*” olan kişiler arasında bulunuyorlardı.⁸ Bunun yanında toplumsal düzenin sağlanması,⁹ asker alımlarında oluşturulan kura meclislerinde yer alması,¹⁰ miras¹¹ ve borç¹² meselelerinin çözülmesi, fakir olan kişilerin tesbit edilerek yardım sağlanması¹³ gibi bir çok

¹ İMMEŞ Arş., D: 2039; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 264.

² İMMEŞ Arş., D: 3208; Albayrak, **a.g.e.**, c. 3-4, s. 135-136.

³ BOA., İrade-i Dahiliye, 526/36319 (21 Muharrem 1281/25 Haziran 1864).

⁴ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defterleri**, c. 2, s. 183; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 215.

⁵ Ankara Ş. S., 216/224; Çadircı, **a.g.e.**, s. 92.

⁶ Afyon Ş.S., D.n. 67, Vr. 85b/B 272.

⁷ Özdemir, **a.g.e.**, s.206

⁸ Çadircı, **a.g.e.**, s. 94.

⁹ BOA., A. DVN., 50/42, (28 C 1265/21 Mayıs 1849).

¹⁰ **Ceride-i Askeriye**, defa 21, (29 Zilhicce 1280/04 Haziran 1864).

¹¹ BOA., A. DVN. MHM., 7A/87, (10 Za 1265/27 Eylül 1849).

¹² BOA., A. DVN. MHM., 9A/66, (20 C 1268/11 Nisan 1852).

¹³ BOA., A. DVN. MHM., 5A/56, (20 Ca 1264/24 Nisan 1848).

önemli görevi de yerine getiriyorlardı. Ayrıca cami, mektep, medrese, hamam, köprü, yol, çeşme, gibi dini ve sosyal kurumların inşa ve tamiratında önemli rol oynuyorlar, bir takım hayır cemiyetlerinde faaliyet gösteriyorlar, bir çok alanda eserler kaleme alıyorlar, sosyal bir takım hizmet ve faaliyetlerde bulunuyorlardı.

6 Haziran 1917 tarihinde yayımlanan “*Müftülerin Vezâifine Dair Nizamname*” ile müftülerin hangi görevleri yerine getirecekleri açık olarak tespit edilmiştir. Bu nizamname ile kişileri iyiliğe sevk edecek ilahi emirlerin uygulanması, ramazan-ı şerifin ve kutsal gecelerin ilanı ile ilgili hususların gerçekleştirilmesi İstanbul’da fetva eminine, diğer Osmanlı vilayetlerinde ise müftülere bırakılmıştır (Md.1). Taşrada oluşturulan Tevcih-i Cihat Heyetleri’ne ve vakıf işletmelerine bakan komisyonlara müftülerin başkanlık edeceği,¹⁴ bu heyetlerde görev alacak ulemanın müftü, evkaf müdürü ve memurları tarafından seçileceği (Md.2), yeni göreve getirilen hatiplere görevlendirilme beratlarının ulaşmasına kadar gerekli olan çalışma belgesinin müftü tarafından verileceği (Md.3), alt derecede veya maaşı az olan görevlere “*erbab-ı ehliyetden*” talep bulunmadığı durumlarda uygun kişiler arasından görevlendirmenin müftü tarafından yapılacağı (Md.4), işlemleri birbirine bağlı komisyonların başkanlığının müftü tarafından sürdürüleceği (Md.5), cami ve mescitlerde vaaz ve nasihat edecek ulemanın bu işleri yapması için sahip olması gereken resmi belgelerin o bölgenin müftüsü tarafından sağlanacağı (Md.6), vilayet ve ilhak edilmemiş sancakların merkez müftülerinin denetiminin meşihat makamınca uygun görülecek kişiler tarafından yapılacağı (Md.7) aynı nizamname ile hükme bağlanmıştır.¹⁵

¹⁴ Nizamname’nin bu maddesi uygulama aşamasında bazı anlaşmazlıkları da beraberinde getirmiştir. Nitekim, Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kurulmasından sonra, mütevellileri tarafından idare edilen, fakat Evkaf Nezareti’nce denetlenen mülhak vakıfların muhasebelerinin müftüler tarafından mı, kadılar tarafından mı denetleneceği konusu çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Müftülerin Vezâifine Dair Nizamname’de “Tevcih-i Cihat Komisyonları” başkanlığı ile görevlendirilen müftülere, mülhak vakıflarla ilgili herhangi bir sorumluluk verilmediğinden, şer’i hakimlerin görevleri ile ilgili düzenlemelerde de konuyla ilgili hiçbir açıklayıcı bilgi bulunmadığından durum, 31 Aralık 1917 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti’ne sorulmuş ve açıklama istenmiştir. (Bkz., **Ceride-yi İlmîyye**, c. IV, sayı: 35, 1336, s. 1040).

¹⁵ BOA., Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15–1/33 (14 Şaban 1335/4 Haziran 1917); **Takvim-i Vekayi**, 2907 (16 Şaban 1335/6 Haziran 1917); **Ceride-yi İlmîyye**, c. III, sayı: 32, 1335, s. 904 – 905; Yakut, **a.g.m.**, s. 47.

A. Müftülerin Görev ve Sorumlulukları

1. Fetva Vermek

Müftünün en önemli ve asli görevi fetva vermektir. Müftüler, fıkıh kitaplarının karışık düzeni ve her çeşit meseleye derhal cevap bulmanın zorluğu nedeniyle, hem mahkemelerde kadıların hem de herhangi bir anlaşmazlıktan dolayı halkın, müracaat edeceği dinî bir merci konumundadır.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde herhangi bir fikhî meseleyle ilgili cevabı öğrenmek isteyen kişiler, müftülere sorularını sözlü olarak sorar; cevaplarını da aynı şekilde alırlardı. IX. yüzyıldan sonra ise fetvalar, genellikle yazılı şekilde verilmeye başlanmış ve fetva makamının kurumsallaşmasına paralel olarak bazı gelenekler oluşmuştur.¹⁷

Osmanlı Devleti'nde müftülerin, diğer mezheplere göre fetva vermeleri mümkünse de¹⁸ daha ziyade Hanefî imamların en sahih kavillerine göre fetva vermeleri emredilmekte ve kendilerinden fetva istenilen konularda Hanefî fikhına dair yazılmış muteber kitaplarla¹⁹ bunların açıklama ve eklerine atıflar yaparak fetva vermeleri, ayrıca görev yaptıkları kazanın müftüsü olduklarını sarih bir şekilde belirtmeleri istenmekteydi.²⁰

“Hanefî mezhebinde bulunan bir müftü, kendisine sorulan bir mesele hakkında İmam-ı Azam'ın “kütüb-i zahirürrivaye” denilen kitaplarında bulunan cevaplardan birini izah eder. Eğer İmam-ı Azam'dan bir cevap bulunamazsa, önce İmam Ebu Yusuf'a, sonra İmam Muhammed'in görüşlerine başvurur. Bu görüşlerden birisi, dönemin yararına veya delilinin kuvvetinden dolayı, ulemanın ileri gelenleri tarafından tercih edilmiş ise, ona göre fetva verir. Nitekim bir mesele hakkında çeşitli cevaplar bulunuyorsa, bunların içinden hangisi ulema arasında kabul

¹⁶ Örsten, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁷ Atar, **a.g.mad.**, s. 494; Örsten, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁸ Mardin, **a.g.mad.**, c. IV, s.583.

¹⁹ Belgelerde “kütüb-i mutebere” olarak tesmiye edilen kitaplar şunlardır: a) El-Muhtar fi Fırui'l-Hanefiyye b) Kenzu'd-Dekaik c) Vikayetü'r-Rivaye fi Mesaili'l-Hidaye d) Mecmau'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Nehreyn e) Muhtasaru'l-Kuduri f) Mülteka'l-Ebhar.

²⁰ Afyon Ş. S., D.n. 67, Vr. 5a/B. 25, Vr. 45b/B. 166, Vr. 83a/B. 266.

görmüşse, onun uygulanmasını kabul eder; yoksa kendi isteğine göre fetva veremez. Müçtehit olmayan bir müftü, sorulan bir meselenin cevabını çeşitli kitaplarda bulamazsa, kendisinden daha ehliyetli âlim kişilere danışmalıdır. Sorulan herhangi bir dinî meseleye, o husustaki hükümleri bilmeden cevap vermekten kaçınılmalıdır; çünkü fetva vermek, çok önemli, sorumluluk gerektiren bir iştir."²¹

"Müftü, meseleyi inceledikten sonra, konu bilinmekle beraber, fakihler arasında tartışmalı bulunan, bir fakihin eski ve yeni fikirleri ile çelişik olan bir meseleye ilişkin ise, bir çözüm yolu arar ve buna göre fetvasını verir. Eğer meseleye fetvadan önce herhangi bir çözüm yolu bulunmamışsa, o zaman verilen bu yeni fetvanın yasama değeri de vardır. Ancak İslâm'da içtihat kapısı kapatılmış olduğundan "fetvayı veren kendi reyine, keyfine göre fikrini bildiremez"; bütün muteber imamların kitaplarını tarayarak, gerekli çözüm yolunu bulmaya çalışır. Eğer mevcut kitaplardan bir cevap çıkartamaz ise, o zaman "meselenin kütüb-i muteberede" bulunmadığını beyan ile yetinmek zorundadır. Ancak bazı hallerde şeriatın da meseleye bir cevap vermesi şart olduğundan, o zaman fetva veren, büyük zorlamalara ve hatta "hadis tahriflerine" bile girişir veya içtihat yasak olmasına rağmen, kendi fikrini bazı şer'î desteklerle belirtir. İşte, bu yolla, bilinmeyen bir meselenin çözüm yoluna ulaşmak, güç bir iştir ve buna ancak yüksek din adamları cesaret edebilirler."²²

Fetvalarda genel olarak kullanılan ibare ve ifadeler şunlardır:

1. Dua ve münacat: *"Allahu hüve'l-hadi; Allahu veliyyü'l-hidayeti ve'ttevfik."* Bu ifade, müftülere göre değişir.
2. Soru başlangıcı: *"Bu meselede eimme-i Hanefiyye'nin cevabı nasıldır?"*
3. Soru (*istiiftâ* konusu).
4. Rica ve istirham: *"Beyan buyurula, beyan buyurulup musab oluna"*.
5. Fetva başlangıcı tabiri olan *"el-cevab"* dan sonra veya bazen fetvanın

²¹ Örsten, **a.g.e.**, s. 8-9; Bilmen, **a.g.e.**, c. I, s. 251-255; Ecer, **a.g.m.**, s. 252.

²² Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, AÜHFY, Ank, 1963, s. 106-107; Örsten, **a.g.e.**, s. 9.

sonunda “*Allahu a’lem*” (*Allah en iyi bilendir*) ibaresi.

6. Cevap kısmı.

7. Fetvayı verenin ismi.

8. İmza ile birlikte “*el-fakir, el-hakir*” gibi bir tevazu ifadesi.

9. Allah’tan af dileği: “*ufiye anhu*”.

10. Fetvanın dayandığı kaynak.²³

Müftünün cevabı, genellikle satır boyunca uzanan “*el-cevab*” kelimesiyle başlar ve genellikle bizzat müftü tarafından yazılır. Sorulan soruya, gerekçe gösterilmeden kısaca, “*vardır*” veya “*yoktur*”, “*olur*” veya “*olmaz*”, “*meşrudur*” veya “*meşru değildir*”, “*caizdir*” veya “*caiz değildir*” şeklinde cevap verilir. Ancak bazı fetvaların cevapları, hâkim kararı gibi bir şarta bağlı olarak verilebilir. Cevaba iliştilmiş olan müftünün imzası, bazen babasının ve büyükbabasının isimleri, aile adı veya unvanı eklenmiş kendi ismiyle; ya ismi önceleyen ya da izleyen v.s. sıfatı ve onun kendi isminden sonra zikredilen hem müftüye, hem de babasına (*ve büyükbabasına*) atıfta bulunan “*ufiye anhu*”, “*af ola*” veya “*ufiye anhumu*” ibarelerinden oluşur. Şeyhülislam, imzalarına mertebe ve makamlarını ilave etmezken; kenar müftüleri, kendi mertebe ve makamlarını göstermişlerdir.²⁴

Fetva ile ilgili belge ve mecmualar incelendiği zaman müftülerin çok çeşitli konularda fetva verdikleri görülmektedir. Tereke davaları, ehl-i örf, vakıf davaları, ziraat ve hayvancılık, vakıf görevlileri ve maaşları, icar, iltizam, tazminat, vekillik, ortaklık, kölelik, şahitlik, hibe, diyet, alacak, evlatlık, nikah-talak, satış, yemin ve muhakeme gibi konular bunlardan başlıcalarıdır.

Fetvalar, meselelerin “*şer’i şerife*” ve “*kanun-ı münife*” yani şer’i ve örfi hukuka, veya çevrenin ya da ilgili cemaatin örf ve geleneklerine uygunluk yahut aykırılık durumlarının belirlenmesi bakımından önemlilik arz ediyordu. Bu şekilde

²³ Atar, **a.g.mad.**, s. 494; Örsten, **a.g.e.**, s. 13.

²⁴ Heyd, **a.g.m.**, s. 298; Örsten, **a.g.e.**, s.18.

fetvalar, hem toplumun her kesimini ilgilendiriyor, hem de devlet uygulamalarının hukukilik ve meşruluğunu onaylama aracı olarak vazife görüyordu.²⁵

2. Kadı Naipliği

Müftüler, İslâm Adliye Teşkilatı'nda yargı organının başında yer alan kadıların, en başta gelen yardımcıları ve danışmanlarıdır.²⁶ Müftüler, kadılık makamının boş bulunduğu yerlerde bu göreve vekalet edebiliyorlardı. Ayrıca kadılar tereddüde düştüğü ve çözemediği konularda fetva için müftüye başvuruyorlardı ki, bu da onların daha rahat karar almasına yardımcı oluyordu. Böylece müftüler, kadılık niyabetinde bulunabildikleri gibi onların teknik müşaviri olarak da görev yerine getiriyorlardı.

Örneğin, Kânunusani 1324 (1909)'de Hille, daha sonra ise Divaniye livası müftüsü olan Bağdatlı İsmail Hakkı Efendi, bu vazifesi yanında bulunduğu livada kadı niyabeti görevini de yerine getirmekteydi.²⁷ Yine 5 Temmuz 1911'de Ayancık müftülüğüne tayin edilen İsmail Hakkı Efendi,²⁸ müftülük görevinin yanı sıra 19 Eylül 1911-9 Ocak 1912 tarihleriyle, 17 Aralık 1913-15 Ocak 1914 tarihleri arasında kadı niyabeti görevini de vekaleten yürütmüştür.²⁹

Bir uygulamada problem yaşandığında, kadıya gönderilen fermanla, müftüye de kadıya yardımcı olması hususunda emir verilirdi. Örneğin; Karaman'daki Emir Musa medresesinin müderrisleri ile mütevellisi arasında ücretler konusunda bir ihtilaf çıkmış, şeyhülislamın işaretiyle çıkan fermanın uygulanması için müftüye, kadıya yardımcı olması için emir verilmiştir.³⁰

Bir kadılık boşaldığında yerine yenisi tayin edilinceye kadar adli işlerin işlerinin sekteye uğramaması için belde müftüsü veya münasip bir başkasına meşihat tarafından adlî yetki verilebilirdi. Ancak bu halde bu kişinin o belde idare

²⁵ Akdağ, **a.g.e.**, c. II, s. 80.

²⁶ Yakut, **a.g.m.**, s. 34.

²⁷ İMMEŞ Arş., D: 2039; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 264.

²⁸ Bkz. Ek-14.

²⁹ DİB Arşivi., D: 23-1324; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 157.

³⁰ Karaman Kadı S., No: 281, s. 13/1.

meclisinden tasdikli tatbik mührünü meşihat makamına göndermesi gerekirdi. Aksi halde vekalet maaşı alamazdı.

Devlet hizmetine ilk olarak Kanunusani 1308 (1855)'de Nusaybin kazası müftülüğü ile başlayan Mehmet Lütfü Efendi, Haziran 1313 (1897)'de memleketi olan Midyat müftülüğüne tayin olunmuş, ayrıca bulunduğu beldedeki naiplerin azl veya tayinleri sebebiyle boşalan niyabetlerin vekaleti vazifesini de yerine getirmiştir.³¹

12 Mart 1873'de, yürürlüğe giren "*Hükkâm-ı Şeriyye Nizamnamesi*"nin üçüncü maddesi ile sadece merkez vilayet müftülerine tanınan naiplik yapabilme hakkı, görülen ihtiyaçtan dolayı 21 Aralık 1889 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile yeniden düzenlenmiş ve bu düzenleme sonucunda liva ve kaza müftülerinin de naip olarak istihdam edilebilmeleri sağlanmıştır. Böylece, fetva vermekle görevli bulunan müftülerin, belli bir çalışma süresinin sonunda naip olarak atanarak, adlî işlerden de sorumlu tutulmaları süreci başlamıştır.³²

II. Meşrutiyet döneminde çıkartılan 1913 tarihli "*Hükkâm-ı Şer'i ve Memurîn-i Şer'iyye Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" ile müftülere tanınan adli yetkiler sınırlandırılmış, ancak bir kazanın kadılık makamı boş bulunduğu, bu kazaya usulüne uygun bir atama yapılmıyca kadar, belde müftüsünün vekalet etmesine izin verilmiştir. Yine aynı Kanun-ı Muvakkat ile müftülerin asıl görevlerinin din ve diyanet ile ilgili işler olduğu da kabul edilmiştir. 1914 yılında, hükümetin girişimi ile Kanun-ı Muvakkat üzerinde gerçekleştirilen değişiklikle, müftülerin kadılara vekalet edebilme yetkileri en aza indirgenmiştir. Bu değişikliğe göre, bir kazada uzun yıllar müftülük yapan kişilerin bile, ancak sınava tabii tutularak kadılıkla görevlendirilmeleri söz konusu olabilmıştır.³³

"Müftülerin, kadılık makamı boş bulunan kazalarda, hangi koşullarla kadılara vekâlet edebilecekleri, 20 Ocak 1915 tarihinde, meşihat makamı tarafından hazırlanarak, Meclis-i Mebusan'a sunulan "Mehakim-i Şeriyye'de İcra-yı Vekâlet

³¹ İMMEŞ Arş., D: 2030; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 201.

³² BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 49/78, (28 R 1307/21 Aralık 1889); Yakut, **a.g.m.**, s. 39.

³³ Yakut, **a.g.m.**, s. 50.

Edenler Hakkında” ki kanun lâyihası ile bir kez daha gündeme getirilmiştir. Buna göre, şer’i mahkemelerde “icra-yı vekâlet” edecek kimselerin, Darülfünun-ı Osmani’nin Hukuk Şubesi’nden veya Medrese-yi Kuzzat’tan mezun olmaları ya da en azından beş yıl süre ile kadılık, müftülük görevlerinde bulunup, yeterliliklerini ispatlayarak, meşihat makamından adlarına mezuniyet belgesi düzenlenmiş olmaları gerekiyordu.”³⁴

3. Müderrislik

Müftülerin birçoğu ifta görevinin yanında müderrislik vazifesini de birlikte yürütüyorlardı. Kişinin müftü olması müderris olarak görev yapmasına veya talebe okutmasına engel teşkil etmiyordu. Pekâlâ müftüler de eğitim-öğretim işleriyle uğraşabiliyorlardı. Müftülük görevini yerine getirirken kendisine müderrislik vazifesi tevcih olunanlar bulunduğu gibi, müderrislik vazifesini icra ederken müftü olarak tayin olunup bu iki görevi birlikte yürütenler de oluyordu. Bunun yanında sabık müftüler de münhal bulunan medreselerde görevlendirilebiliyordu.³⁵ Ayrıca bazı kayıtlarda hem müftülük hem de müderrislik görevini bir arada yerine getiren kişiler hakkında “müftü-müderris” ibaresinin kullanıldığını da görmekteyiz.

19 Ekim 1909’da Taşköprü müftülüğüne tayin edilen Mehmet Emin Efendi³⁶ bu görevi ile beraber bulunduğu kazada müderrislik vazifesini de yerine getiriyordu. Girdiği imtihanlarda başarı göstererek “*ibtida-i hariç*” ve “*ibtida-i dâhil*” unvanlarını alarak Sahn müderrisliğine kadar yükselmiştir.³⁷

18 Haziran 1902’de Bursa Mustafa Kemal Paşa medresesi müderrisliğine, beş yıl dokuz ay sonra da, 17 Mart 1908’de Mustafa Kemal Paşa müftülüğüne atanan Osman Efendi müftülük görevinin yanı sıra müderrislik görevini de sürdürmekteydi. Bu sırada Edirne’den “*ibtida-i hariç ruusuname-i hümayun*”, Bursa’dan “*ibtida-i*

³⁴ Yakut, **a.g.m.**, s. 43.

³⁵ Münhal bulunan medresenin sabık Muş müftüsü Hasan Efendi’ye tevcihi. BOA., A. DVN., 136/25, (07 R 1275/14 Kasım 1858), (Bkz. Ek-13).

³⁶ Bkz. Ek-15.

³⁷ DİB Arşivi., D: 23-1654; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 155.

dâhil ruusuname-i hümayun” unvanlarını alarak Sahn müderrisliğine kadar yükselmiştir.³⁸

1900’de Maçka Feyziye medresesine müderris olarak tayin edilen Mehmet Kamil Efendi bu görevde iken, 29 Aralık 1916’da Maçka kazası müftülüğüne atanmış, bu arada yürütmekte olduğu müderrislik görevi de uhdesinde bırakılmıştır.³⁹

30 Ekim 1892 tarihinde Cizre kazası müftülüğüne tayin edilen Ahmed Hilmi Efendi’nin uhdesine 29 Kasım 1910’da müderrislik vazifesi tevcih olunmuştur.⁴⁰

Şevval 1325 (1907)’de Sarışağban kazası müftülüğüne tayin edilen Hacı İbrahim Efendi’nin uhdesine, aynı yıl içinde Karacalar medresesi müderrisliği de tevcih buyrulmuştur.⁴¹

1888’de Trabzon merkez müftülüğüne atanan Mahmut İmadettin Efendi, 1901 yılında, daha önce Osmanlıca muallimliği yaptığı Trabzon Askeri rüştiyesinde bu sefer Arapça muallimliğine tayin olunmuş, müftülük ve muallimlik görevini 21 Temmuz 1324 (1908)’e kadar devam ettirmiştir.⁴²

Rizeli Mehmet Efendi, 1911’de Adalar kazası müftü ve müderrisliğine tayin olunmuş, Rize’nin Ruslar tarafından istilası sonunda memleketine gitmiş ve Rize’nin kurtuluşu üzerine 1919’da mezkur beldenin müftülüğüne tayin olunmuştur.⁴³

1713 senesine ait bir arzuhalde, Antakya’da her kim müftü olursa o kişinin Yeğen Mehmet Ağa medresesinde yevmi 15 akçe vazife ile müderrislik yapacağı beyan edilmektedir.⁴⁴

³⁸ DİB Arşivi., D: 23-1232; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 195-196.

³⁹ DİB Arşivi., D: 23-2518; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 190.

⁴⁰ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 191; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 217.

⁴¹ İMMEŞ Arş., D: 4532; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 184.

⁴² İMMEŞ Arş., D: 2435; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 35.

⁴³ İMMEŞ Arş., D: 2944; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 67.

⁴⁴ BOA., Cevdet Maarif, Belge nr. 6396.

Hendek'te faaliyete geçen ve 1., 2., 5. ve 11. sınıfların oluşturulacağı tahmin edilen medresede öğretim için dört kişi belirlenmiştir ki bunlar arasında bir müderris, bir imam ve kaza müftüsü bulunmakta idi.⁴⁵

4. Meclis Müftülüğü ve Azalığı

Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılandırılmaya başladığı II. Mahmud (1808-1839) döneminde, müftülük göreviyle ilgili önemli değişiklikler ve düzenlemeler gerçekleştirilmiştir.⁴⁶ Bu dönemde oluşturulan nezaret meclislerinin her birinin bünyesinde bir müftü görev almış, hatta Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (1836), Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî (1838) ve hepsinin üstünde çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye (1838) gibi meclislerin tamamında müftü, üye olarak yer almıştır.⁴⁷ Ayrıca bir çok komisyonda başkan ve üye olarak görevde bulunmuştur. Böylece, taşrada halkın fetva isteklerini karşılayan bu makam, artık devlet örgütlenmesi içinde de yer alarak bir nevî meclislerde alınan kararların şer'i onay mekanizması işlevini görmeye başlamış bunun yanı sıra meclis üyelerinin belirli saatlerdeki namazlarına imamlık görevini de yerine getirmiştir.⁴⁸

1838 başlarında ticaret, ziraat ve sanayinin geliştirilmesini sağlamak amacıyla Meclis-i Umûr-ı Nâfia oluşturulmuş, ertesi yıl da Ticaret Nezareti kurulmuştur. Bu nezaret, beratlı hayriyye ve Avrupa tüccarının birbirleri veya ecnebi devlet tüccarları arasında doğan her türlü ticari ihtilafın hal mercii olarak kabul edilmiştir. Ticaret Nezareti'nde bu gibi davalara bakıp halletmek üzere müstakil bir meclis toplanmasına karar verilmiştir. Öte yandan mecliste ticaret davaları görülürken şer'î hukuka müracaat gerekirse Meclis-i Umûr-ı Nâfia müftüsüne sorulması kararlaştırılmıştır.⁴⁹

⁴⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), nr. 051/7.65.25, 17 Mart 1338/18 B 1340 (17 Mart 1922)

⁴⁶ Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁷ Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye yapılan müftü atamaları için Bkz. BOA., İrade-i Dâhiliye, 1242, (28 Ramazan 1256/24 Kasım 1840); 2033, (16 Cemaziyülevvel 1257/6 Temmuz 1841); 13064, (28 Zilkade 1266/5 Ekim 1850); 19223, (22 Şevval 1270/18 Temmuz 1854); 20344, (12 Zilhicce 1271/25 Ağustos 1855).

⁴⁸ Seyitdanlıoğlu, **a.g.m.**, s. 85; Atâ, **a.g.e.**, c. III, s. 121-122; 295-296; Yakut, **a.g.m.**, s. 37.

⁴⁹ Şerif Mardin, "Mecelle'nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar", **Türk Modernleşmesi**, İst. 1991, s. 125-126; Ali Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul, 1991, s. 130-131.

1840 sonuna doğru, sarrafların (*banker*) devlet ihaleleri, iltizam ve ticaretle ilgili davalarını çözüme kavuşturmak gayesiyle Maliye Nezareti'nde Meclis-i Muhasebe adıyla bir meclis kurulmuştur. Bu meclis altı aza ve bir müftüden oluşuyordu. Davalarla ilgili şer'î problemlerin çözümü için müftüye müracaat ediliyordu. Bu meclis 1860 yılına kadar işlevini sürdürmüştür.⁵⁰

1836'da devletin her türlü askerlik işlerini düzenlemek ve denetlemek için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî kurulmuştur. Bu meclis bir başkan ile bir sekreter ve on beş üyeden oluşuyordu. Üyeler arasında bir müftü ile mülkiye ricalinden siyaset işlerinde yetkisi bulunan bir kişi de bulunuyordu. Diğer üyeler ise ordu erkanından idi. Askerlik ile ilgili kanunlarla, nizamname ve talimatnameleri hazırlamak bu meclisin vazifeleri arasında idi.⁵¹

Tanzimat dönemiyle beraber yönetim alanında uygulamaya konulan yeniliklerden birisi de Muhassıllık Meclisleri'dir. Muhassıllar, bu meclise başkanlık ederek, devlete ait vergi ve hazine gelirlerinin toplanması görevini yerine getiriyorlardı. Çok önemli olan bu hizmeti tek başlarına yerine getirmeyecekleri göz önünde tutularak yanlarına verilecek emlak ve nüfus katibi ile birlikte vardıkları sancak ve eyalet merkezlerinde birer meclis oluşturacaklardı. Bu meclisin üyeleri yöre ileri gelenleri arasından dinî topluluklar göz önünde bulundurularak seçimle belirlenecekti. Muhassıl, hakim, müftü, asker zabiti ve katipler bu meclisin doğal üyeleri arasında yer alıyorlardı.⁵²

1842'de Muhassıllık Meclisleri kaldırılarak yerlerine Memleket Meclisleri kurulmuştur. Bu meclisler, eyalet merkezlerinde vali, sancak merkezlerinde ise kaymakam riyasetinde, defterdar, belde hâkimi (*kadı*), müftü, halktan seçilmiş dört kişi, gayrimüslimlerin ruhani liderleri ile belediye temsilcilerinden (*kocabaşlıları*) oluşuyordu. Bu meclislerin, yöneticileri denetleme, vergi gelirlerinin zamanında toplanarak gönderilmesini sağlama, kaymakam, kaza müdürü ve defterdarların

⁵⁰ Şerif Mardin, **a.g.e.**, s. 126

⁵¹ Karal, **a.g.e.**, c. VI, s. 120.

⁵² Çadırcı, **a.g.e.**, s. 212.

tuttukları aylık ve yıllık gelir-gider defterlerini inceleme yetkisi olduğu gibi aynı zamanda bu konularda sorumluluğu da bulunuyordu.⁵³

1846 yılında İstanbul'da bir takım suçları muhakeme etmek üzere Zabtiye Müşirliği'ne bağlı, bir reis, müftü⁵⁴ ve azalardan oluşan Zabtiye Meclisi kurulmuşsa da daha sonra bu meclis lağvedilerek yerine aynı azaların yer aldığı ve yine Zabtiye Müşirliği'ne bağlı olmak üzere Divan-ı Zabtiye ve Meclis-i Tahkik olmak üzere iki ayrı meclis kurulmuştur.⁵⁵

Müftüler, idare meclislerinin de tabii üyesi durumundaydılar. Bunların başında yer alan Vilayet İdare Meclisi, valinin başkanlığında çalışmaktaydı. Meclis üyelerinin bir kısmı “*tabii*” bir kısmı da “*seçilmiş*” üyelerden meydana gelirdi.⁵⁶ Bu meclisin tabii üyeleri, Vali, Naip, Defterdar, Müftü, Mektupçu, Evkaf Müdürü ve Defter-i Hakani Memuru idi. Vilayet İdare Meclisi'nin birinci görevi genel idare, ikinci önemli görevi ise yargılama idi. Fakat özel hukuka ve şer'iyeye mahkemelerine ait konulara kesinlikle karışmayacaklardı.⁵⁷

Livalarda ise, mutasarrıf başkanlığında Liva İdare Meclisleri bulunuyordu. Bu meclisin görevi, liva düzeyinde idari, mali, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerini ve idari uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlamaktı. Müftü ise bu meclisin tabii üyelerindendi.⁵⁸

Kaza İdare Meclisleri ise kaymakamın başkanlığında, naip, müftü, mal müdürü, tahrirat katibi ve seçilmiş dört üyeden oluşmaktaydı. İdari davalar, gelir ve

⁵³ Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ankara, 1974, s. 29; Çadircı, **a.g.e.**, s. 215.

⁵⁴ BOA., İrade-i Dahiliye, 6035 (22 Rebiyülevvel 1262/21 Mart 1846).

⁵⁵ 1854'de teşekkül eden bu iki meclisten biri işlenen suçlardan ve kabahatlerden nihayet üç ay hapis veya on mecdiye altını ceza-yı nakdî alınacak derecede olanları muhakeme etmek üzere kurulan Divan-ı Zabtiye'dir. Diğer meclis ise olup, bir öncekinin baktığı davaların üstünde yer alan suçlarla her çeşit cinai davalarda bir tahkik ve muhakeme mercii sıfatını taşıyordu. (Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-i Belediye**, İstanbul, 1337, I/937).

⁵⁶ Burhan Şahin, “Cumhuriyet Öncesi Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı, (1839–1903)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, T.İ.T. Enstitüsü, Ankara 1992, s. 1.

⁵⁷ Mutullah Sungur, “**XIX. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi**”, Türkler, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 755; Kastamonu Vilayeti Salnamesi, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu, H.1311 (M. 1893).

⁵⁸ Ortaylı, **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, s. 80.

giderlerin gözden geçirilmesi, devlete ait kurum ve kuruluşların korunması, beledi tesislerin yapılması ve onarımı, bu meclislerin görevleri arasındaydı.⁵⁹

1838'de kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azaları içerisinde bir de ilmiye sınıfının sadr (*kazasker*) rütbesini taşıyan mensupları arasından en kıdemlisinin tayin edildiği Meclis-i Vâlâ Müftüsü vardı. Meclis önüne gelen bir kanun teklifinin şer'î prensiplere uygun olup olmadığı hususunda kendisinden görüş istendiği gibi; Meclis'in mahkeme olarak verdiği kararlarının da ön-kontrolü, bu müftüye aitti.⁶⁰

Yukarıda genel olarak bahsettiğimiz meclislerin dışında, müftüler diğer bir çok mecliste de tabii aza olarak yer almış ve meclis müftülüğü görevini yerine getirmişlerdir: Hassa Ordusu Meclisi Müftülüğü, Dersaadet Ordusu Meclisi Müftülüğü, Meclis-i Vükela Müftülüğü, Meclis-i Maarif-i Umumiye Müftülüğü, Meclis-i, Meclis-i Nafia Müftülüğü,⁶¹ Meclis-i Ziraat Müftülüğü,⁶² Meclis-i Ticaret Müftülüğü,⁶³ Evkâf Müftülüğü,⁶⁴ Tophane-i Amire Müftülüğü,⁶⁵ Meclis-i Bahriye Müftülüğü,⁶⁶ Meclis-i Liman Müftülüğü⁶⁷ vs. bunlardan bazılarıdır.

Mecliste görev yapan müftüler ve azalık vazifeleriyle ilgili bazı belge örnekleri aşağıda verilmiştir:

Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âli'nin lağvedilmesiyle meclis müftüsü Çerkeşli Mehmed Efendi, 10.000 kuruş eski maaşıyla Meclis-i Nafia müftülüğüne, üyelerden Salih ve Raif Efendiler 10.000'er ve Lebîb Efendi 7.500 kuruş eski maaşlarıyla Meclis-i Nafia azalıklarına tayin edilmişlerdir.⁶⁸

⁵⁹ Kastamonu Vilayet Salname, H. 1311 (M. 1893); Çadırcı, **a.g.e.**, s. 260.

⁶⁰ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 211.

⁶¹ BOA., İrade-i Dahiliye, 1248, (29 Ramazan 1256/25 Kasım 1840); 24160, (17 Muharrem 1273/18 Eylül 1856); 27001, (3 Cemaziyülevvel 1274/21 Aralık 1857).

⁶² BOA., İrade-i Dahiliye, 13033, (14 Safer 1266 /30 Aralık 1849).

⁶³ BOA., İrade-i Dahiliye, 18649, (5 Muh. 1270/8 Ekim 1853); 29630, (10 Safer 1276/8 Eylül 1859).

⁶⁴ BOA., İrade-i Dahiliye, 6697, (6 Zilhicce 1262/26 Kasım 1846); 7778, (Receb 1263/Haziran 1847).

⁶⁵ BOA., İrade-i Dahiliye, 29591, (Zilkade 1276 / Mayıs 1860).

⁶⁶ BOA., İrade-i Dahiliye, 5743, (18 Zilhicce 1261/18 Aralık 1845); 9326, (3 Receb 1264/6 Haziran 1848); 9399, (Receb 1264/Haziran 1848); 526/36319, (21 Muharrem 1281/25 Haziran 1864); 38872, (22 Ramazan 1283/28 Ocak 1867).

⁶⁷ BOA., A. AMD., 32/133 (29 Z 1267/25 Eylül 1851).

⁶⁸ BEO (Bâb-ı Âli ,Evrak Odası), Ayniyat Defteri, nr. 766, s. 84-89; (27 C 1255/7 Eylül 1839).

Sivas valiliğinin 19 Ekim 1918 tarihli teklifi üzerine meşihat makamınca 26 Kasım 1918'de Amasya Müftülüğü'ne tayin edilen Hacı Tevfik Efendi, Meclis-i Umumi Vilayet Azalığı, Amasya Sancağı Livası İdare Meclisi Azalığı ve İaşe Komisyonu üyeliği görevlerinde bulunmuştur.⁶⁹

1 Eylül 1885 tarihinde babası Denizli Müftüsü Osman Nuri Efendi'nin fahri Müftü Müsevvitliği (*Müftü Yardımcılığı*) göreviyle ilk memuriyet hayatına başlayan Ahmet Hulusi Efendi,⁷⁰ 1910'da bu göreve 200 kuruş maaşla asaleten atanmıştır. Aynı yıl Aydın Vilayeti İl İdare Meclisi üyeliğine seçilmiş, bir yılı aşkın bir süre, bu mecliste Denizli Sancağı'nı temsil etmiştir. Bu arada, Mekke-i Mükerrerme'ye akan “*Ayn-ı Zebin*” su yolunun tamiri için kurulan (12 Temmuz 1906) yardım toplama komisyonunun da başkanlığını yapan Ahmet Hulusi Efendi, ağabeyi Mehmet Tahir Efendi'nin vefatı üzerine 6 Haziran 1918'de Denizli Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.⁷¹

Burhaniye müfti-i sabıkı Hoca Mehmed Efendi, sırasıyla, Maarif Komisyonu Başkanlığı (1906-1907), Burhaniye Kazası İdare Meclisi Üyeliği (1908-1911), Liva (*Balıkesir*) İdare Meclisi Üyeliği (1913-1916) görevlerinde bulunmuş, son görevini yürütmekte iken, Ocak 1916'da Burhaniye müftüsü olarak tayin edilmiştir.⁷²

1888'de Tirebolu müftüsü olarak görev yapmakta olan Osman Nuri Efendi, 1902'de bu görevinin yanında Maarif Komisyonu reisliği, Kaza İdare Meclisi ve Ferağ Komisyonu Üyeliğinde bulunmuştur.⁷³

5. Mahkeme Azalığı ve Şuhûdu'l-hâl

Müftü, fetva verme dışında şeriat mahkemelerinde görülen önemli davalarda muhakemenin yapılış tarzını gözetleme görevini de yerine getirir ve “*şuhûdu'l-hâl*”

⁶⁹ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. I, s. 176.

⁷⁰ Bkz. Ek-14.

⁷¹ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. I, s. 73-74.

⁷² DİB Arş., D: 23-1676; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 284-285.

⁷³ Ayhan Yüksel, **Tirebolu'dan Simalar**, İstanbul, 2005, s. 257.

azası olarak bulunurdu.⁷⁴ Kadı, davaya baktığı sırada diğer şuhûdu'l-hâl azalarıyla⁷⁵ istişare ederek örfî hukuk ve mahallî adetler hakkında kendilerinden bilgi aldığı gibi, çözemediği şer'î konular hakkında da müftüye danışarak kendisinden fetva isteyebilirdi. Eğer davada taraflar kesin bir ispatta bulunamazlarsa veya kadı mesele üzerinde kati bir yargıya varamazsa ve karar sorumluluğunu tek başına almak istemezse, o zaman kanuni görüşünü almak için müftüye başvururdu.⁷⁶

O da şer'î şerife uygun olarak kendisinden halli istenen meseleyi Hanefî mezhebi kurallarına göre cevaplar, belirli anonim isimler (*Örneğin erkekler için Zeyd, Amr ve Bekir, kadınlar için, Hind ve Zeyneb adları*) kullanarak sorunu nazari olarak çözerdi. Fetvanın cevabı genellikle “*olur*” ya da “*olmaz*” şeklinde kısa ve kesin olurdu. Bazen de usulen arkasından “*Allah bilir*” sözü de eklenirdi.⁷⁷

Adaleti gerçekleştirme sorumluluğu bulunan kadıların yardımcılarında olan “*şuhûdu'l-hâl*”, müşahit sıfatıyla mahkemelere iştirak ederdi. Bunlar yargılama esnasında yapılan muameleyi takip ve tetkik için mahkemede bulunan kişilerdi. Şuhûdu'l-hâl üyeleri genellikle kaza bölgesinin müftü, müderris, âyan, eşraf gibi şehrin ileri gelenleri arasından seçilirdi. Heyet içerisinde zaman zaman kazaskerlerin de bulunduğu olurdu. Davada hazır bulunan bu üyelerin adları, verilen kararların veya dava tutanaklarının bitimine yazılıyordu. Bu şekilde kadı, adı geçen kişileri şahit göstererek, duruşmaların herkese açık olduğunu ve yargılamanın kurallara uygun geçtiğini ispat etmek istiyordu. Bu tür yargılamalar sonunda tutulan kayıtların bitimine genellikle müftü, nakibüleşraf kaymakamı, şeyh ve dervişlerden bazıları ile birlikte esnaf kethüdalarının isimleri yazılıyordu.⁷⁸ Bazen mahkemelere beldenin bütün ileri gelenlerinin katıldığı da oluyordu. Örneğin, bir vakıf araziye yapılan müdahale ile ilgili olarak Ankara mahkemesinde geçen duruşmaya bütün ileri

⁷⁴ Akdağ, müftünün mahkemede bizzat bulunmadığını söylüyorsa da “meclis-i şer”e dahil olan “şuhûdu'l-hâl” grubunun tabii bir üyesiydi ve önemli davalarda bu grup içinde bulunuyordu. Örneğin, XVII. yy. ortalarında d'Arvieux, Sidon mahkemesinde bir müftünün de bulunduğunu ve bunun davaya karışmamakla beraber, güç durumlarda kadıya danışmanlık yaptığını söylemektedir. (Arık, **a.g.m.**, s. 24).

⁷⁵ Diğerleri, Kethüda, Nakibü'l-eşraf Kaymakamı, Ahi Baba, Defterdar vs.

⁷⁶ Arık, **a.g.m.**, s. 24.

⁷⁷ Arık, **a.g.m.**, s. 24.

⁷⁸ Çadircı, **a.g.e.**, s. 90-91; Arık, **a.g.m.**, s. 19.

gelenler katılmışlardı. Bunların başında ise, müftü, nakibüleşraf kaymakamı, Ankara âyanı, müderris ve dervişler de bulunuyordu.⁷⁹

Şuhûdu'l-hâl olarak görev yapan saygın üyeler için kıymet ve hürmet ifade eden unvanlar kullanılmaktaydı. Eğer şuhûdu'l-hâl olan kimse müftü veya âlim biri ise “*kıdvetü'l-ulema*” (âlimlerin tabi olup boyun eğdikleri âlim) veya “*umdetü'l-ulema*” (âlimlerin güvenini kazanan) gibi tabirler kullanılırdı.⁸⁰

1914 yılında Muğla müftülüğüne tayin olunan Halil İbrahim Efendi vefatına kadar (v. 1917) bu görevi yerine getirdiği gibi aynı tarihlerde altı yıl kadar da mahkeme azalığı görevinde bulunmuştur.⁸¹

Kosova müftüsü Hasan Fehmi Efendi,⁸² 17 Temmuz 1317 (30 Temmuz 1901)'den 13 Kanunusani 1318 (26 Ocak 1903)'e kadar Kosova Vilayeti İstinaf Ceza Mahkemesi azalığında bulunmuş, 15 Eylül 1337'de ise İnegöl kazası müftülüğüne atanmıştır.⁸³

Müftüzâde Diyarbakırlı Seyit İbrahim Efendi, Nisan 1319 (1903)'dan Mart 1321 (1905)'e kadar Mahkeme-i Bidayet Hukuk ve Eylül 1324 (1908)'den Mart 1325 (1909)'e kadar Mahkeme-i İstinaf azalıklarında bulunmuş, 16 Eylül 1912'de Diyarbakır müftülüğüne tayin edilmiştir.

Şamlı Mehmet Efendi, Mart 1285 (1869)'de Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet azalığına, Mart 1288 (1872)'de Liva Meclisi Temyiz reisliğine, Nisan 1289 (1873)'da Divan Temyiz azalığına, Şubat 1290 (1874)'da Meclis-i Temyiz ikinci reisliğine, Teşrinisani 1295 (1879)'de Mahkeme-i İstinaf azalığına, Kanunuevvel 1297 (1881)'de Vilayet Merkezi Bidayet Mahkemesi reisliğine ve 16 Teşrinievvvel 1303 (1887) tarihinde de Şam müftülüğüne tayin olunmuştur.⁸⁴

⁷⁹ Ankara Ş. S., 204/ 52.

⁸⁰ Antakya Ş. S., 130/12, 154/55, 360/39, 99/74, 644/45.

⁸¹ A. Rıza Hakses, **Muğla Mentеше Büyükleri**, Muğla, 1999, s. 157.

⁸² Bkz. Ek-15.

⁸³ Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 84.

⁸⁴ İMMEŞ Arş., D: 1041; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 70-71.

Prizren müftüsü Mehmet Emin Efendi, 1879'da Prizren sancağı Bidayet Mahkemesi aza mülazımı, 1883'de ise Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi azası olarak görevde bulunmuştur.⁸⁵

Aşağıdaki mahkeme tutanaklarında müftülerin dava nihayetinde şuhûdu'l-hâl olarak kaydedildikleri görülmektedir:

Hayrullah mahallesinde sakin Muhammed b. Halil'in aynı mahallede bulunan evini Şişlizâde Osman Ağa'ya sattığına dair belge ve şuhûdu'l-hâl:

“Hayrullah mahallesi sakinlerinden Muhammed b. Halil mahalle-i mezkûrede vakı' bir bâb menzil-i mahdûdun bi-cümlete't-tevâbi ve'l-levâhi'a şurût-i mefsededen 'ârî olarak ikibin kuruşa Hacı Kirmozâde Hacı Mustafa Efendi'nin vekîli Şişlizâde Osman Ağa'ya bey' ve temlik ve teslîm ve ahz-ı semen mebi'-i mezkûr kıldığı iş bu sicile kaydolundu.

Şuhûdu'l-Hâl;

Fekâhatlü Müftü Hacı Muhammed Tahir Efendi/Sabık Müftü Abdurrahman Efendi/Hacı Esad Efendi/Abdurrahman Ağa /Şerif Beg/Hamevizâde Mustafa Beg/ Arabi Katibi Hafız Efendi/Meclis Katibi Arami Efendi/ve gayruhum hazırîn.”⁸⁶

Aynı şekilde, “Darende kasabası civarında bulunan Elbistan kazasında meskun sineminli aşireti içinde oturan seyitliği ve soyunun büyüklüğüyle bilinen Hamza Dede oğlu Bektaş Dede isimli kişi baba ve dedelerinden kalan bir şecereleri olmadığından, soyunu tescil ettirmek, nesillerinin Zeynelabidine dayandığını ispat etmek ve şecere almak için Kerbela, Kufe ve Necef kazalarına giderek, burada bulunan nakîbüleşraflardan soyunu tescil eden belgeyi aldığı mahkemece malum olup kendisine bu konuda mahkemenin aldığı kararı bildiren belge kendisinin isteği üzere verilmiştir.

⁸⁵ İMMEŞ Arş., D: 4639; Albayrak, a.g.e., c. II, s. 189-190.

⁸⁶ 205/1 No'lu Şanlıurfa Ş. S., sayfa nr. 55, Belge nr. 123.

Faziletli Müfti Efendi, Kethüdazade Mehmed Efendi, Arabzade Ahmed Efendi, İbrahim Ağazade Mustafa Efendi, Kütübhane Emîni İbrahim Ağa.”⁸⁷

Aşağıdaki belgede, miras kalan bir arsanın satışında Şuhûdu’l-Hâl olarak Müftü Efendi’nin de bulunduğunu görüyoruz.

*“Debbağlar mahallesinden vefat eden Nakib oğlu Emin Efendi bin Ahmed’in varisleri babalarından kendilerine kalan han arsasını Rıza Beg bin Ali Efendi ve Müderris Arif Efendi’ye 2305 kuruşa satmaları hakkındaki davada Şuhûdu’l-Hâl; Müftü Efendi, İsmail Efendi tahrirat kâtibi, İstintâk kâtibi Kadir Efendi, Başkâtib Nâfi Efendi, Mukayyed Hacı Efendi, Kâtib Nûri Efendi”*dir.⁸⁸

Diğer bir belgede ise Larende (Karaman) Alâeddin-i Rumî ve Valide Sultan tekkelerinde, mevlitlerde okuyanların yemeleri ve içmeleri için 375 kuruşun vakfedildiği vakfiyede, Müftü Seyit Mehmet Raşit Efendi’nin de isminin geçtiği görülmektedir.⁸⁹

Bazen de halk müftülerden aldıkları fetvayı göstererek saraya veya mahkemeye başvurup ona göre emir veya hüküm verilmesini isteme hakkına sahiptiler. Şer’iyye sicillerinde bununla ilgili belgeler vardır. Buna bir örnek verelim:

Gayrimüslim vatandaşların (*zimmiler*) Ankara’da bir kilisenin tamiri için Müftü Hamid Efendiye sordukları soru ve aldıkları fetva şöyledir:

“Bu mesele beyânında ne buyrulur ki, bir kasaba kurbunda vâki kenisenin (kilisenin) üstü tamire muhtaç oldukda kadîm olmağın tamir olunmak caiz olur mu, beyâniyle müs’ab oluna.

Allahu a’lem el-cevab olur. Ketebehu el-fakir Hamid ‘ufiye ‘anh.”

Zimmiler, bu fetva ile saraya başvurmuşlar ve bir emr-i şerif almışlardır. Ankara Kadısı, emr-i şerif ve fetva gereğince adı geçen kiliseyi teftiş etmiş ve tamirine izin vermiştir. Bu konuda tutulan gerekçeli tutanak şöyledir:

⁸⁷ 998 No’lu Defter-i Hakani, 1999/71, (Zilhicce 1793).

⁸⁸ 937 No’lu Bolu Ş. S., 937/6.

⁸⁹ Karaman Kadı S., No: 297, s. 260/1.

“Budur ki, Ankara zimmileri, yedlerinde emr-i şerif-i vacibüt't-teşrif varid olub mazmûn-i hümâyûnunda, “Nefs-i Ankara'da Mehriyar nam mahallede olan Surbnişan nam kenisenin zimmileri bâb-i seâdetmeâbima âdem gönderüb, kenisemiz kadîmden ile'l-an müsta'mel olub bazı yerleri harâb olub tamire muhtâc olmağın vaz'-ı aslîsi üzre tamir ve termim etmek istediğimizde mücerred celb-i mal için hariçten bazı kimesneler hilâf-ı şer'-i şerîf mâni olub bu babda elimizde fetvâ-yı şerîfe vardır deyu bildirdi. İmdi buyurdum ki, hükm-i şerîfim vardıkta filvâki kadîmden ile'l-an müsta'mel keniseleri olub harâb olmağın vaz'-ı kadîm üzre tamir ve termîm itmek istediklerinde ellerinde olan fetvâya nazar kılub emr-i şerîf ile âmil olasız” deyu fermân olmağın ber müceb-i fermân-ı âlî ellerinde olan fetvâ-yı şerîfe dahi nazar olunub, “Bir kasabada vâki olub müstamel olan kenisenin bazı yeri tamire muhtaç olmağın vaz'-ı aslîsi üzre tamir olunmak caiz olur mu beyan buyrula, denildikte, olur” deyu cevap buyurulmağın ber müceb-i fetvâ-yı şerîf ve emr-i münîf, nîce bî-garaz müslümanlar ile üzerine varılıb görüldükte zikrolunan kenisenin tarîk-i hâssa mülâsık olan divarı ve sakfının bazı yerleri meremmete muhtâc olduğu sebepten vaz'-ı aslîsi üzre meremmet olunmasına icazet verilüb bi't-taleb kaydolundu. Fî evâhir-i Receb 991(Temmuz 1582).”⁹⁰

6. Toplumsal Düzenin Sağlanması

Müftülerin, toplumsal düzen ve asayişin sağlanmasında, meydana gelen çeşitli problemlerin zaman, mekan ve şartlar dikkate alınarak çözümlenmesinde önemli rol oynadığı görülmektedir. Memleketin asayiş sorunları dışında; Hukukî, kültürel, mali, ticari ve sosyal yönlü yönetim ve sorunlarının çözümü için, padişahlık makamı tarafından müftülere çeşitli fermanlar gönderilirdi.

9 Haziran 1915 tarihinde, müftülere yazılan bir tebliğde, üzerlerine düşen asıl görevin, İslâm dini ile ilgili hükümlerin ve gerçeklerin ortaya çıkartılarak, halka bildirilmesi olduğu üzerinde durulmuş ve yalancı şahitlik, fuhuş, içki gibi dinin haram saydığı hareketlerin halk arasında yaygınlaşmasına engel olunmasının da

⁹⁰ Halit Ongan, *Ankara'nın 1 No'lu Şer'îye Sicili*, Ankara, 1958, Belge nr: 93, s. 20.

bütün ulemanın olduğu gibi, müftülerin de en önemli görevleri arasında yer aldığı belirtilmiştir.⁹¹

Müftülerin, toplumsal düzenin sağlanmasındaki rolleri ile ilgili bazı belge örnekleri şöyledir:

Aşağıdaki belgede müftülerin, çarşıların asayişinin sağlanmasında halkın müracaat mercii ve verilen hükümlerde bir onay mekanizması olarak görev yerine getirdiğini anlıyoruz:

“Mardin çarşılarında bulunan esnaf, asayiş yetersizliği sebebiyle zarar görmüş ve gece bekçisi tayin olunmasını istemiş, bu sebeple Mardin’de bulunan çarşılar ve çarşılarda olan dükkanların listesi verilmiş, paspancı (gece bekçisi) olarak Mardin müftüsü Yusuf Sıdkı Efendi’nin oluruyla Şeyh Derviş tayin olunmuştur.”⁹²

Diğer bir belgede ise, yaptığı usulsüz davranışları ve keyfi idareleri sebebiyle halkın huzurunu bozan idarecilerin durumları hakkında müşteki olan ve girişimde bulunan beldenin ileri gelenleri arasında kaza müftüsünün de bulunduğu görülmektedir.

XX. yüzyıl başlarında Karesi sancağına bağlı Gönen kazasında kaymakamlık görevinde bulunan Halil Sami Efendi hakkında, keyfi idaresi ve yaptığı usulsüzlükler sebebiyle halkın kendisinden şikayette bulunduğu, yapılan tahkikat sonucu, Halil Sami Efendi'nin görevden alındığı ve yerine Kamil Efendi'nin getirildiği anlaşılmaktadır. Ancak bir süre sonra kaza halkının, yaptığı usulsüzlüklerden dolayı, yeni kaymakam Kamil Efendi'den de rahatsız olduğu görülmektedir. Bu sebeple Kamil Efendi ile ilgili olarak Gönen ahalisi adına Çarşı, Plevne, Osmaniye, Rüstem, Çerkez, Tırnova, Malkoç mahalleleri muhtarları, üçü eski biri halen görevde olan dört kaza idare meclisi azası ve kaza müftüsü tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen iki telgrafta Kamil Efendi hakkında birtakım suçlamalarda bulunulmuştur. Nitekim bu telgraflardan ilki 26 Kasım 1909 tarihli

⁹¹ Ceride-yi İlmiyye, c. II, s. 14, 1333, s. 79; Yakut, **a.g.m.**, s. 43.

⁹² 235 No'lu Mardin Şer'iyeye Sicili, Sayfa nr. 128-129/Belge nr. 2051 (RA 1277/17 Eylül 1860)

olup burada Kamil Efendi'den, “... *her arzûsunu emr-i vâki‘ gibi göstererek her husûsda âmâlini tervîce çalışan âlem-i meşrûtiyete devr-i sâbıkın usûl-i hükûmeti[ni] tatbîke kalkışan ...*”⁹³ yani her isteğini ben yaptım oldu mantığıyla kabul ettirerek meşrutiyet öncesi devrin hükümet usullerini uygulamaya çalışan biri olarak bahsedilmektedir.

Yine aşağıdaki belgede Gönen’de asayiş tehdit eden çetelerin halka karşı işledikleri zulümleri önlemek gayesiyle harekete geçenlerin ve bu durumu hükûmete şikayet edenlerin başında kaza müftüsünün olduğu anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı ülkesinin pek çok yerinde olduğu gibi Gönen’de de asayiş ve güvenliği tehdit eden unsurların başında çeteler gelmektedir. Çetelerin başvurdukları başlıca yollar cinayet, yaralama, soygun, adam kaçırıp fidye isteme, haraç almadır. Mesela 1912 yılında Gönen’den Müftü Hilmi Efendi başkanlığında, belediye başkanı, mahkeme-i temyiz azası, bazı meclis-i idare azaları, muhtarlar, ziraat odası başkanı, ulema ve tüccardan toplam otuz yedi kişinin Sadaret Makamı ve Dahiliye Nezareti’ne çektikleri bir telgrafta bu çetelerden bahisle, birlik olup ahaliyi soydukları, parası olmayanları ise yaraladıkları veya öldürdüklerinden şikayet edilmektedir. Bundan başka bir çok kişiye zorla senet imzalatırdıkları ve günü geldiğinde ödeme yapmayanları ise ölümle tehdit ettikleri belirtilmektedir. Özellikle Bandırma, Manyas ve Sarıköy yolunda faaliyette bulunan çetelerce Gönen’e giden üç önemli yol kesilmiş olduğundan gerek kasaba civarında, gerekse köyler arasındaki yollarda geliş gidişlerin kadın ve erkeklere musallat olunmasından ötürü kesintiye uğradığı vurgulanmaktadır. Hatta tarlalara dahi gitmek mümkün olmadığından yetiştirilen mahsuller toplanamadığı kaydedilmektedir. Bu yüzden Bandırma’ya gitmek zorunda kalanların kırk elli kişilik bir kervan teşkil etmeden ve yanlarında korucu sıfatıyla dört beş kişi bulundurmadan bu yolculuklara çıkmadıkları da söylenmektedir. Bununla beraber telgraf sahipleri bu konuda Gönen Kaymakamlığına yaptıkları tüm başvuruların neticesiz kaldığını, jandarmanın da bu çeteler üzerine yapılacak hareket için yetersiz durumda olduğunu eklemişlerdir.

⁹³ BOA., DH.MUI., 16-2/33.

Sonuçta diğer yazışmalarda olduğu gibi bu duruma acilen çare bulunması başta müftü efendi ve diğer ileri gelenler tarafından talep edilmektedir.⁹⁴

Başka bir belgede ise Ayıntab Müftüsü, Kadısı ve Kilis voyvodasına gönderilen fermanda, insanları haksız yere katleden ve mallarını gasp eden Muslı isimli eşkıyanın o yörede görülürse ölü veya diri ele geçirilmesi emredilmektedir.

“Ayıntab kadısı ve müftîsi zîde fazluhûya ve Kilis voyvodası (boş) zîde mecduhûya ve serdâr ve vücûh-ı ahâlî ve iş erleri zîde kadruhuma hüküm ki:

Ayıntab kazâsına tâbi ‘ Potliç Revan'dan süknâ olub katl-i nüfûs ve gasb-ı emvâl ve kat ‘-ı tarîke gayret edüb hakkında fermân-ı kazâ-cerânım sudûr edüb bir takrîb firâr eden Muslı nâm şekâvet-pîşe bundan sonra gelüb kazâ-i mezbûrda duhûl dâ‘iyesinde olacağı ihtimâlden olmağla siz ki mevlânâ ve voyvoda ve serdâr vesâir mûmâ ileyhimsiz sakî-i merkûm fîmâ ba‘d kazâ-i mezbûre duhûl eylemek fikr-i fâsîdinde olur ise bilâ tevakkuf üzerine varub hayyen ve meyyiten ahz ve cezâ-yı sezâsın icrâya kemâl-i ihtimâm ü dikkat-i tâmm eylemeniz fermânım olmağın mahsûsan işbu emr-i şerîfim isdâr ve irsâl olunmuşdur... Fî evâsıt-ı M 1217”⁹⁵

22 Nisan 1842 tarihli bir diğer belgede ise Burdur da bulunan müftülerden ve diğer kaza idarecilerinden, kazada meydana gelen asayîşi bozucu faaliyetlerin sorumlularının bulunması, gasp edilen malların bulunarak sahiplerine teslim edilmesi ve vukua gelen cinayetin faillerinin bulunması konusunda çalışmalar yapılması istenmektedir.⁹⁶

4 Mart 1842 tarihinde Isparta ve Burdur naip ve müftülerinden cinayete kurban olan kişilerin diyetlerinin tespit edilerek varislerine Burdur kazası müdürü Kapucubaşı Çilzâde Mustafa eliyle temin edilerek ödenmesi talep edilmektedir.⁹⁷

Müftülerin, bazı zamanlarda toplumda yaşanan uygunsuz durumların önlenmesi ve giderilmesi için birtakım tedbirlere başvurduğu da oluyordu.

⁹⁴ BOA., DH.H., 67/3, lef. 10-13.

⁹⁵ BOA., A. DVN. MHM. 213, s. 45/63, (Fî evâsıt-ı M 1217).

⁹⁶ Burdur 210 No’lu Ş. S., 210/52/1, (22 Nisan 1842)

⁹⁷ Burdur 210 No’lu Ş. S., 210/48/2, (4 Mart 1842)

Örneğin, Karaman’da Sakabaşı mahallesi halkından bir erkekle, yabancı bir kadının, şeriata aykırı olarak bir arada yaşadıkları hususunun müftülüğe intikal ettirilmesi üzerine; memleket adabına uymayan ve dedikodulara yol açan bu durumun önlenmesi için Karaman Müftüsü mahallenin ileri gelenlerinden İmam Osman Efendi, Hadimli Said, Ziraatçı Kadir Çavuş ve Macarın Ahmet’e yolladığı mektupta şöyle demektedir:

“Efendiler; mahallenizde bir kimsenin nikahsız bir kadınla, iki seneye müteceviz bir zamandan beri zevciyet muamelesi ittikleri, bir muhbir tarafından haber verilip, icap eden tahkikatın icrası zımında pazartesi günü saat üç raddelerinde, cümlenizin, fetvahaneye gelmeniz, aksi takdirde hakkınızda muamele-i kanuniye icra edileceği ihtar olunur. 11 Ağustos 1339 (11 Ağustos 1923)”⁹⁸

Yine Karaman’da zamanının saygın ve ileri gelen ailelerinden birinin, içkiye fazla düşkün erkeğinden, bu durumdan kurtarılması ve ıslahı için, Karaman Müftüsü tarafından kendisi müftülük makamına çağrılarak, utanabileceği ve hürmete layık iki tanık huzurunda, kendisinden şu şekilde yazılı bir taahhütname alınmıştır:

“İçkiden velev ki bir damla olsun, tabib-i hâzik, berâyı tedavi tavsiye etmeksizin keyfi olarak içtiğim takdirde, taht-ı nikahımda bulunan ve bulunacak olan kadın, talak-ı selâse ile mutallaka olmasıyla şart-ı talakı ika eylediğim, zir de imzası bulunan şahitler huzurunda imza eylerim...”⁹⁹

7. Miras Problemlerinin Çözümü

Müftüler, miras problemlerinin şer’i hükümlere göre çözülmesinde miras hakemliği¹⁰⁰ görevini de yerine getiriyor ve bu vazifesinden dolayı müftülük maaşının yanı sıra ayrıca bir ücret alıyorlardı.¹⁰¹

⁹⁸ Gülcan, **a.g.e.**, s. 20.

⁹⁹ Gülcan, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁰ 46 No’lu Develi Ş. S., s. 53, Belge nr: 99

¹⁰¹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 417, D: 2139; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 154-155; BOA., Cevdet Maarif, Belge nr: 6396.

Aşağıdaki belgede, Koçhisar Müftüsü Sabık Mehmed Şükrü Efendi'nin, bulunduğu kazada şer'î ahkâma göre, varisler arasında miras taksimi ve tevzii ile görevlendirildiğini anlıyoruz.

“İzzet-me'âb şeref misab Koç hisar müftüsü Sabık Mehmed Şükrü Efendi Kam-yâb ba'de't-tahiyahu vafiyeye inha olunur ki, Konya vilayeti dahilinde ka'in Aksaray Kazasının umur-ı ahkâm-ı ifade üzerine zat-ı sâmi'-yi 'ammemize bina'en bin üç yüz on iki senesi Zilkâdetü's-şerîfesi gurrelerinden i'tibaren 'uhde-yi behiyyenize ihale ve tefviz olunmusdur gerekdir ki, kazâ-yı mezkûre gurre-yi mezbûreden bi'n-niyâbe zabt idub bey'ne'l-verese bi'l-farîkatü's-şer'iyye tevzi ve taksim hususuna ihtimam eyleyesiz ve's selam.

el-fakir ... zade es-Seyyid Mehmed Ataullah, el-kadı-yi 'askeri Anadolu, Mehmed Ataullah”¹⁰²

Miras anlaşmazlığı sebebiyle, zimmî Artın ve Serkez şikâyetçi olmuşlardır. Larende kazasında yaşayan İspir Efendi 24 sene önce öldürülmüştür. Memur Ahmed Efendi tarafından tespit edilen 12 kuruş parası emlak ve eşyaları mirasçıları ve çocukları arasında paylaştırılmıştır. Ancak yaklaşık bir dönüm olan bahçesi, Zeliha Hatun tarafından işgal edilmiştir diye şikâyetçi olmuşlardır. Zeliha Hatun ise bahçesi 400 kuruşa satın aldığını bildirmiştir. Müftü tarafından verilen fetva üzerine eğer Zeliha Hatun satın aldığını kanıtlamazsa bahçe mirasçılar arasında paylaştırılacaktı. Zeliha Hatun, Larende sakinlerinden Tatarlı zade Seyit Mahmud, Halil Efendi ve Süleyman Efendiyi şahit olarak göstermiştir. Şahitlerin dinlenmesi sonucunda bahçenin Zeliha hatuna ait olduğu kanıtlanmıştır. Mirasçılar bu bahçeden hiçbir hisse alamamışlardır.¹⁰³

Maraş yakınlarında elli dönüm bir kıta tarlanın beşer hissesinden birinden sekiz yüz kuruş karşılığında vazgeçen Fatma hanım, kendisine vekil olarak Müfti Efendi'nin tayin edilmesi için mahkemeye başvurmuştur.

¹⁰² Niğde 4 No'lu Ş. S., Belge nr: 300, (5 Şevval 1312/1 Nisan 1895).

¹⁰³ Konya 74/F-4 No'lu Ş. S., 56/1, (13 Rebiyülevvel 1247/22 Ağustos 1831).

“Ma'rûz-ı dâ'ileridir ki,

Maraş civarında Kirlat nam mahalde Ebuklı dimekle ma'ruf ma'lumu'l hudud elli altı dönüm bir kıt'a ve tutıcı nam mahalde Bilâl oğlu dimekle ma'ruf ma'lumu'l hudud yirmi dönüm bir kıt'a cem'an iki kıt'a tarlalarda beşer hisse itibarıyla birer hissesine mutasarrıfa Kayabaşı Mahallesi sakinlerinden Fatma Hatun ibn Mahmud Efendi ibn Asım Efendi nam hatun salifüz'zıkr iki kıt'a tarlalarda olduğu hams hisselerini sekiz yüz kuruş bedel ile meclis-i idare-i livada ahire ferağa ve bedelini ahz ve kabza tarafından karındaşı Müfti Efendi'yi kabulüne vekil ta'yin eylediği her biri usul-ı mevzuasına tevfikan ba-mesture-i şer'iyye serran ve badehu alenen lede-t-tezkiye adl ve makbul'ûş-şehade idükleri ihbar olunan mezbur umurinin zatını arıfan Çavuşlu Mahallesinden Murtaza Bey zade.....ibn.....ve Şevket Efendi zade İsmail Efendi ibn Osman Efendi nam kimesneler şahadetleriyle sabit ve sübut vekaletine hükm-i şer'i lahak olduğu huzur-ı alilerine i'lam olundu. Fî 18 Rebiulahir sene 96 (11 Nisan 1879).”¹⁰⁴

Develi kazasının Çöten köyünden Aliş oğlu Mehmed bin Seyit'in mirasının zevcesi Fatma ve erkek kardeşleri Mustafa, Musa ve Hacı Mehmed ile kız kardeşi Senem'e ait olduğuna dair hüccette, Müftü Süleyman Efendi'nin de meselenin çözümünde yer aldığını görüyoruz.

“Develü kazasının Çöten karyesinden ve asâkir-i şâhâne efrâdından iken vefât eden Aliş oğlu Mehmed bin Seyyid'in verâseti zevcesi Fatma bint-i Mehmed'le li-eb er karındaşı Mustafa ve Musa ve Hacı Mehmed'e ve li-ebeveyn kız karındaşı Senem'e münhasıra olduğunu ifade eden merkûm Mustafa, takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i ani'l-merâm edip müteveffânın verâseti ber-vech-i bâlâ bize münhasıra olmağla ol vecihle ilâmının tanzîmi matlûbumdur deyü ifade ve bu ifadesini Müftü Süleyman Efendi ile İmam Mehmed Efendi ifade eylediler. Fî 15 Teşrîn-i sâni sene 333 (29 Muharrem 1336/15 Kasım 1917 Perşembe).”¹⁰⁵

¹⁰⁴ 232 No'lu Maraş Ş. S., s. 16, Belge nr. 47, (11 Nisan 1879).

¹⁰⁵ 46 No'lu Develi Ş. S., s. 53, Belge nr: 99

Yine 4 Mart 1842 tarihinde Isparta ve Burdur naib ve müftülerinden, cinayete kurban olan kişilerin diyetlerinin tespit edilerek varislerine, Burdur Kazası müdürü Kapucubaşı Çilzâde Mustafa eliyle temin edilip ödenmesi talep edilmektedir.¹⁰⁶

8. Vesayet

Vasi, ölen bir kimsenin mallarında ve çocuklarının işlerinde kendisine tasarruf hakkı verilen kimseye denir. Bir kimsenin vasi olabilmesi için akıllı, baliğ, hür ve tasarrufundaki tüm yetkileri kullanmaya haiz olması gerekir. İncelenen vesikalarda vasi tayin edilen kişiler genellikle çocuğun annesi, babası, ağabeyi, dayısı veya eşraf olarak nitelendirilen seyit, ulema ve esnaf gibi şehrin ileri gelenlerinden olduğu gibi özellikle müftüler vasi olarak tayin ediliyorlardı.

Çocukların ekonomik varlıklarının (*miras*) korunmasında ve işletilmesinde vasilik önemli bir rol oynamaktaydı. Bir çok kadı sicilinde vasilikle ilgili uygulamalara rastlamak mümkündür.

H. 1277 (M. 1861) tarihinde Derviş Beyzâde Ömer Bey vefat etmiştir. Çocuğunun yaşı küçük olduğu için şimdilik büyüünceye kadar mirasın, güvenilir olan Müftü Ömer Efendi Hazretleri'ne emaneten verilmiş olduğunu gösteren mahkeme kaydı şöyledir:

*“Ömer Beyzâde Yakub Bey Efendi Derviş Beyzâde Ömer Bey'in evlâd-ı zikuru hatır kelam-ı kadim vakf-ı sahih ile ba temehhür vakfedip merkur Ömer Bey'in dahi vefat etmiş olduğundan ve merkur Ömer Bey'in dahi evlâd-ı zikuru ise de şimdilik kıraata iktidarı olmadığından kıraata iktidarı oluncaya kadar Müftü Ömer Efendi Hazretlerine emaneten verilmiş olduğu iş bu sicilât-ı mahkemeye kayd olundu.”*¹⁰⁷

¹⁰⁶ Burdur Ş. S., 210/48/2.

¹⁰⁷ Besni 173 No'lu Ş. S., s. 15, (1277/1861).

Yine Besni kazasının Çiftlik köyünde oturup, Hükümet Konağı'nda çalışan Mehmet bin Hacı Hasan vefat etmiş, veraset davasının çözümünde Müftü Efendi vasi olarak tayin edilmiştir.¹⁰⁸

9. Alacak-Verecek Problemlerinin Çözümü

Müftüler, alacak-verecek ve borç ile ilgili davalarının çözümünde de önemli görevler yerine getiriyorlardı. Bu husustaki anlaşmazlıkların sulh içerisinde çözülebilmesi ve birtakım alacakların tahsili için Divan-ı Hümayun tarafından görevlendiriliyorlar,¹⁰⁹ bu konuda anlaşmazlığa düşerek huzuruna gelen kişilere fetva veriyorlar,¹¹⁰ kendilerine gönderilen ferman ve hükümlerle mahkemelerde hazır bulunuyorlar ve bu davaların şer'i kurallara uygun olarak görülmesini temin ediyorlardı.¹¹¹ Bu konuyla ilgili şer'i sicillerde ve ahkam defterlerinde birçok vesikaya rastlamak mümkündür.

Maraş'taki Sarraflardan Uskehan isimli gayrimüslimin 1823 senesinden beri Maraş hakimi Hasan'dan ve yine Maraş'ta ikamet eden Abdullah'tan toplam 40.400 kuruş alacağı vardır. Uskehan adlı kişi alacağının tahsili için Divan tarafından Müftü Mekki-Zade Mustafa Efendi görevlendirilmiştir.¹¹²

Gani Yusuf oğlu Yusuf Maraş'ta ikamet eden Mehmet ile ortaklık olarak Maraş'ta bir oda hamam ve iki oda değirmen ile içinde üzüm kütüğü bulunan bağ ve bahçeleri işletmekteydiler. Merhum Yusuf vefat edince, Yusuf'un hisseleri dayısının oğlu Hasan'a intikal etmiştir. Yusuf'un ortağı Mehmet'te kendi hissesine düşen malları almıştır. Bir müddet sonra merhum Yusuf'un ortağı Mehmet, Yusuf'tan Hasan'a intikal eden mala karışmaya başlamıştır. Bunun üzerine durum divana bildirilmiştir. Divandan; bu olayın bölgede kurulacak mahkemede kanunlara uygun olarak çözüme kavuşturulması ve Mehmet'in kanunlara aykırı davranışlarda

¹⁰⁸ Besni 173 No'lu Ş. S., s. 5/2, (15 Zilhicce 1280/22 Mayıs 1864).

¹⁰⁹ V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri, Defter nr. 5, s. 37-38, Hüküm : 1.

¹¹⁰ 235 No'lu Mardin Ş. S., s. 146, (9 Cemaziyelahir 1277/23 Aralık 1860).

¹¹¹ V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri, Defter nr. 5, s. 134, Hüküm : 1.

¹¹² V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri, Defter nr. 5, s. 37-38, Hüküm : 1.

bulunmaması yönünde 2-10 Kasım 1845 tarihli Maraş sancağı mutasarrıfı, naibi ve müftüsü ile Maraş memleket meclisi üyelerine bir hüküm gönderilmiştir.¹¹³

23 Aralık 1860 tarihli belge kaydına göre Şemdin Ağa'nın Bitlis ahalisinden olup Mardin'de misafir olan Recep Ağa bin Mustafa Ağa'ya ait bin beş yüz kuruş alacağının olduğu ve bu alacağın bir senetle desteklendiği, ancak Şemdin Ağa'nın bunu inkar ederek müftüden aldığı fetvayla bu isnadı def ettiği kaydedilmiştir.¹¹⁴

Yine aşağıda, değirmenine verilen zarardan dolayı, karşı taraftan değirmenin parasını talep eden Matos adlı kişinin sorununun giderilmesinde, kaza müftüsünün de görevlendirildiğini görmekteyiz.

Zamantı kazasına bağlı Karaca ve Bilas isimli iki köyde Matos'a ait birkaç odalı değirmen vardır. Bu değirmeni yine Zamantı kazasından Hacı Ömer oğlu Kara Bekir ve Veli İsmail ilk önce harap etmiş ondan sonra da yıkmışlardır. Matos da değirmenini yıkan kişilerden değirmenin parasını talep etmiştir. Fakat mezkur kişiler bu parayı vermemişlerdir. Bunun üzerine durum divana bildirilmiştir. Divandan; bu sorunun bölgede kurulacak olan bir mahkemede kanunlara uygun olarak çözüme kavuşturulması yönünde 10-19 Aralık 1846 tarihinde Maraş sancağı mutasarrıfı ile Zamantı kazası müdürü, naibi ve müftüsüne bir hüküm gönderilmiştir. Gelen bu hükümde dava sonucunun tekrar merkeze bildirilmesi istenmiştir.¹¹⁵

10. Vakıf Mütevelliliği

Vakıf; bir mülkün menfaatini halka tahsis edip, aynı Allah Teâlâ'nın mülkü hükmünde olmak üzere temlik ve temellükten sonsuza kadar men etmektir. Dinî ve hukukî bir kurum olan vakıfların sosyal ve ekonomik hayat içerisinde çok büyük fonksiyonları vardır.¹¹⁶

İbadet, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal ihtiyaçları konu alan vakıfların yanında, toplum hayatında daha özel alanlara has vakıflar da kurulmuştur.

¹¹³ V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri, Defter nr. 5, s. 129, Hüküm : 1.

¹¹⁴ 235 No'lu Mardin Ş. S., s. 146, (9 Cemaziyelahir 1277/23 Aralık 1860).

¹¹⁵ V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri, Defter nr. 5, s. 134, Hüküm : 1.

¹¹⁶ Kazıcı, a.g.e., s. 270; Vakıflar hakkında geniş bilgi için Bkz. Kazıcı, **İslâmî ve Sosyal Açından Vakıflar**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985.

Yolculara yardım etmek, esirleri azad etmek, dul kadınlara yardım, fakir kızlara çeyiz temini, düşkünlere bakılması, mektep çocuklarının gezdirilmesi, yetim çocukların korunması, hizmetçilerin kırdıkları kap-kacak ve testi gibi malzemelerin ödenmesi, kimsesiz fakirlerin cenazelerinin defni, muhtaç kadınların çocuklarının bir araya toplayarak onlara süt annelerinin tayini, yollara atılan çöplerinin kaldırılması, sportif faaliyetler, sel, yangın, hastalık, vergi borçları vs. akla gelebilecek her alanda sıkıntıları hafifletmek amacıyla sürekliliği olan nakdi gelirler ve araziler vakfedilmiştir.¹¹⁷

Bir vakfa müteveli tayin edilirken “*salih, afif ve perhizkâr*” kişiler olmasına dikkat edilir bu göreve genelde müftüler getirilirdi. Bu görev ve yetkiye “*velayet*”, görevlendirme işine ise “*tevliyet*” denilirdi.

Mütevellinin görevi, vakfı tamir, gelir toplama, toplanan gelirleri vakıftan yararlananlara taksim ve teslim etme gibi mutad vakıf işlerini yapmaktı. Yaptığı işler karşılığında tevliyet ücreti adı altında belirli bir miktar ücret alan müteveli, aynı zamanda vakıf malları üzerinde tasarruf hakkına da sahipti.

Mardin müftüsü Seyit Abdullah Efendi'nin müceddeden tamir ettiği Hanzavat/Han-ı zevat adlı mescid ve Ezheriye Medresesi'ne müteveli olarak günlüğü bir akçe vazife ile Müftü Seyit Abdullah Halife tayin olunmuştur.¹¹⁸

Bayburt kaza merkezinde Hacı Ali bin İbrahim tarafından, şehirdeki camilerin mum yağı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla Şem'i revgân vakfı kurulmuştu. 1843 yılında mütevelliliğini Bayburt eski müftülerinden Es-Seyyid Mehmed Esad, Ahmed bin Ali ve Emine Hatun'un yaptığı bu vakfın senelik 748 kuruş varidatı vardı.¹¹⁹

9 Kasım 1830 tarihinde Kıbrıs Muhassılı Seyit Halil Efendi tarafından kurulan 1000 kuruşluk vakfın parasının işletilmesi sonucunda elde edilecek gelir, Lefkoşa'daki Ayasofya Camisi'nde bulunan dört kayyuma aylık yedişer buçuk, yıllık

¹¹⁷ Erol Özbilgen, **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 338.

¹¹⁸ Mardin 252 No'lu Ş. S., 114/312 (Evail-i Muharrem 1157/15-24 Şubat 1744)

¹¹⁹ BOA., Evkaf Nezareti, nr. 10486, s.2; nr. 12112, s.28.

30'ar kuruş, yıllık toplam 120 kuruş yaptıkları hizmete karşılık olarak verilecektir. Kalan gelir ise ihtiyat akçesi olarak mütevellî tarafından saklanacaktır. Vakfa Kıbrıs Müftüsü olanlar mütevellî olacaklardır.¹²⁰

16 Nisan 1814 tarihinde Lefkoşa'da kurulan 700 kuruşluk Kıbrıs Muhassılı Es-Seyyid Mehmet Emin Efendi Vakfı'nın¹²¹ vakfiye kaydına göre vakfa, adada bulunan müftüler nazır olacaklar, mütevellî ile birlikte vakfın muhasebe işlerini her sene kontrol edecekler ve nazır olarak gerektiğinde mütevellîlerin tayini ve azlinde yetkili olacaklardır. Maaşları ise yıllık 9 kuruş olacaktır.¹²²

Aşağıdaki iki belgede, Samsun'da bulunan mezkur vakıfların mütevellîliğini Samsun Müftüsü Hacı Mehmed Efendi'nin yerine getirdiğini anlıyoruz.

Samsun'da bulunan Said Bey Camii ve medresesinin vakıf hamam, arazi, arsa, zeytin bahçesi hasılatı vb. olmak üzere 1841 yılında 4579,5 kuruş geliri mevcuttu. Vakfın şartları gereği gelir, cami harap olduğunda harcanacak, geri kalan fazla da beratla camide görev yapan imam, hatip, medresede vazifeli müderris ve mütevellîsi olan Samsun müftüsü Şeyh Hacı Mehmed Emin Efendi'ye vazife olarak verilecektir.¹²³

Samsun'da Çorlulu Ali Paşa ma'i carisinin gelirleri arasında dükkân, arsa, bağ, bahçe, tarla icarları ile bunlar üzerinde bulunan zeytin ağaçları gelirleri vardır. Bu gelirlerin toplamı 1841 yılında 1955 kuruştur. Vakfın şartları gereği bu meblağın, akarsu vakfının yolları harap olduğunda tamirine sarf edilmesi ve geri kalacak fazlanın da mütevellî olanlara vazife olarak verilmesi şart koşulmuştur. 1955 kuruşluk meblağ, berat ile vakıf mütevellîsi Samsun müftüsü Hacı Mehmed Emin Efendi üzerinde bulunmaktaydı.¹²⁴

¹²⁰ Kıbrıs Muhassılı Seyyid Halil Efendi Vakfı, Kıbrıs Ş. S., Defter no: 34, H.1254, s.42.

¹²¹ Kıbrıs Muhassılı Es-Seyyid Mehmet Emin Efendi Vakfı, Kıbrıs Ş. S., Defter no:29, H.1227-1230, s.156-157.

¹²² [Ve vakf-ı mezkûra cezire-i mezbûrede mezun-bil-ifta bulunan efendiler nazır olup beher sene mütevellî ile muhasebe ve mütevellînin azl ve nasbı lede-l-iktizâ nazır-ı vakf yedinde ola]

¹²³ Samsun Ş. S., 1756, 10A/2.

¹²⁴ Samsun Ş. S., 1756, 10A/1.

Yine Evkaf müdürü ve aynı zamanda Karahisâr-ı Sâhib Müftüsü Hüseyin Efendizâde Es-Seyyid Abdullah Vehbi Efendi, Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda bulunan Çay kazasındaki Sultan Alaeddin'in inşa ettirdiği medrese, han, çeşme, ve hamamın mütevellî heyetinin içinde yer aldığı¹²⁵ aynı medresenin müderrislerinden olduğu¹²⁶ ve bu vakıf eserlerinin tamire ihtiyacı bulunduğundan, tamir edilecek yerler ile gerekli masrafların ne kadar olması ile ilgili olarak oluşturulan kurulda mütevellî olarak bulunduğu anlaşılmaktadır.¹²⁷

11. Vergi Tahsili

Osmanlı devlet otoritesinin taşra idaresinde en düzenli faaliyet gösterdiği alan, vergi koyma ve toplama süreçleridir. Taşradaki bütün idarecilerde olduğu gibi müftülerin de vergi toplamada görevli oldukları görülmektedir.¹²⁸

1840 tarihinde *muhassıllıklar* kurularak, vergiyi vali ve ayanların kontrolünden alarak devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacak maaşlı devlet memurları olan *muhassıllar*¹²⁹ görevlendirilmiş; ayrıca bu amaçla *Muhassıllık Meclisleri* oluşturulmuş, bu meclislerde müftüler de görev almışlardır. Nitekim bu meclisler o yerin kadısı, müftüsü, muhassılı, yardımcıları ve gayrimüslimlerin bulunduğu yerlerde metropolitten oluşan tabii üyelerle, halkın seçtiği dört ya da altı üyeden meydana gelirdi. Meclis başkanlığını eyaletlerde müşir; sancak ve kazalarda ferik; ferik olmayan yerlerde kadı yerine getirmekteydi.¹³⁰ Bundan hareketle müftülerin, bu meclisin tabii üyesi olarak vergilerin toplanması hususunda muhassıllara yardımcı olduğu anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki belgelerde bu konu ile ilgili bazı örnekler verilmektedir.

4 Ocak 1844 tarihinde Burdur kazası naibinin Isparta'da olduğu, naip efendinin yokluğunda vergi toplama görevinin müftü tarafından ve kazadaki diğer

¹²⁵ Afyon Ş. S., B. 568/47, (25 Ra. 1261).

¹²⁶ Afyon Ş. S., B. 568/48, (25 Ra. 1261).

¹²⁷ Afyon Ş. S., B. 568/49, (25 R. 1261).

¹²⁸ Amy Singer, **Kadılar, Kullar, Kudüslü Köylüler**, İstanbul, 1996, s.61.

¹²⁹ Muhassıl; tahsildar demektir.

¹³⁰ Abdullatif Şener, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990, s. 51-55.

görevlilerin de yardımıyla birkaç gün içinde yapılarak Hamit emval sandığına ulaştırılması istenilmektedir.¹³¹

Yine 12 Kasım 1843 tarihli belgede, Burdur naip, müftü ve müdürlerinden Tanzimat-ı mülkiye gereğince uygulanan vergilerin toplanması, cizye vergisi mükellefi olanların sayılarının tespiti, vergilerin hesaplanması, cizye vergisinin iki taksit olarak alınması ve vergilerin toplanması konusuna dikkat gösterilmesi istenilmektedir.

Konya Müftüsü Hadım-zade Es-Seyyid Ahmed Efendi'den 6 bin köy ahalisinden 1085 kuruş olmak üzere toplam 7 bin 85 kuruş toplanması gereken Konya mütesellimi Esbak Cemaleddin Efendi'nin topladığı vergileri deftere düzenli kaydederek tahsil etmesi istenmiştir.¹³²

1 Muharrem 1219 (12 Nisan 1804)'da Antakya ve kazalarına isabet eden mal-ı hazariye'nin ilk taksiti olan Muharrem taksiti, mubayaa bedeliyesi olup, taksite bağlanan verginin 1803 senesi taksidi olan 20.000 kuruştan kalan 15.000 kuruşun geciktirilmeden ödenmesi Halep valisi tarafından Antakya kadısı, müftüsü, voyvodası, nakibüleşraf kaymakamı, yeniçeri serdarı ve ileri gelenlerden istenmektedir.¹³³

30 Muharrem 1217 (4 Mayıs 1802) tarihli, aşağıdaki buna benzer diğer bir belgede ise Antakya ve kazalarına isabet eden mal-ı hazariye'nin Muharrem taksiti olan 2231 kuruş 1 rub'un geciktirilmeden ödenmesinin Halep valisi tarafından Antakya kadısı, müftüsü, voyvodası, nakibüleşraf kaymakamı, yeniçeri serdarı ve ileri gelenlerinden istendiğini görmekteyiz.

“Hala Medine-i Antakkiyye’de câ-nişîn şeri’at-ı garra faziletlü efendi zide fazlühu ve me’zun bi’l-ifta diyaneltü efendi ve müfti-i sabık efendi ve sair ulema efendiler zidet fezailühüm ve kıdvetü’l-emacid ve’l-ayan voyvodası izzetlü ağa zide-kadrühu ve kaim-makam-ı nakibüleşraf efendi zide şerefühu ve yeniçeri serdarı ağa

¹³¹ Burdur 210 No’lu Ş. S., 210/21/1, (4 Ocak 1844).

¹³² Konya 74/F-4 No’lu Ş. S., 34/1, (1245/1829).

¹³³ Antakya Ş.S., Defter No: 9, Belge nr. 163.

a'yan ve vücuh-ı belde ve zabitan ve iş erleri zidet-mekadirühüm inha olunur ki; iki yüz on yedi senesi zarfında ba-emr-i âli tahsis buyurulan mal-ı hazariyyeden belde-i mezkure kazası sehmine isabet mal-ı hazariyyeden taksit-i muharremi ber-mu'tad virilegelen pusula mucebince yalnız ikibin iki yüz otuz bir kuruş bir rub'un buyruldumuz vusulü anda bila-te'hir lazım gelen mahallerine tevzi' ve taksim ve cem'u tahsil eyleyüb hazinemize pusula mucebince getirüb teslim eylemeniz babında Divan-ı Halebü'ş-Şehba'dan iş bu buyruldu tahrir ve ısdar be Birun ağalarımızdan Fazlı Ağa yediyle irsal olunmuşdur. İnşaallahu te'ala vusulünde gerekdir ki vech-i meşruh üzre mal-ı hazariye-i mezbureden Muharrem taksiti olan meb'us pusula mucebince ser'an meblağ-ı mezburi ala eyyihal mahallerinden cem'u tahsil ve kabzına me'mura teslimen bu tarafa tavsile mezid ihtimam idüb şöyle ki, husus-ı mezburda lüzumu mertebe terahi ve tesamuh ve rehavete tecviz-i ruhsatdan tecennüb eyleyüb mucib-i buyruldu amel ve hareket ve hilafından hazer ve müba'adet eyleyesiz deyü buyruldu. Selh-i M. Sene 1217 (30 Muharrem 1217).”¹³⁴

12. Din Görevlilerinin Seçimi ve Denetlenmesi

Ehil olmayan kişilerin, din hizmetleri alanındaki görevlere atanmasını önlemek amacıyla, 1 Ekim 1800 tarihinde bir ferman yayınlanmış, bu tarihten itibaren din görevlilerinin atanma esası imtihan prensibine dayandırılmıştır. Bu doğrultuda, liyakat sahibi olanlardan imam, hatip, müezzin gibi din görevlilerinin tespit edilmesi amacıyla imtihan komisyonları oluşturulmuş, kurulan bu komisyonlarda müftüler de görev almışlardır. Böylece din görevlileri bu komisyonlarda imtihan edilerek seçilmeye başlanmış, başarı gösterenler ise göreve hak kazanmışlardır.¹³⁵

Bu konuyla ilgili Anadolu ve Rumeli vilayetlerine hitaben yayınlanan fermanda, bütün evkaf camii ve mescitlerine atanan imam, müezzin, hatip, aşırhan, devirhan gibi görevlilerin çoğu kez “*nâ-ehl*” olarak atandıklarını, bu uygulamanın ise Müslümanları “*ifsâd*” ettiği belirtildikten sonra, bundan böyle belirtilen görevlere atanacak olan kişilerin “...beldenin hâkimi huzurunda müftî ve müderris, bi'l-cümle

¹³⁴ Antakya Ş.S., Defter No: 9, Belge nr. 53, (30 M 1217/4 Mayıs 1802).

¹³⁵ Ankara Ş. S., 183/36-57; Özdemir, a.g.e., s. 206.

ulemâ-i a'lem-i belde hâzır olduğu halde imtihan itdirülüp istihkakı numayan olan kimesnelere habıce arz olunmak ve nâ-ehl arz olunmamak ve verilmemek hususuna İcazet-i Seniyye ve İrade-i Aliyye...” buyrulduğu bildirilmiştir.¹³⁶

Ankara’da Hacı Abdullah Medresesinde müderrislik yapmakta olan Mustafa Efendi, görevini aksattığı ve derslere girmediği için talebeler tarafından kadıya şikayet edilmiş, yeni bir müderrisin atanmasını talep etmişlerdir. Bu sebeple bir imtihan komisyonu oluşturulmuş, müftü ve ulema huzurunda yapılan imtihan neticesinde Yusuf Efendi adında bir kişi yeterli görülerek bu medreseye müderris olarak atanması için padişahın berat istenmiştir.¹³⁷

6 Haziran 1917 tarihinde yayımlanan “Müftülerin Vezâifine Dair Nizamname” ile yeni göreve getirilen hatiplere görevlendirilme beratlarının ulaşmasına kadar gerekli olan çalışma belgesinin müftü tarafından verileceği (Md.3), alt derecede veya maaşı az olan görevlere “*erbâb-ı ehliyetden*” talep bulunmadığı durumlarda uygun kişiler arasından görevlendirmenin müftü tarafından yapılacağı (Md.4), işlemleri birbirine bağlı komisyonların başkanlığının müftü tarafından sürdürüleceği (Md.5), cami ve mescitlerde vaaz ve nasihat edecek ulemanın bu işleri yapması için sahip olması gereken resmi belgelerin o bölgenin müftüsü tarafından sağlanacağı (Md.6), açık olarak hükme bağlanmıştır.¹³⁸

B. Sosyal Alandaki Faaliyetleri

1. Medreselerin İslah ve İhyası

Osmanlı Devleti’nde köklü bir eğitim müessesesi olan medreselerin, XX. yüzyılın başlarında, II. Meşrutiyet devrinde, devlet eliyle ıslah çalışmalarına başlanmıştır. Bu teşebbüslerde başarılı olunamadığından, 1921 yılında neşredilen nizamname çerçevesinde din adamı açığını kapatmak için ilmiye medreseleri yeniden canlandırılmaya gayret edilmiştir. Hem medreselerin yeniden yapılandırılması hem

¹³⁶ Ankara Ş. S., 194/146.

¹³⁷ Ankara Ş.S., 225/7; Çadircı, **a.g.e.**, s. 98.

¹³⁸ BOA., Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15–1/33, (14 Şaban 1335/4 Haziran1917); **Takvim-i Vekayi**, 2907, (16 Şaban 1335/6 Haziran 1917); **Ceride-yi İlmiyye**, c. III, sayı: 32, 1335, s. 904 – 905; Yakut, **a.g.m.**, s. 47.

de canlandırılmasında müftüler en ön planda yer almışlar, büyük gayret ve faaliyetlerde bulunmuşlardır.

II. Meşrutiyet döneminde medreselerin ıslahı konusunda yapılan çalışmalar, bu köhneleşmiş eğitim müessesesini yeniden canlandırmaya yetmemiştir. Milli Mücadele yıllarında Ankara Hükümeti tarafından 8 Mayıs 1921 tarihli ve 835 numaralı karar ile Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nin neşredilmesi, olağanüstü savaş yıllarında dahi medreselerin göz ardı edilmediğinin bariz bir misalidir. Şer'iyye Vekili Abdullah Azmi Efendi'nin müftülüklere gönderdiği 3 Ağustos 1922 tarihli yazılı bir emirle merkezde, nahiye ve köylerde açılmış olan İlmiye Medreselerinin isimleri ve her sınıftaki mevcut talebe miktarının süratle bildirilmesini istemesi,¹³⁹ bu konuya verilen önemi işaret etmektedir.¹⁴⁰ Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra bazı mahalli eşraf ve ulema, Müslüman çocuklara din eğitimi verecek din adamı bulunmadığından yeni neslin sağdan soldan gelen fikir akımlarıyla bozulacağı görüşünü savunarak bu eğitim müessesesinin yeniden canlandırılmasını talep etmişlerdir.¹⁴¹ Bu taleplerin bir neticesi olarak, önceden medreselerin ihmal edilmesi ve lakayt davranılması nedeniyle “*munkarız*” olmuş olan ilmiye medreselerinin yeniden ihya edilmesi ve açılması için büyük bir gayretin içerisine girilmiştir.¹⁴² *Sebilürreşad* mecmuasında yazı yazan Gerede Müftüsü Ali Rıza Efendi, 23 Nisan 1921 tarihli yazısında “*medâris-i ilmiyeyi ihya için lazım gelen esâslar ve nizamnâmeler hazırlandığı*” ifadesiyle ilmiye medreselerinde ıslahat çalışmalarının başlatılacağını bildirmektedir.¹⁴³

Ankara Hükümeti, bu medreseleri yeniden tesis etmek istemesinin gerekçesini bütün müftülüklere ve medreselere gönderdiği tamimde şöyle izah

¹³⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 051 V 48/13.113.47.

¹⁴⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 051 V 05/2.1.13.

¹⁴¹ Mesela, Trabzon'da medrese açılması için yirmi altı adet imza toplanmış, 1921 yılında Erzincan Mebusu Osman Fevzi Efendi Erzincan'da, Lazistan Mebusu Esad Bey Lazistan'da, Malatya Mebusu Feyzi Efendi Malatya'da, Antalya Mebusu Hasan Tahsin Bey Antalya'da Darülhilafe medreseleri açılmasını istemişlerdir. (Mehmet Akif Erdoğan, “İstanbul Medreseleri ve Milli Mücadele (1914-24)”, **Atatürk Araştırma Merkezi, Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 3-6 Ekim 1995, Gazi Magosa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, c. II, Ankara, 1995, s. 626).

¹⁴² BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

¹⁴³ Erdoğan, **a.g.m.**, s. 629.

etmektedir.¹⁴⁴ “ ... Halbuki bugün dine hizmet etme hususunda giceyi gündüze katarak çalışmak icab ider. Her tarafta medreseler çökmüş, ilim ve irfan ocakları yıkılmış, köyler imamsız kalmış, halkın din hisleri gevşemiş, münkirât olabildiğine ilerlemiş olduğu böyle bir zamanda en mühim vazifenin ulemaya tertib itdiği gibi, en mühim mesuliyet de onların omuzlarına yüklenmektedir. Halkı tarik-i hakk ve sırat-ı mustakîmde yürütmek hususunda lazım gelen bi'l-cümle tedâbir-i diniyye ve ictimâiyeyi düşünmek ve tatbik etmek memleketin en büyük irşad me'murları olan müftülük daireleri hakikî bir surette birer merkez-i dinî olmalı ve büyük ve müsmir faâliyetleri, faâliyet-i diniyye ve ictimâiyeyi bu dinî merkezler göstermelidir.”

Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti, müftülerin hiç vakit geçirmeden ilmiye medreselerinin canlandırılması için harekete geçmelerini istemiştir. Müftüler, bu tamim kendilerine ulaştıktan sonra bir ay içerisinde “...kendi dâiresi dâhilinde (kasabada. nâhiyede, köyde) ne kadar munkarız olmuş medrese bulunduğu, bunların vâridat ve vakfiyeleri olup olmadığı; varsa neden ibâret olduğu, bunlardan hâl-i hazırda ne sûretle istifâde kabul olunduğu, yeniden küşâd idilen medâris-i ilmiyenin mikdârı ve tâlebesi neden ibâret olduğu, el-hâsıl memleketinde medârisin mâzisi, hâl ve istikbâli hakkında” hazırlayacakları bir raporu Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'ne göndereceklerdir.¹⁴⁵

Şer'iyye Vekaleti'nin tarihsiz olarak “Bütün Müftülere ve Müderrislere Tamim” ismiyle neşrettiği bu tamimde, hazırlanan nizamname ile birçok yerlerde medreseler açılmaya başlandığından bahsedilmektedir. Fakat Anadolu'nun her yerinden başlatılan ıslah ve canlandırma çalışmalarına aynı oranda katılım olmadığı yine bu tamimde bildirilmektedir. Bazı müftüler bu konuda büyük çaba göstererek tesis ettikleri medreselerin ayakta kalabilmesi için gerekli tedbirleri alırken, bazı müftüler ise bir medrese açma teşebbüsünde dahi bulunmamışlardır. Bir kısım müftüler ise kendi sahalarında bir medrese tesis etmeyi başardıysa da, bunları ayakta tutmak ve eğitim kalitesini yükseltmek için herhangi bir çabanın içine

¹⁴⁴ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

¹⁴⁵ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

girmemişlerdir. Medreselerin ıslahı konusunu hafife alan müftüler tamimde sert bir şekilde eleştirilmişlerdir.¹⁴⁶

“Medresenin hayatını temin için acaba biraz uğraşub çabalansa, husûsi teşebbüslerde bulunulsa, gerek halkın muâvenetine mürâcaât sûretiyle olsun, gerek idâre-i husûsiyelerinin bütçelerine idhâl sûretiyle olsun, mümkün mertebe bir karşuluk tedâriki için çalışılmış olsa muvaffakiyyet hâsıl olmaz mı? Her şeyi Şer’iye Vekaleti’nden, hükûmetten mi beklemek lâzımdır? Bu husûsda bazı müftülerin gösterdikleri dirâyet ve faâliyet hakikaten şâyân-ı takdir ve Şer’iye Vekaleti ister ki bütün müttelikler böyle memleketin ihtiyâcını, zamanın nezâketini takdir idecek bir dirâyet ve fîliyyât gösterünler”.

“Fakat medreseler idâre-i husûsiye bütçelerine medrese için iki üç yüz bin gurûş kondurmaya muvaffak oldukları halde diğerleri neden bir teşebbüsde bulunmadılar? Medreselere karşı büyük bir muhabbet ve merbutiyet-perverde itdiğine şübhe olmıyan her taraftaki mecâlis-i umûmiye azâları müftüler tarafından vuku’ bulacak böyle bir teklifleri acaba red mi iderdi? Yoksa hüsn-i sûretle mi? El-hâsıl görülüyor ki bazı müftü ve müderris efendiler zamanın icâbâtını idrâk iderek lâzım gelen eser-i hâyât ve faâliyyeti gösteremediler. Halbuki bugün dine, emte hizmet hususûnda giceyi gündüze katarak çalışmak icâb ider.”¹⁴⁷

İlmiye medreselerinin yeniden açılması ve ıslah çalışmalarında en büyük gayreti Erzurum Müftüsü Mehmed Sadık Efendi ile Yozgat Müftüsü Mehmed Hulusi Efendi¹⁴⁸ göstermişler ve tamimde takdirle bahsedilmişlerdir. Erzurum’da 9 medrese açan ve kadrosunu oluşturan Müftü Mehmed Sadık Efendi, ihtiyaç duyulan 120.400 kuruşun Vilayet Umumi Meclisi tarafından kabul edilmesinde ve bu paranın Hususi İdare’nin 1922 senesine ait olan bütçesinden alınmasında muvaffak olmuştur. Yozgat Müftüsü Mehmed Hulusi Efendi, bulunduğu mahalde bir ilmiye medresesi açtığı gibi, Liva Muvazene-i Hususiye’den 1921 yılına ait 100.000 kuruş ile 1922 senesinin 232.200 kuruş tahsisatını alarak hem medresenin imar ve ıslahına hem de tedrisat

¹⁴⁶ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

¹⁴⁷ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

¹⁴⁸ Bkz. Ek-14.

veren medreselerde ödenecek olan her ders saati ücretine karşılık 75 kuruş vermeyi başarmıştır. Ayrıca Yozgat Müftüsü, Liva Muvazene-i Hususiye'den 34.050 kuruş tahsisat temin etmek suretiyle üç sınıflı Eimme Şubesi açmıştır.¹⁴⁹ Bu şubenin, Yozgat'ta kısa sürede imam açığını gidermek düşüncesiyle açılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Şer'iyye ve Evkaf Vekili Fehmi Efendi'nin İzmit Mutasarrıflığı'na 3.12.1337/3.12.1921 tarihinde gönderdiği telgraftaki "*Medâris Nizâm-nâmesine tevfi ken livâmız dâhilinde medrese küşâd idilmiştir. Sınıflarıyla beraber mikdâr-ı mevcûdelerinin ve daha nerelerde medrese küşâd idileceğini seriân iş'arı*" ifadesinden ilmiye medreselerinin 1921 yılında tekrar açılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Üç gün sonra Geyve Müftüsü Hasan Efendi'nin İzmit Müfettişliği'ne çektiği telgrafta Geyve kazasında nizamnameye istinaden ikinci sınıfta 6, birinci sınıfta 24 talebesinin bulunduğu bir medresenin açıldığı bildirilmiştir.¹⁵⁰

İzmit Merkez Müfettişliği 30 Ağustos 1338/30 Ağustos 1922 tarihli ve 4914 sayılı telgrafname ile Adapazarı kazası Müftüsü'nden kendisine bağlı nahiye ve köylerden Şer'iyye Vekaleti emriyle açılmış olan ilmiye medreselerinin isimleri ve bunların her sınıfından mevcut talebe miktarının ayrı ayrı bildirilmesi istenmiştir. Bu talep üzerine merkez kazada açılmış olan Kara Osman Ağa İlmiye Medresesi'nde ikinci sınıfta 25 talebenin olduğu, bunun dışında livada açılmış başka medresenin olmadığı bildirilmiştir.¹⁵¹

2. Yardım ve İmar Faaliyetleri

a. Yardım Faaliyetleri

Müftülerin önemli görevlerinden birisi de bulunduğu mahalde fakir, yoksul, kimsesiz, çaresiz ve muhtaç olan kişilerin tesbit edilerek bunlara yardım

¹⁴⁹ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 05/2.1.13.

¹⁵⁰ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 41/7.63.4.

¹⁵¹ BCA., Diyanet İşleri (DİB), 051 V 41/7.64.10.

sağlanmasıdır.¹⁵² Müftüler bu hizmetlerinin yanında birçok hayır cemiyetlerine üye olmuşlar,¹⁵³ bir takım hayır kurumlarına bağışta bulunmuşlar,¹⁵⁴ yardım toplama komisyonlarında görev almışlar,¹⁵⁵ zaman zaman kazanın giderleri için borç para vermişler¹⁵⁶ ve benzeri çeşitli yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

1863 yılından 1880'li yıllara kadar vilayet merkezleri ve İstanbul'da 30'a yakın ıslahhane açılmıştır. Islahhanelerin kurulması ve işlevlerini sürdürmeleri konusunda gereksinim duydukları nakdi/ayni yardım genellikle, müftülerin de içinde bulunduğu devlet memurları, tüccarlar ve yöre ileri gelenlerinin oluşturduğu hayırseverlerden toplanan yardım ve bağışlarla karşılanıyordu. Nitekim, Faziletli Müftü Abdülfettah Efendi'nin, Diyarbakır ıslahhanesine bağış yapan kişilerin arasında yer aldığını ve 250 kuruş yardımda bulunduğunu görmekteyiz.¹⁵⁷

1 Eylül 1885 tarihinde babası Denizli Müftüsü Osman Nuri Efendi'nin fahri Müftü Müsevvitliği (*Müftü Yardımcılığı*) göreviyle ilk memuriyet hayatına başlayan Ahmet Hulusi Efendi,¹⁵⁸ Mekke-i Mükerrreme'ye akan "Ayn-ı Zebin" su yolunun tamiri için kurulan (12 Temmuz 1906) yardım toplama komisyonunun da başkanlığını yapmıştır. 6 Haziran 1918'de ise Denizli Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.¹⁵⁹

Gümülcineli Müftü Esat Efendi, Aydın'ın işgal edilmesi üzerine direnişe geçen kuvvetlerin içinde yer almış; *Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti Teşkilatı*'nın başında savaş yaralılarının tedavisi için uğraş vermiştir.¹⁶⁰

¹⁵² BOA., A. DVN. MHM., 5A/56, (20 Ca 1264/24 Nisan 1848).

¹⁵³ İMMEŞ Arş., D: 841; Albayrak, a.g.e., c. 3, s. 214.

¹⁵⁴ BOA., İ. DH., B. 591/41114.

¹⁵⁵ Karaman Kadı S., nr. 285, s. 356/1.

¹⁵⁶ Karaman Kadı S., nr. 285, s. 356/1.

¹⁵⁷ BOA., İ. DH., B. 591/41114.

¹⁵⁸ Bkz. Ek-14.

¹⁵⁹ Sarıkoyuncu, a.g.e., c. I, s. 73-74.

¹⁶⁰ Sarıkoyuncu, a.g.e., c. II, s. 70-73.

Eytam Müdürü iken, 1 Ocak 1916'da Bayburt Müftüsü olan Mehmet Fahreddin Efendi, Osmanlı Donanmasına Yardım Cemiyeti üyeliğinde bulunmuştur.¹⁶¹

Kazaların masrafları için bazen müftülerden borç alındığı da oluyordu. Anadolu'nun belli başlı kentlerinde şehrin ileri gelenleri tarafından kadının huzurunda seçilen şehir kethüdaları bulunurdu. Şehir kethüdalarının başlıca görevleri, şehre uğrayan kamu görevlilerini, sefere çıkan veya eşkıya izleyen askerî birlikleri, yolculuk yapan, göreve giden vali, mutasarrıf, mütesellim gibi yöneticileri ağırlamak, konaklamalarını sağlamaktı. Bunlar için yaptıkları harcamaların defterini tutarlar, bu masraflar, altı ayda bir hazırlanan şehrin gider bütçesine dâhil edilir, halktan toplanırdı. Hazırda para yoksa kasap, bakkal gibi esnaftan borçlanılarak karşılanırdı. Nitekim, belgelerde Karaman kazasının masrafları için kadıdan, hatta Konya Müftüsü'nden borç alındığı görülmektedir.¹⁶²

b. İmar Faaliyetleri

Müftüler asli görevlerinin dışında hayır amacıyla camiler, tekkeler, medreseler, hamamlar, köprüler gibi birçok vakıf eserleri meydana getirmişler, ayrıca bunların imarında olduğu gibi bakım ve onarımında da büyük emek ve hizmetler göstermişlerdir.

XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin, toplum üyelerinden, bazı sosyal ihtiyaçları karşılamak gayesiyle vakıflar yapmalarını istediklerine şahit olmaktayız. Tam bu asrın başında, Şeyhülislam Feyzullah Efendi, İmparatorluğun taşra teşkilatında görev yapan bütün kadılara ve müftülere amirler göndererek, onlardan açıkça, “...*bütün müslümanların fakirlere yardım yapmalarına, çocuklarını Kur'an bilgisiyle tenvir etmelerine, camiler, mektepler, vs... inşâsına katkıda bulunmalarına*” göz kulak olmalarını istiyordu.¹⁶³

¹⁶¹ İMMEŞ Arş., D: 841; Albayrak, **a.g.e.**, c. 3, s. 214.

¹⁶² Karaman Kadı S., nr. 285, s. 356/1.

¹⁶³ J. Von Hammer, **Histoire de l'Empire Ottoman**, Çev: J.J. Hellert, Paris 1835, c. XII, s. 69.

Konya'nın Sadırlar Mahallesi Polatlar Yolu üzerinde bulunan ve Şeyh Ahmet Efendi tarafından yaptırılan¹⁶⁴ çeşmenin, zamanla tahrip olduğu, 1744 yılında Müftü Seyit İbrahim Efendi tarafından yeniden yaptırıldığı, sülüs yazıyla yazılmış mermer kitabesinden anlaşılmaktadır.¹⁶⁵

Karaman'da bazı müftüler hayırseverliği ile ön plana çıkmışlardır. Şehirdeki bazı çeşmeler ve okullar müftüler tarafından yaptırılmıştır. Seyit Şeyh Hacı Mehmet'in Hisar Mahallesi Camii bitişiğinde yaptırdığı mektep, Mustafa Efendi'nin yaptırdığı beş adet çeşme ve Tavşan-Zade Abdurrahman Efendi'nin Ahi Osman Mahallesi'nde yaptırdığı diğer çeşmeler bunlara örnek olarak verilebilir.

Karaman'da bulunan Abdurrahman Efendi Çeşmeleri'nin, eski Karaman müftüsü Tavşan-Zade Abdurrahman Efendi tarafından yaptırıldığı görülmektedir.¹⁶⁶

Karaman'da "Müftü Çeşmeleri" olarak bilinen fakat yerleri belli olmayan 5 adet çeşme, Karaman Müftüsü Mustafa Efendi tarafından yaptırılmış, bu nedenle onun adıyla anılmıştır.¹⁶⁷

Larende Şehri'nin Köhne Bedesten Mahallesi'ndeki Müftü-Zade Mehmet Efendi Mektebi, Müftü-Zade Mehmet Efendi'nin vasiyeti üzerine mirasının üçte biri ile Seyit Hacı İsmail tarafından yaptırılmıştır. 1170 (1756/1757) yılında mektebin günlük bir akçe ile mütevellisi olarak Süleyman Halife tayin edilmiştir.¹⁶⁸

Amasya'da bulunan Halifet Gazi Medresesi ve türbesi zamanla tabii afetlerden hasar görmüş, vakfın mütevellileri tarafından tamir edilmiş, fakat 1602 yılında çıkan yangın ve 1647 de meydana gelen deprem sonucu özellikle medrese iyice harap olmuştur. Müderris Hasan Efendi'nin yıkılan kısımlarını ahşapla yaptırdığı medrese, 1888'de de Amasya müftüsü Hacı Osman Hilmi Efendi tarafından yeniden inşa edilmiştir.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Konya Ş. S., nr. 20, s. 196.

¹⁶⁵ Mehmet Önder, **Mevlâna Şehri Konya (Tarihi Kılavuzu)**, Ankara, 1971, s. 278.

¹⁶⁶ Karaman Kadı S., nr. 297, s. 258/4.

¹⁶⁷ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), **Larende Hurufat Defterleri** (LHD), nr. 1145, vr. 6b.

¹⁶⁸ VGMA, LHD, nr. 1103, vr. 108b-109b.

¹⁶⁹ H. Hüsameddin Yaşar, **Amasya Tarihi**, Amasya Belediyesi Yay., Ankara, 1986, c. I, s. 284-285.

1894'de Kayseri'nin İncesu Kazası Müftülüğü'ne tayin olunan Mahmut Raci Efendi, Birinci Dünya Harbinde orduya yaptığı hizmetlerinden ve yol inşaatından dolayı 7 Şubat 1334 (1918)'de Harbiye Nezaretinden bir adet harp madalyası ile taltif olunmuştur.¹⁷⁰

Selâmi Ali Efendi, kuzattan (kadı, hakim) olup tahsilini tamamladıktan sonra, İstanköy Adası müftüsü olmuştur. Müftü Selami Efendi'nin inşa ettirdiği Üsküdar'da bulunan Şeyh Selami Ali Efendi Tekkesi Camii ve diğer vakıflarla ilgili Hadîka'nın 241. sayfasında şu bilgiler bulunmaktadır: “*Bânisi, eş-Şeyh Selâmi Ali Efendi'dir. Kendisi Hüdâyî Mahmud Efendi Âsitânesi şeyhlerinden olup asitaneye iki defa şeyh olmuştur. Bu mahalde bulunan dükkân ve hamam ve haneler, bilcümle Şeyh Selâmi Ali Efendi'nin yaptırdığı binalar olup kendi vakıf emlâkidir.*”¹⁷¹

Elazığ'da bulunan Sara Hatun Camii, XV.yüzyılda Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun tarafından ahşap bir mescit olarak yaptırılmış, daha sonra görmüş olduğu zarardan dolayı Sultan Abdülmecit döneminde Harput Müftüsü Hacı Ahmet Efendi tarafından 1843 yılında yeni baştan yapılmış ve bugünkü halini almıştır.

Mersin'de bulunan “*Müftü Camii*”, Müftü Emin Efendi tarafından 1884 yılında cami ve medrese olarak inşa edilmiştir.

Çankırı Müftüsü Mustafa Hazım Efendi, Buğday Pazarı Cami-i Şerifi etrafında beş ev satın alarak yirmi iki oda ve bir dershaneyi havi altlı üstlü bir medrese yaptırmıştır ki Hâzımiye Medresesi nâmı verilmiştir. Bunlardan başka Çankırı'da yapılan çoğu mektep ve medresenin, muhacirler için tesis ve inşa olunan Hamidiye Mahallesi'nin su yollarının yapım ve tamirleri hususunda pek çok hizmetleri görülmüştür. Arşiv belgelerinde hakkında şu bilgi verilmektedir:

“...40 yaşında iken, Zilhicce 1291(1875)'de Çankırı Müftülüğüne tayin olunmuş ve 1883'de halkın yardımı ile Buğdaypazarı Camii civarında bir kaç evi

¹⁷⁰ İMMEŞ Arş., D: 3189; Albayrak, **a.g.e.**, c. 3, s. 42-43.

¹⁷¹ Selâmi Ali Efendi'nin yaptırdığı Acıbadem Selamsız tekkeleri ve diğer hayır eserleri için Bkz. Ayvansarayı, **Hadîka**, c. II, 1281, s. 241.

satın alıp yerlerine iki katlı (fevkanî ve tahtanî) 24 odalı, avlusunda mükemmel bir fiskiye ve şadırvanı bulunan bir medrese inşa ettirmiştir.,¹⁷²

3. Telif Ettikleri Eserler

Müftüler, başta fıkıh olmak üzere dinî ilimlerin çeşitli dallarında eser yazmaları yanında, şair, tarihçi, sanatkâr, kütüphane sahibi olarak ve yabancı dillerdeki eserlerden yaptıkları tercümeleriyle Osmanlı kültür ve sanatına son derece önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Bu eserler içerisinde en önemlilerinden birisi, 93 Harbi'nde Rumeli müslümanlarının uğradığı zulümleri, düştüğü perişanlığı ve çektiği acıları dile getiren ve tarihi bir belge niteliği taşıyan, Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin yazmış olduğu “*Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*” isimli eseridir.¹⁷³

Eser üç kısımdan meydana gelmektedir:

1. Tarihçe-i Vak'a-i Zağra: Eserin üçte ikisini ve esasını teşkil eder. Hatıra şeklinde olarak Rusların Tuna'yı geçmelerinden itibaren Eski Zağra'ya gelen haberleri, kasabadaki durumu, ekseriyeti teşkil eden Bulgarların yaptıklarını, Rus işgalini, zulümleri, Süleyman Paşa ordusunun gelişini, hicreti ve göç perişanlığını anlatır. Bunların tamamı yazarın bizzat gördüğü veya duyduğu vakalardır.

2. Hercümerc-i Kit'a-i Rumeli: 93 Harbi'nde Rumeli cephesindeki askerî hareketi basit olarak anlatır. Bu sırada yapılan hataları ve bunların neye mal olduğunu belirtir. Ayrıca yine hicretten ve zulümlerden bahseder.

3. Hicretname: 364 beyitlik manzum bir eserdir. Hicreti, yolda çekilenleri, İstanbul'da göçmenlerin halini, perişanlıklarını anlatır.¹⁷⁴

1890 yılında Mekke-i Mükerrreme Malikî Müftülüğü'ne tayin olunan Şeyh Abid Efendi, Malikî mezhebiyle ilgili birçok eser kaleme almıştır. Malikî

¹⁷² İMMEŞ Arş., D: 2597.

¹⁷³ Müftü Raci Efendi'nin, eserine son şeklini verdiği 1321 (1896) yılında yaşadığı ve kitabın oğlu Necmi Bey tarafından yayınlandığı 1326 (1910) yılından önce vefat etmiş bulunduğu anlaşılmaktadır.

¹⁷⁴ Hüseyin Raci Efendi, **Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1990, s. 14-15.

Mezhebi'nde “*Hidâyetü'n-Nasik alâ Tavzîhi'l-Menâsik*” haşiyesini yazmış ve 1892'de Mısır'da basılmıştır. Bunun yanı sıra “*Tuhfetü's- Salik fî Fıkhi'l-İmam-ı Malik*” adlı risalesi 1897 yılında önce Bombay'da daha sonra ise Mekke'de basılmıştır. Namazda sarığın ve elbisenin sarkıtılması delillerini açıklayan risale 1913'de Mekke'de, “*Beyân*” ilminde yazdığı risale ise 1910'da Mısır'da basılmıştır.¹⁷⁵

Tarsus Müftüsü Muhammed Efendi'nin Usul-i Fıkıh ilminin meşhur eseri (*Mirât*)'a yazılmış mükemmel bir haşiyesi mevcuttur. Bunun dışında 1858 yılında basılmış Arapça bir eser olan, 24 fen ve ilimden bahseden “*Enmüzece*” ile mantıktan “*Risaletü'l-İstidlâliye*” eserleri vardır.¹⁷⁶

XVIII. yüzyılda yaşayan Karatepeli Hüseyin b. Mustafâ b. Hasan el-Aydîni, medrese hocalığı yanında müftülük görevinde de bulunmuş, belâgat, lugat, tefsir v.b. sahalarda eserler hazırlayarak ilim aleminin istifadesine sunmuştur. Özellikle sarf, nahiv ve belagat sahasında eserler kazandırarak Arapça öğretiminde metot açısından yeni ve faydalı bir çığır açmış, fiilen öğretmenlik yaparak bu metodunu pratikte uygulamıştır. Beyân ilminin konularından teşbih, mecaz, istiare ve kinayeyi anlatan “*Şerh'u Risâleti'l-İsti'âre*”, Arapça kaideleri ihtiva eden “*Bahru'l Kavâ'id*”, mantık ilmiyle alakalı yazdığı “*Câmi'u'l-Enzâr*” bazı eserlerdir. Yazdığı eserler hem hayattayken hem de vefatından sonra Osmanlı Medreseleri'nde vazgeçilmez müracaat eserleri olmaya devam etmiştir.¹⁷⁷

1902 tarihinde Milas Müftülüğü'ne tayin olunan Mehmet Sadık Efendi'nin basılmış eserleri şunlardır: “*Cihad-ı Ekber*”, “*Mevâiz-i Diniyye ve Fevâid-i İslâmiyye Mecmuası*”, “*Vezâif-i Mühimme-i İslâmiyye*”.¹⁷⁸

Karaman Müftülüğü görevinde bulunan Mehmet Vucûdi Efendi, çok iyi bir hattat idi. Güzel yazısı ile birçok kitaplar telif etmiş, lisan bilgisi ile de yabancı dillerde yazılmış bazı kitapları Türkçeye çevirmiştir. Görevi esnasında yazmış

¹⁷⁵ Albayrak, **a.g.e.**, c. 1, s. 154.

¹⁷⁶ Bursalı Mehmed Tahir Efendi (1861-1924), **Osmanlı Müellifleri**, Haz: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, c. I, s. 457.

¹⁷⁷ Bursalı Mehmed Tahir Efendi, **a.g.e.**, c. III, s. 405-406.

¹⁷⁸ Haksess, **a.g.e.**, s. 170.

olduğu kitaplarını 1605 yılında İstanbul'a götürerek şeyhülislamlığa sunmuş ve meşihat makamınca beğenilen kitapları Padişah Birinci Ahmet'e takdim edilmiş, bu sayede kendisine bir hayli bahşişler verilmekle beraber rütbesi de müderrislikten mollalığa yükseltilmiştir.

Mehmet Vucûdi Efendi, kendi yazmış olduğu kitapların dışında şu eserleri de Türkçeye çevirmiştir: 1- Sebt İbn-i Cevzî'nin "*Mir'at'üz-zaman*" 2- İmam-ı Gazâlî'nin "*Tibr'ül-mesbuk fi nesâyih'il-mülûk*" 3- Allâme İbn-i Kayyım'ın "*Menâzil'ül-ervah*" 4- Muzafferettin Kahistâni'nin "*Câmi'ul-rumuz ve hüve şerh'i muhtasar'ül-vikâye*"¹⁷⁹

1901 yılında Kosova Müftülüğü'ne tayin olunan ve daha sonra İnegöl Müftülüğü görevinde de bulunan Üsküplü Hasan Fehmi Efendi'nin, "*Zübdetü't-Ta'lim*"¹⁸⁰ ve "*Risale-i İmaniyye*"¹⁸¹ adlı iki adet matbu eseri mevcuttur.¹⁸²

1867 yılında Şam Müftüsü olarak tayin edilen Mahmud Hamza Efendi, İmam Muhammed'in "*el-Câmiu's-sağîr*" isimli eserini manzum olarak kaleme almış, bu sebeple Bâb-ı Fetvânın taraf-ı Vekaletpenahî'ye yazdığı bir yazıda Mahmud Hamza Efendi'nin yazdığı bu kitabın "*mesâil-i fıkhiyye'nin zabt ve itkânını teshîl edecek âsâr-ı nefîseden olduğu*" belirtilmiş ve böyle bir çalışmanın taltifi için üçüncü rütbeden bir kıt'a nişan-ı âlî verilmesinin maslahata uygun olacağı tavsiye edilmiştir.¹⁸³

Edirne Müftüsü Şair ve Fazıl Muhammed Fevzi Efendi, Busîrî'nin "*Kasîdetü'l-bürde*"¹⁸⁴ adlı eserine 19. yüzyılda "*Miftahu'n-necât*" adını taşıyan bir tahmis yazmıştır.

¹⁷⁹ Gülcan, a.g.e., s. 24-25.

¹⁸⁰ 15 sayfadan ibaret, Türkçe bir kitaptır. 1919'da Üsküp'te basılmıştır. Bu kitap; İlmin Fazileti, Talebenin Niyeti, İlim Tahsilinde Sebat Etmesi, İlme ve Ehline Hürmet, İlim Tahsil Etmenin Yolu, Tahsil-i İlmin Vakti v.b. konulardan bahsetmektedir.

¹⁸¹ Bu kitap 38 sayfa olup Türkçedir. Kosova Vilayet matbaasında basılmıştır. Basım tarihi yoktur.

¹⁸² İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 7, s. 180, D: 4613; Albayrak, a.g.e., c. II, s. 84.

¹⁸³ BOA., İrade-i Dahiliye, 851/68260.

¹⁸⁴ Pek çok eser sahibi olan Busîrî'nin en meşhur eseri "Kasîdetü'l-bürde" diye bilinen 160 beyitlik kasidesidir. Coşkun bir peygamber aşığı olan Bûsîrî'yi şöhretin zirvesine taşıyan bu kasideye kendisi "El-Kevâkibü'd-dürriyye fi Medhi Hayri'lberriyye" adını verdiği halde, yukarıdaki isimle tanınması gördüğü bir rüyadan kaynaklanmaktadır. Şöyle ki; Busîrî hayatının sonlarında felç geçirir. Rivayete

1906 yılında Muğla Müftülüğü görevine başlayan alim ve şair Hacı Mehmet Zeki Efendi'nin, görevi esnasında kendi el yazısı ile yazmış olduğu basılmamış birçok şiir ve eserleri mevcuttur. Bu eserlerinden bazıları şunlardır: 1- *Hüsni'l Fukara fî Şerhi'l Munisi'l Fukara Tercümesi* 2- *Dîvân-ı Zekâi* 3- *İthaf'ül-Ahlafl fî Tefsir-i Sureti'l Kaf* 4- *Mevlîd-i Şerîf* 5- *Gazeliyat*.

Bu eserlerin dışında kelim ve mantık alanında eserleri, methiye ve hicviye tarzında şiirleri de bulunmaktadır.¹⁸⁵

Mustafa Vâzih b. İsmail Amasyevî, Osmanlı tarihinin belli dönemlerinde Amasya'da müftülük yapmış büyük bir müellif ve aynı zamanda önemli bir şahsiyettir. 1791 yılında bir iş için gittiği İstanbul'da (*kuvvetle muhtemel*) Strabon'un Amasya ile ilgili eseri (*Geographica*) ile tanışması onu "vatanım" dediği Amasya ile ilgili bir eser hazırlamaya sevk etmiştir. Bundan sonra Mustafa Vâzih "Belâbilü'l-Vâzihu'r-râsiyye fî riyâz-ı mesâili'l Amâsiyye" adlı eserini kaleme almış ve bu eser "Belâbil" adıyla meşhur olmuştur.¹⁸⁶

Müftü Hilmi Efendi (1782-1847) Kıbrıs'ın yetiştirdiği en ünlü Türk şairidir. Sultan II. Mahmud'un Lefkoşa'ya yaptırdığı kütüphane dolayısıyla yazdığı methiye şairlikteki gücünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu yüzden İstanbul'a çağrılmış ve Asakir-i Mansûre'nin geçit resminde doğaçlama olarak söylediği bir şiir üzerine de Şairler Sultanı (*Sultânü's-Şu'arâ*) unvanını almıştır.

göre rüyasında Hz. Peygamber, Busîrî'den kendisi için yazdığı kasideyi okumasını ister. O: "Yâ Resûlallah! Ben sizin için çok kasideler yazdım, hangisini emredersiniz?" deyince, Hz. Peygamber kasidenin matla' beytini okuyarak bu kasideyi işaret eder. Busîrî kasidesini okurken Hz. Peygamber zevkle dinler. Yine rivayete göre Busîrî'yi ödüllendirmek üzere hırkasını çıkarıp yatmakta olan hasta şairin üzerine örter; bir diğer rivayette ise vücudunun felçli kısmını eliyle sıvazlar. Şair heyecanla uykudan uyanır, gördüğü rüyanın zevkiyle toparlanmaya çalışırken felçten bir eser kalmadığını fark ederek sevincinden ne yapacağını şaşırır. Bu sırada şafak söküp sabah namazı vakti yaklaşmaktadır. Busîrî abdest alıp mescide giderken bir dervişle karşılaşır. Derviş ondan bu gece Hz. Peygamber'in huzurunda okuduğu kasideyi kendisine vermesini ister. İşte bu olay duyulduktan sonra kaside büyük bir üne kavuşmuş ve zamanla şairin verdiği isimle değil, rüyada Hz. Peygamber tarafından üzerine örtülen hırka sebebiyle "Kasîdetü'l-bürde" adıyla anılmaya başlamıştır. (Mahmut Kaya, "İmam Busîrî ve Kasîde-i Bürde", *Altınoluk Dergisi*, sy. 154, 1998, s. 38).

¹⁸⁵ Haksess, a.g.e., s. 146.

¹⁸⁶ Daha geniş bilgi için Bkz. Fikret Sarıcaoğlu: "Üç Amasya Tarihçisi ve Eserleri", İÜEF, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1994, sy: 14, s. 37-40.

Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılmasından sonra Hilmi Efendi gibi yenilik yanlısı kişilere Sultan II. Mahmud'un çok ihtiyacı vardı. Hilmi Efendi'ye İstanbul'da kalması teklif edilmiş, ancak o Kıbrıs'a dönmeği yeğ tutup doğum günü dolayısıyla padişaha yazdığı mevlid şiirini bırakarak kimseye haber vermeden sessiz sedasız başkentten ayrılmıştır. Padişah durumu öğrenince Kıbrıs müftüsünü görevden alıp yerine Hilmi Efendi'yi atamıştır.

Müftü Hilmi Efendi, herhangi bir divan tertib etmemiş, bu yüzden şiirlerinden çoğu kaybolmuş, günümüze ancak 65 kadarı kalmıştır. Hilmi Efendi özellikle kasideleri ve Nabi yolunda yazdığı hikmetli beyitleriyle tanınmaktadır. Aralarında divan edebiyatı genelinde örnek gösterilecek düzeyde olanları da vardır.¹⁸⁷

Yavuz Sultan Selim ve Kanuni döneminde yaşamış Şükri-i Bitlisi, dinî ilimlerin tamamını bilmekte olup kadılık, müftülük ve müderrislik gibi resmi vazifeler yapmıştır. Kendisi devrin en büyük şair, hatip ve vaizleri arasında sayılmıştır. Sporla ilgilenmiş; Murat Nehrini baştan başa geçecek kadar iyi yüzme bildiği, iyi ata bindiği, ok atmakta hünerli olduğu, tambur çaldığı ve iyi bir avcı olduğu anlatılmaktadır. En büyük eseri “*Selim-Name*”dir.¹⁸⁸ *Selim-Name*'nin tarihi yönü yanında bir başka özelliği de; eserin bütün Türklerin faydalanması için Azeri ve Çağatay Türkçesiyle yazılmasıdır. Şükri-i Bitlisi tarafından yazılan bu eser, bazı kaynaklarda *Fütûhâtü's-Selimiyye* olarak da isimlendirilmektedir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Harid Fedai, **Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi -Şiirler-**, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa, 1987, s. 8.

¹⁸⁸ Şükri-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim'in 1512 yılında tahta geçmesiyle İstanbul'a gelmiş ve padişaha bu kasideyi takdim etmiştir. Bu takdimden sonra onun özel meclisine girmiştir. Şükri-i bu takdimine karşılık olarak ayrıca padişah tarafından, Diyarbakır taraflarında belli bir toprak parçasıyla ödüllendirilmiştir. (Şükri-i Bitlisi, **Selimname**, Haz: Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997, s. 3-9).

¹⁸⁹ Argunşah, **a.g.e.**, s. 11.

C. Askeri Alandaki Görev ve Hizmetleri

1. Alay Müftülüğü

Osmanlı askerî teşkilatında, ordunun ve askerinin maneviyatını yükseltmek, onlara dinî bilgiler ve vaazlar vermek, bazen da teçhiz ve tekfin işleriyle ilgilenmekle görevli askerî memura “*alay müftüsü*” denirdi. Alay müftüleri, 1826’da yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye alaylarının birinci taburlarında görev yapıyorlardı. Alay müftüsü protokolde binbaşidan önce gelir, alay emininin altında, kolağasının üstünde yer alırdı.¹⁹⁰ Alay imamlığı¹⁹¹ görevini yerine getiren kişiler gösterdiği hizmet ve başarılarından dolayı terfî ederek alay müftüsü tayin edilebiliyorlardı.

Bu kurum Tanzimat öncesinde ordu şeyhliği olarak adlandırılıyordu. Osmanlı klasik sisteminde var olan pek çok yapı gibi Tanzimat’tan sonra ordu şeyhliği de kaldırılmış, yerine alay müftülüğü ihdas edilmiştir. Bu uygulamanın imparatorluğun yıkılışına kadar sürdürüldüğü, hatta Cumhuriyet döneminde -aynısı olmasa bile- askerlerin din ileri ile ilgilenen subayların istihdam edildiği bilinmektedir.¹⁹²

Hoca İsmail Efendi Balkan Harbi'nden¹⁹³ önce Türk Ordusu'na katılmış, Balkan Harbi'nde birliği ile beraber Yunanlılara esir düşmüş, esaretten dönünce ise Van'da bulunan 3. Ordu, 11. Kolordu, 33. Tümen, 97. Alay Müftülüğü'ne atanmıştır.

Mehmet Vasfi Efendi¹⁹⁴ yüksek öğrenimini tamamlamak için ilk medrese tahsilini yaptığı yer olan Bolu’dan İstanbul'a gelerek Beyazıt Medresesi'nde öğrenim görmeye başlamış, bu esnada 7. Ordu 49. Alay Müftüsü olarak tayin edilmiştir. Alay

¹⁹⁰ KAZICI, “Alay”, **DİA**, İstanbul, 1989, c. II, s. 348.

¹⁹¹ 1871’de alay imamları içinden imtihanla alay müftüleri seçilmesi ve bunlara İstanbul müderrisliği unvanı tevcih edilmesi kararı alınmış, şeyhülislamın da onayı ile bu kadro tahsisi gerçekleştirilmiştir. (BOA., İrade-Dahiliye, Belge nr. 43592).

¹⁹² Ümit Ekin, “Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2008, Vol. 10, sy: 1, s. 176.

¹⁹³ Balkan Harbi, Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki dört devlete karşı 1912-1913’te yaptığı savaşlardır. (8 Ekim 1912-29 Eylül 1913).

¹⁹⁴ Bkz. Ek-15.

Müftüsü iken 1891'de emekli olmuş, Eylül 1895'te ise Gemlik müftülüğüne atanmıştır.¹⁹⁵

Hafız Mustafa Zeki Efendi, 1906 yılında Hicaz vaizliğine, 1914 yılında ise Teşkilat-ı Mahsusa Alay Müftülüğü'ne atanmıştır. 1918 yılında Batum yöresindeki çatışmalarda gösterdiği fedakar çalışmaları sebebiyle taltif edilmiştir. Giresun gönüllü alaylarının teşkilinde çalışmalar yapmış, 1921 yılında Batı cephesindeki savaflara katılmıştır. Sakarya zaferinden sonra Cephe Fahri Vaizi unvanını almış, İstiklal Savaşı boyunca vaaz ve nasihatleriyle askerinin maneviyatına destek olmuştur.¹⁹⁶

20 Ekim 1904'te Eşme Müftülüğü'ne atanan Hacı Ahmet Nazif Efendi¹⁹⁷, Balkan savaşının çıkmasıyla (1911–1912) beraber gönüllülerden bir alay oluşturarak, Gönüllü Alay Kumandanı ve Alay Müftüsü olarak balkan harbine katılmıştır.¹⁹⁸ Savaşın sona ermesinin ardından tekrar Eşme'ye dönerek müftülük görevine devam etmiştir.

Bunun yanı sıra askeri alanda gösterdikleri başarı ve hizmetlerinden dolayı “*Milli Ordu Müftüsü*” olarak atananlar da bulunuyordu.

Gümölcine'li Esat Efendi, Kurtuluş Savaşı'nda Aydın dolaylarında katıldığı çarpışmalar ve milis kuvvetleriyle düzenli birlikleri cesaretlendirmek üzere yaptığı konuşmalarla çok yararlı olmuş, ayrıca “*Hilal-i Ahmer (Kızılay) Teşkilatı*”nın başında savaş yaralılarının tedavisi için uğraş verdimiş, bu yüzden bölgede düzenli birliklere komutanlık yapan Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in yanı sıra Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali Efe kendisine “*Fahri Ordu Müftüsü*” unvanını vermişlerdir.

¹⁹⁵ İMMEŞ Arş., D: 3208; Albayrak, **a.g.e.**, c. 3-4, s. 135-136.

¹⁹⁶ Nazım Elmas, “Kurdoğlu Hacı Hafız Mustafa Zeki ve Milli Mücadele”, **Giresun Aylık İnceleme, Sanat ve Haber Dergisi**, Yıl.12, sy. 123, Nisan 1998, s.72-75.

¹⁹⁷ Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 249.

¹⁹⁸ Milli Mücadelede Müftü Ahmet Nazif Efendi'nin emri altında çarpışmalara katılan Burdur–Bucak Ketsel Köyünden Ahmet Bozkurt'un, yayınlanmamış hatıralarından.

Bununla ilgili ilk belge, Aydın ve Havalisi Umum Kuvayi Milliye Kumandanı Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in mühür ve imzasını taşımaktadır.¹⁹⁹

*“Milli Ordu Müftüsü faziletli muhterem Hoca Esat Efendi, Aydın ve Ödemiş cephelerinde ilminiz ve silahınızla ifa ettiğiniz pek büyük hüsn-i hizmetinize karşı zât-ı âlilerinizi milli ordu müftülüğüne tayininiz tensib edilmiştir. Arz-ı keyfiyetle emin olduğumuz hizmet-i vataniyyenizin temadisini rica ederim efendim. Fi 12 Teşrinievvel 1335.”*²⁰⁰

“Bu yazıdan 13 gün sonra “Gümölcine’li Hoca Esat Efendi’ye” başlıklı ve 713 numaralı, kendisini Aydın ve Menteşe ve havalisi Umum Kuvayi Milliye Kumandanı olarak nitelendiren Demirci Mehmet Efe mühür ve imzalı yazıda “Öteden beri esbak etmekte olan hizmet-i vatan perveranenize binaen sizi ordu müftü makam-ı âlisine tayin ettim. Kale'l-evvel hidemat-ı vataniyyede muvaffakiyetinizi temenni ederim” denmekteydi.

Üçüncü belge, o sıralarda kendisini Aydın mıntıkası Kumandan-ı Cenubi olarak nitelendiren Yörük Ali Efe'ye ait olup 11 Eylül 1920 tarihini taşımaktadır. *“Milli Ordu Müftüsü ve Büyük Millet Meclisi Azası Hoca-yı muhterem Gümölcine’li Esat Efendi”* başlıklı olup, halkın, Yunan zulmünden şikayetini ilgililere ulaştıran komisyonda görev alması ve bir yıldan beri cephede toplanan savaşıçılara *“... telkinat-ı diniye ve teşvikat-ı farıza-i cihadiyede bulunduğundan dolayı”* kendisine verilen *fahri ordu müftülüğünü kabul ettiğinden sevgi ve şükranlarını sunmaktaydı.*²⁰¹

2. Askeri Kura Meclisi Azalığı

Osmanlı Devleti’nde, kendilerine üst düzeyde bir çok yetkiler tanınan, taşıdığı dinî kimlik münasebetiyle saygı ve itibar gösterilen müftüler, Alay Müftülüğü dışında, askeri alanda ayrıca bir çok önemli görev ve hizmetler yerine

¹⁹⁹ Ayten Can Tunalı, “Kurtuluş Savaşı’nda Esat Efendi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 26, sy. 41, 2007, s. 85-86; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 70-73.

²⁰⁰ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA.), 71-12/3, 12 Teşrinievvel 1335 (12 Ekim 1919).

²⁰¹ TİTEA., 71-12/1; Tunalı, **a.g.m.**, s.86.

getirmişler, Dar-ı Şura-yı Askeri, Tophane-i Amire, Hassa Ordusu Meclisi, Dersaadet Ordusu Meclisi gibi meclislerde görev almışlardır.

Askeri alanda bir takım düzenlemelerin yapılması amacıyla 7 Şubat 1837'de kurulan Dar-ı Şura-yı Askeri bünyesinde müftüler de sivil üye olarak yer almış, askeri meseleler hakkında en doğru kararın verilebilmesi için zaman zaman kendilerinden de görüş alınmıştır.²⁰²

Tanzimat boyunca faaliyetlerini sürdüren Dar-ı Şura-yı Askeri, Osmanlı ordusunun çağdaş bir yapıya kavuşturulmasında etkin bir rol oynamıştır. Dar-ı Şura-yı Askeri için çıkarılan nizamnamede askerlik alanında ortaya çıkan sorunlar üzerinde durulmakta, bunlara çözüm yolları aranmaktaydı.²⁰³

Bu amaçla daha önce çıkarılan kanunnameler, 1886'da yeniden ele alınmış, düzenlenen bu yeni kura kanunu “*Ahz-ı Asker Kanunname-i Hümayunu*” adı altında yürürlüğe konulmuştur.

1886'da yürürlüğe giren bu kanunnamede, müftülerin asker alımlarındaki vazifeleri ile ilgili şu bendlere yer verilmiştir:

Sekizinci bend; kura meclisinin nasıl oluşacağını belirlemektedir. Hiç kimseye haksızlık yapılmaması ve kimsenin korunmaması için kura işinin bir kurula bırakıldığı belirtildikten sonra bu kurulun nasıl oluşacağı açıklanmaktadır. Her kazada o kazanın zabiti, ordu tarafından görevlendirilen kura subayı, mümeyyiz, kâtip, kazanın hakimi, müftüsü ile o kazanın diğer ileri gelen ulema ve seçkinlerinden oluşacak bir “kur'a meclisi” kurulmaktadır. Kanun dışı bir işlem yapılırsa bütün meclis üyeleri sorumlu olacaklardır.

Kırk altıncı bend; muaflar ayrıldıktan sonra kuraya katılacakların sayısı 150, o kazadan askere alınacakların ise 25 kişi olduğunu kabul ederek, kura çekme işleminin nasıl yürütüleceği örnekle açıklanmaktadır. Buna göre, kuraya katılmaları gerektiği halde firar edenlerin 5 kişi olduğu düşünülerek, bu sayı 25'ten çıkarılacak,

²⁰² Ziya Şakir, *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi*, İst., 1957, s.77-78.

²⁰³ Dar-ı Şura-yı Askeri Nizamnamesi için Bkz. *Düştur-ı Askeri*, (İstanbul Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1287, s.144-148).

geriye kalan yirmi kişi 150 aday arasından kura ile ayrılacaktır. Bunun için dört köşe 150 kâğıda kuraya katılacakların isim ve künyeleri defterdeki kayda uygun olarak yazılacak, bu kâğıtlar katlanarak birer zarfın içine ayrı ayrı konulacak, zarfın ağzı kapatılarak boş bir torbanın içine atılacaktır. Bu torba kaza müftüsüne verilecektir. Aynı şekilde dört köşe yirmi kâğıda da “*asker oldum*” yazılacak geri kalan 130 kâğıt boş olarak katlanıp ayrı ayrı zarflara konularak ayrı bir torbaya atılacaktır. Bu torba (*kura torbası*) meclis üyelerinden birisine verilecektir. Müftü uygun bir dua okuduktan sonra, elindeki torbanın içindekileri iyice karıştırıp içinden bir zarf çıkaracak, açıp ismi okuyacaktır. İsmi okunan aday ileri çıkıp kura torbasından bir zarf çekecek, açılıp bakılacak, “*asker oldum*” yazılı ise bir tarafa ayrılacak, değilse gitmesine izin verilerek ismi üzerine “*boş çekti*” yazılacaktır. Bu işlem yüz elli kişi bitinceye kadar sürdürülerek tamamlanacaktır. Bulunmayanların yerlerine vekilleri ya da köy muhtarları kura çekeceklerdir.

Kırk sekizinci bend; mecliste bir kere kura çekilip tamamlandıktan sonra, her ne sebeple olursa olsun iade ve tekrar yapılmayacaktır. Müftüden başka hiç kimse isim torbasına elini sokmayacak, kura çekeceklerden başkası da bu torbaya dokunmayacaktır.

Elli dördüncü bend; izin bitiminde kaza merkezine dönme gününde, kaza zabiti, hakim, müftü ve diğer ulema ile ileri gelenlerden oluşacak bir meclis toplanacak, kura memuru tarafından bırakılan sevk memuru da orada bulunacak, gelip gelmeyenler defterden yoklanarak isimleri karşısına gerekli açıklama yapılacaktır.

Medrese örgencilerinin askerlik hizmetinden muaf tutulmalarından dolayı ortaya çıkan sorunlara çözüm getirmek amacıyla Haziran 1864 tarihinde Kura kanunnamesine ek olmak üzere “*Talebe-i Ulum hakkında Dar-ı Şura-yı Askeri’de kaleme alınan nizamname*” yürürlüğe konulmuştur. Buna göre; medrese öğrencisi oldukları anlaşılanların derecelerine göre, İstanbul’dakilerinin imtihanlarının şeyhülislamlıkta, taşradakilerin ise ordu meclisleri vasıtasıyla belde müftülerince yapılması, başarılı olanlarının askerlikten o yıl için muaf tutulmaları

kararlaştırılıyordu. Bu uygulama öğrencilerin askerlik yaşını dolduracakları tarihe kadar her yıl yinelenecekti.

Ankara valisi Vezir Mehmet Paşa ile Ankara kazası naibine, müftü, meclis üyeleri ile ileri gelenlere hitaben Ağustos 1851 tarihinde gönderilen Ferman'da orduda hizmetlerini bitirip Redife ayrılanların yerlerine yeniden asker almak gerektiğinden nüfusuna göre Ankara kazasına 40 kişinin isabet ettiğİ, bunların saptanması için görevlendirilen memurların yola çıkarıldığı belirtildikten sonra, oraya vardıklarında kaza halkından askerlik çağına girmiş olanların bir yere toplanmaları sağlanarak, talebe olanların imtihan için müderrislerden ve elverişsiz olanların tespiti için tabip ile birlikte zabıt, hakim, müftü, ulema ve şeyhlerle ileri gelenlerden kimseler toplanarak, gönderilen nizamnameye göre bir “*Kur'a Meclisi*” toplanması, hile yapılmaksızın kura çekilmesi, kendilerine kura isabet edenlere 20 gün izin verilmesi, sebepsiz yere kuraya katılmayanların derhal askere sevki, firar edenler için de yasal işlem yapılması isteniyordu.

Yukarıda bahsedilen ferman ve kanunnameler müftülerin, askere alınacak kişilerin tespitinde ve muaf tutulmalarında önemli bir yetki ve konuma sahip olduklarını göstermektedir.

3. Vatan Savunmasındaki Hizmet ve Başarıları

Müftüler, vatan savunmasında ve milli mücadelenin kazanılmasında bir çok mühim ve yararlı hizmetlerde bulunmuşlar, bu münasebetle de bir çok kez ödüllendirilmişlerdir. Ordunun maneviyatının yüksek tutulmasında, düşmana karşı halkın örgütlenmesinde, askeri birliklerin toplanması ve cesaretlendirilmesinde önemli hizmetler yerine getirmişlerdir. Bazı müftüler ise, görevleri olmadığı halde, harp zamanlarında topladıkları bir miktar askerle, gönüllü olarak Sefer-i Hümayuna iştirak etmişlerdir.²⁰⁴

1894'de Kayseri'nin İncesu Kazası Müftülüğü'ne tayin olunan Mahmut Raci Efendi, Birinci Dünya Harbinde orduya yaptığı hizmetlerden ve yol inşaatından

²⁰⁴ Ankara ř. S., 202/332.

dolayı 7 Şubat 1334 (1918)'de Harbiye Nezaretinden bir adet harp madalyası ile taltif olunmuştur.²⁰⁵

27 Ekim 1910 tarihinde Silvan Müftülüğü'ne tayin edilen Abdurrahman Efendi,²⁰⁶ 1915 yılında, Rus askerlerinin Muş ve havalisinde bulunduğu sırada harekete geçen Ermeni çetelerinin tenkilinde görev almış, emrindeki gönüllülerle üstün hizmetlerde bulunmuştur. Ayrıca bu hizmetlerinden dolayı Van Seyyar Jandarma Komutanlığı'nca ödüllendirilmiştir.²⁰⁷

26 Eylül 1912'de Diyarbakır Müftülüğü'ne tayin edilen Hacı İbrahim Efendi, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında topladığı sekiz yüz kadar gönüllünün başında Kafkas Cephesi'nde savaşmıştır. Oltu ve çevresinde gösterdiği yararlılıklar sebebiyle Harp Liyakat Madalyası (Altın) ile taltif edilmiştir. 1918 senesinde Musul'a kadar giderek bu civardaki halkın irşadında başarı göstermesi üzerine, bu kez de her türlü devlet hizmetlerinde güzel işler görenlere iftihar ve imtiyazı mucip olmak üzere çıkarılan Üçüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilmiştir.²⁰⁸

Şeyh Esat eş-Şukayrî, Arap ihtilal hareketlerine karşı olduğu ve Osmanlı taraftarı bulunduğu için IV. Ordu emrine müftü tayin edilmiştir. Cemal Paşa'nın kurduğu Divan-ı Harb-i Örfî'de jüri üyesi olarak yer almıştır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile Üçüncü Ordu'nun emrinde ve Cemal Paşa'nın yanında üç yıl kadar bulunmuştur. Ordunun refakatinde bulunması ve aşiret, kabile ve mücahitlere vaaz ve nasihatte bulunmak üzere izinli olarak Suriye cephesine gönderilen Esat Efendi, üç yıl kadar oralarda kalmış ve yerine getirdiği hizmetten ötürü Cemal Paşa'nın tezkeresi ile uhdesine İstanbul Payesi tevcih olunmuştur.²⁰⁹

Çanakkale savaşlarında 73 . Alay müftüsü Ali Rıza Efendi çarpışmaların en fazla kızıştığı an, askeri düşmana karşı cesaretlendirirken, makineli tüfek ateşiyle

²⁰⁵ İMMEŞ Arş., D: 3189; Albayrak, **a.g.e.**, c. 3, s. 42-43.

²⁰⁶ DİB Arş., No: 23-1296; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.II, s. 255.

²⁰⁷ Van Seyyar Jandarma Komutanı Vekili Binbaşı Ahmet İsmail imzalı 30 Temmuz 1331/1915 tarihli yazı suretinde.

²⁰⁸ DİB Arş., No: 23-1309; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.II, s. 151-152.

²⁰⁹ İMMEŞ Arş., D: 196; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 414.

şehitlik mertebesine ulaşmıştı. En kanlı muharebelerin geçtiği Kerevizdere bölgesinde görev yapan 42. Piyade Alayı'nın müftüsü, çarpışmaların en fazla şiddetlendiği ve subayların çoğunun şehit olduğu bir anda alayın başına geçerek askerleri hücumla kaldırmış ve düşmana geçit vermemişti. Beşinci Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay (ö. 1982), Filistin cephesinde İngilizler'e karşı savaşırken Kudüs'te yaralanmış ve alay müftüsü olan babası İslâm Sabri Efendi ile birlikte 1918'de esir düşmüştü.

97. Alay müftüsü İsmail Hakkı Efendi de yine birliğinin başında şehit olan din görevlilerinden biri idi. Balkan Savaşı'nın sona ermesinden sonra birliğiyle birlikte Doğu Anadolu'ya gönderilmiş; o dönemin şartlarında ailesiyle birlikte tam 2500 km. yol katederek görev yeri olan Van'a ulaşmıştı. Bölgeye gelişinin hemen akabinde I. Dünya Savaşı başlamış, o da birliği ile birlikte Köprüköy/Erzurum cephesinde Ruslar'la savaşırken 21 Şubat 1915 günü şehit düşmüştü.

Balkan ve I. Dünya savaşlarında alay müftüsü olarak çeşitli cephelerde vazife yapan Giresunlu Mustafa Zeki Kurdoğlu da, Kurtuluş savaşında Garp cephesi fahri vaizi olarak görev yapmış ve takdimnameler almış bir din görevlisiydi.

Galiçya cephesinde de alay müftüsü Hasan Fehmi Efendi, 17 Eylül muharebesinde birinci hatlarımıza kadar giren Ruslar'a karşı hücumla hazırlanan ve evlatları gibi sevdiği askerlerinin önüne geçmiş, düşmana karşı hücumla geçen birliklerimizin başında tekbirler getirerek hücum etmiştir. “Allahu Ekber” nidalarıyla düşmana karşı yüreklendirdiği askerleriyle beraber koşan Hasan Fehmi Efendi bir top mermisiyle şehit olmuştur.²¹⁰

İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesi tehlikesi üzerine, İzmir Müdafaa-yi Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti 17 Mart 1919'da İzmir'de bir kongre toplamıştır. Civar illerinden 37 belediye başkanı, 37 müftü, bir kısım bürokrat ve ahalinin iştirakiyle toplam 165 kişiden oluşan bu kongre, Anadolu'da yapılan ilk büyük kongredir.

²¹⁰ Mustafa Birol Ülker, “Askeri İmamlar”, **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Nisan 1999, yıl: 6, sy: 61.

Çalışmaları üç gün süren kongre, bütün müftü ve belediye reislerini, halk ile dernek genel merkezi arasında haber alıp verme aracı olarak tanımıştır.²¹¹

İzmir'in Yunanlılarca işgali üzerine Müftü Ahmet Hulusi Efendi,²¹² görevlendirdiği bir tellal vasıtasıyla, çarşı ve mahalleleri dolaşarak, halktan “*Allah'ın dinini ve vatanını sevenlerin müftülük dairesi önünde toplanmalarını*” ve aynı zamanda cami imamlarına da haber göndererek, sabah namazını kıldıktan sonra cemaatle birlikte belediye dairesi önüne gelmelerini istemişti. Sabahleyin bütün halk, önde Müftü Efendi, cami imamları, tekke şeyhleri, eşraf, öğretmen ve yedek subaylar ellerinde Türk bayrakları olmak üzere, müftülük binasında toplandılar. Müftü Ulu Cami'de bulunan Sancak-ı Şerif'i alarak, topluca Belediye Meydanlığı'na indiler. Müftü orada, etkili bir konuşma yaparak “*Ey ahali, muhterem hemşerilerim, bu sabah Yunan askeri İzmir'i işgal etmiştir. Bu işgale muhalefet ve düşmanın taarruzuna müdahale etmek lazımdır. İşgal edilen memleket halkının silaha sarılması farz-ı ayın, uzak memleketler halkının silaha sarılması farz-ı kifayedir. Fetva veriyorum: Silah ve cephane azlığı veya yokluğu hiçbir zaman mücadeleye mani teşkil etmez. Elimizde hiçbir silahımız olmasa dahi, üçer taş alarak düşmana atmak suretiyle mutlaka fiilî mukabelede bulununuz. Biz, birçok ülkelere hükmetmiş fatihlerin torunuyuz....*” demek suretiyle halkı mücadeleye çağırdı. Bu hareket çevre il ve ilçelere de örnek olmuştu. Acıpayam ve Sarayköy müftüsü de halkın galeyana gelmesinde etkili olmuşlardır. Hatta Sarayköy Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi, “*İzmir'in kâfir Yunanlılar tarafından işgal edildiğini, bu kâfirlerin bulunduğu yerde namaz kılınamayacağını ve kılınmasının caiz olmadığını*” söyleyerek halkı teşkilatlandırmıştır.²¹³ Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi de halkı Çarşı Camiinde toplayarak, onları işgale karşı koymaya çağırmıştır.²¹⁴ Yine Şarkikaraağaç ilçesinde

²¹¹ Bkz. Ömer Turan, “Millî Mücadelenin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, **Türk Yurdu**, Ekim, 1997, c. XVII, sayı: 122, s. 111.

²¹² Bkz. Ek-14.

²¹³ Bkz. Nuri Köstüklü, **Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 51-54.

²¹⁴ Köstüklü, **a.g.e.**, s. 54.

*oldukça yaşlı bir zat olan Müftü Hacı Ahmet Efendi de, silaha sarılarak halkı irşat ve teşvik etmiştir.*²¹⁵

15 Mayıs 1919 günü İzmir Yunan askerleri tarafından işgal edilince, Eşme'de görev yapan Hacı Müftü lakaplı Ahmet Nazif Efendi, Kaza'nın önde gelenlerini bir araya toplayarak işgale karşı savaşılmaması gerektiğini söylemiş, civar kasaba ve köylerde bulunan dostlarıyla haberleşerek işgale karşı direniş göstermelerini istemiştir. Yaptığı vaazlarında halkı işgale karşı direnmeye çağırmıştır.²¹⁶

Müftü Ahmet Nazif Efendi, hal tercümesinde bu hizmetlerinden şöyle söz eder:

“İzmir'i Yunan'ın işgali üzerine 21 Mayıs 1335 (1919)'de Kuva-yı Milliye teşkilatı yapıp, Saltanat-ı Feridiye'ye (Ferit Paşa Hükümetine) isyan ettim. Dağa çıktım. Turgutlu kasabasında Yunan'a karşı koştum. Otuz sekiz senesi Teşrin-i Sanisine (1922 senesi Kasımına) kadar mücahedeye (çarpısmaya) devam ettim. Silahımı elimden bırakmadım. Bu sebeple müftülükten nisbi (yarım) maaş aldım. Çal ve Mildi muharebelerinde gösterdiğim şecaat (yararlık) üzerine Cenup (Güney) Cephesi Müftüsü tayin edildim. Bir sene müftülük maaşı almadım. İkinci İnönü muharebesinde, Kütahya, Sakarya muharebelerinde gösterdiğim fedakarlık Heyet-i Vekile'nin taht-ı tasdikindedir (Bakanlar Kurulunun bilgisi vardır). Sakarya Muharebesinden sonra Menderes Havalisi Akıncı Kumandanlığı vazifesiyle muvazzaf oldum (görevlendirildim)...”²¹⁷

Bir kısım müftüler de Millî Mücadele yanında yer almak, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri kurmak, halkı Millî Mücadele istikametinde yönlendirmek faaliyetleriyle yetinmeyerek gönüllülerden müteşekkil silahlı birlikler teşkil ederek, cepheler kurup işgale karşı koymak yoluna gitmişlerdir.²¹⁸

²¹⁵ Köstüklü, a.g.e., s. 56.

²¹⁶ Üzüm, a.g.e., s. 30.

²¹⁷ Üzüm, a.g.e., s. 35.

²¹⁸ Bkz. Sarıkoyuncu, a.g.e., c. I, s. 17-45.

Yunanlılar işgal sırasında hem halka hem de ulema ve müftülere akıl almaz zulüm ve işkenceler yapmışlardır.

Harbiye Nezareti'nin 29 Şubat 1921 tarihli bir yazısında şunlara yer verilmiştir:

*“Trakya’da Yunan zulüm ve barbarlığı gittikçe şiddetlenmektedir. Yunanlılar Hayrabolu müftüsünü çırılçıplak soyarak buzlu dereye sokmak suretiyle işkence yapmışlardır.”*²¹⁹

Yunanlıların tarafından, Trakya Cemiyeti İhtilal Komitesi azası oldukları iddiasıyla Lüleburgaz müftüsüyle beraber dört Müslümanın idam edildiği, Hayrabolu müftüsüne, ayağına ip bağlanarak yerde sürüklemek suretiyle, işkence yapıldığı bildirilmektedir.²²⁰

Başta müftüler olmak üzere din adamlarının vatan savunmasında göstermiş olduğu faaliyet ve hizmetlerinden bahseden ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nca basılan Cemal Kutay'ın *“Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları”* ve Ali Sarıkoyuncu'nun *“Millî Mücadelede Din Adamları”* adlı eserleri bu konuda yapılmış önemli çalışmalardandır.

D. Müftülük Öncesi ve Sonrası Görevleri

1. Müftülük Öncesi Görevleri

Gerekli şartları taşıyanlar arasından doğrudan müftülük görevine atananlar olduğu gibi, bir çok görev ve makamda bulunduktan sonra bu göreve nakil veya tayin yoluyla getirilen müftüler de oluyordu. Bu kişilerin atanmaları yine şeyhülislamın beratı ile gerçekleşiyordu. İncelemiş olduğumuz belgelerde müftülerin bu göreve gelmeden önce kadı, naip, müderris, muallim, imam, hatip, vaiz, kürsü şeyhi, fetva müsevvidi, mütesellim, meclis azası, mahkeme azası, mahkeme katibi, eytam müdürü, evkaf memuru, nakîbüleşraf kaymakamı gibi çeşitli vazifelerle meşgul oldukları anlaşılmaktadır.

²¹⁹ Mehmet Hocaoğlu, **Belgelerle Yunan Barbarlığı**, İstanbul, 1985, s. 336-337.

²²⁰ BOA., HR. SYS. 2540/12, 14; 2541/3, 5, (14 Eylül 1921).

Müftülerin görevleri öncesi yerine getirdikleri vazifelerle ilgili elde ettiğimiz bazı belgeler şunlardır:

Daha önce Evkaf-ı Hümayun Müfettişi olan Kadri Bey'in, Meclis- Bahriye müftülüğüne nakliyle ilgili belgede şu ibareler geçmektedir:

“Ma’ruzu Çâker Kemîneleridir ki

Evkâf-ı Hümayûn teftişi hizmetinde bulunan Faziletli Kadri Bey Efendi hazretlerinin Meclis-i Bahriye müftülüğüne nakli ve tahvil-i memuriyetiyle... ”²²¹

Ömer Vehbi Efendi, müftülük görevinden önce, 1902’de Konya Vilayeti Merkezi Bidayet Mahkemesi Hukuk Kısmı Azalığı, 1905’de İstinaf Mahkemesi Azalığı görevinde bulunmuş, Konya Hukuk Mektebi Mecelle Muallimliği yapmıştır. 1912 yılında mebusluğa seçilen Vehbi Efendi, 05.05.1912 tarihinde meclisin feshedilmesiyle, Darul-Hilafe Ahlak-ı Kur’aniye Muallimliği’ne, 09.05.1912 tarihinde de Konya il müftülüğüne tayin olmuştur.

Hafız Mehmet Sadettin Efendi, 1859 tarihinde Girit adasına giderek Kandiye ilinin Resmo kasabasında 8 yıl müderrislik yapmış, daha sonra Kandiye’de uzun yıllar kadılık ve müftülük görevlerini yerine getirmiştir. 1877-1898 yılları arasında, bir yıl ara ile Menteşe müftülüğünde bulunmuştur. Müftü Efendi, Muğla Ulu Camii’nde hem vaizlik hem de bitişindeki Kahraman Bey Medresesi’nde müderrislik yapıp üç defa icazet vermiştir.²²²

Medresetü’l Kuzat mezunu Mehmet Münir Efendi, müftülük görevi öncesinde Soma ve Alaşehir Kadılığı görevlerinde bulunmuş, daha sonra bu görevinden istifa ederek 1921’de Muğla Müftüsü olmuştur.²²³

Ahmet Remzi Efendi, 7 Teşrinisani 1313 (19 Kasım 1897)’den 8 Ağustos 1314 (20 ağustos 1898)’e kadar Kayseri’de bulunan Terakki ve Ahmet Paşa mekteplerinde muallimlik yapmış, Teşrinievvel 1324 (1908)’e kadar Ahmet Paşa

²²¹ BOA., İ. DH., 526/36319, (21 M 1281/26 Haziran 1864).

²²² Hakses, a.g.e., s. 133-134.

²²³ Hakses, a.g.e., s. 189.

mektebinde muallim-i evvel görevinde bulunmuştur. 1 Ağustos 1325 (14 ağustos 1909)'de Kayseri İdadisi'nde (Lise) muallimliğe başlamış, burada ve daha sonra tayin edildiği Adana Sultanîsi'nde Dinî İlimler Muallimliği görevini yerine getirmiştir. 8 Eylül 1327 (21 Eylül 1911) tarihinde ise Kayseri Müftülüğü'ne atanmıştır.²²⁴

Yemenli Ali Efendi²²⁵, müftülük görevi öncesinde, Taiz Mahkeme-i Şer'iyesi Şahidü'l-Hakemliği, daha sonra bu mahkemenin başkatipliği görevlerinde bulunmuş, 9 Zilhicce 1323 (4 Şubat 1926)'de ise Taiz Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.²²⁶

1904'de Harput Kazası İdare Meclisi Azalığı, 1913'de Harput Evkaf Komisyonu Fahri Reisliği yapan Mahmut Kâmil Efendi, babasının vefat etmesinden dolayı inhilal eden Harput Müftülüğü için açılan imtihanda 19 rey alarak 1916 tarihinde resmen Harput Müftüsü olmuştur.²²⁷

Daha önce Hama Evkaf Memurluğu ve Nakibüleşraf Kaymakamlığı yapmış olan Mehmet Efendi, bu görevlerinin ardından 1895 yılında Hama Müftülüğü'ne tayin olunmuştur.²²⁸

22 Haziran 1318 (5 Temmuz 1902) tarihinde Çatalca'da Ali Paşa Müderrisliğine, 8 Teşrinisani 1325 (21 Kasım 1909)'de Çatalca Fetva Müsevvitliği görevine atanan Hafız Halil Hilmi Efendi, 1 Eylül 1326 (14 Eylül 1910)'da Silivri Kazası Müftülüğüne naklen tayin edilmiştir.²²⁹

Nevşehirli Hasan Fehmi Efendi, 20 Ağustos 1900'de Beyazıt Camii'nde dersiâm olarak görev yapmaya başlamış, 6 Ağustos 1914'de Bozkır Kazası

²²⁴ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 6, s. 35, D: 3187; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 264-265.

²²⁵ Esas adı Ali Abdülkerim Mücahit Efendi'dir.

²²⁶ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 333; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 306.

²²⁷ İMMEŞ Arş., D: 3227; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 37.

²²⁸ İMMEŞ Arş., D: 2175; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 58.

²²⁹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 282; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 53.

Müftülüğüne, oradan da 2 Mayıs 1915’de naklen Eskişehir Kazası Müftülüğüne tayin olunmuştur.²³⁰

1881’de Biga Kazası Hacı Emin Ağa Medresesi Müderrisliği ile kütüphanesinin “*hafız kütüblüğü*” görevini yerine getiren Hacı Hüseyin Efendi, 1888 tarihinde Çanakkale’de Fatih’in yaptırdığı caminin ikinci imamlığına, 1889’da ise Biga Müftülüğüne tayin olunmuştur.²³¹

El-Hac Hüseyin Hüsnü Efendi, 9 Mart 1292 (21 Mart 1876) tarihinde Hopa Kazası Meclis-i Deâvi Azalığına, 1300 (1885)’de fahri olarak Kaza İdare Meclisi Azalığına getirilmiş, 17 Haziran 1306 (29 Haziran 1890) tarihinde ise Hopa Müftülüğüne tayini Fetvahane’ce münasip görülerek müftülük görevine başlamıştır.²³²

Hüseyin Rabıt Efendi, 12 Ağustos 1314 (24 Ağustos 1898)’de Sakız Livası Müftülüğüne tayin olunmadan önce Sakız’da bulunan Mecidiye Camii Kürsü Şeyhliği, İmamlığı ve Hatipliği görevlerinde bulunmuştur.²³³

Şeyh İbrahim Efendi, müftülük görevi öncesi şer’i mahkemelerde katiplik, İstinaf Mahkemesi Azalığı, Vilayet Naip Vekilliği vazifelerinde bulunmuş, 1906 tarihinde Trablusgarp Müftülüğüne tayin edilmiştir.²³⁴

İbrahim Hakkı Efendi, Göynük Müftüsü olmadan önce, selâtin camilerinde kürsü şeyhliği, Göynük Hacı Terzi Medresesinde müderrislik ve Göynük Mahkemesi Azalığı görevlerinde bulunmuş, 1912’de Göynük Müftülüğüne tayin olunmuştur.²³⁵

Harran Müftüsü Mustafa Sırrı Efendi, bu göreve gelmeden önce, 1911’de Sasun Kazası Hatu Nahiyesi Niyabeti, daha sonra Bitlis ve Urfa Sultanilerinde

²³⁰ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 6, s. 53, D: 2561; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 82.

²³¹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 4, s. 281, D: 1436; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 110.

²³² İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 99; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 128.

²³³ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 417, D: 2139; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 154.

²³⁴ İMMEŞ Arş., D: 5071; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 187-188.

²³⁵ İMMEŞ Arş., D: 2997; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 216.

muallimlik ve Urfa Muhacirin Dairesi Katip Muavinliği vazifelerinde bulunmuş, 17 Eylül 1919'da Harran Müftülüğüne atanmıştır.²³⁶

Söğüt Müftüsü Mustafa Efendi, müftülük görevi öncesi, bulunduğu kazada Mahkeme-i Şer'ie Katipliği, Eytam Müdürlüğü, Maliye Sandık Eminliği görevlerini yerine getirdikten sonra 15 Ağustos 1911'de Söğüt Müftülüğüne tayin olunmuştur.²³⁷

2. Müftülük Sonrası Görevleri

Emeklilik, azil, istifa gibi nedenlerden dolayı görevleri sona eren veya görevlerinden ayrılmak zorunda kalan müftülerin bir kısmı ölünceye kadar başka vazife almadığı gibi bu durumlarından sonra çeşitli görevlere tayin olunan müftüler de bulunuyordu. Bu görevler arasında genellikle müderrislik, muallimlik, imamlık, hatiplik, vaizlik, müdürlük, kadılık, naiplik, müfettişlik gibi vazifeler yer alıyordu.

Mut Müftüsü Mustafa Kasım Efendi, müftülük görevi sonrası, 1902-1910 yılları arasında Ermenek Tekke Medresesi Müderrisliği, 1911'de Akşehir Kazası Müderrisliği, 1912-1921 yılları arasında Mut Kazası Müderrisliği, 1923'ten 1931 yılına kadar ise Mut Merkez Lâle Paşa Camii İmam-Hatipliği görevlerinde bulunmuştur.²³⁸

24 Temmuz 1330 (6 Ağustos 1914)'da Bozkır Kazası Müftülüğüne, 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915)'de naklen Eskişehir Kazası Müftülüğüne atanan Hasan Fehmi Efendi, hakkında vaki olan şikayet üzerine vazifesinden ayrılarak 31 Temmuz 1335 (31 Temmuz 1919)'de Ders Vekaletinin emriyle Ankara Medresesi Müdürlüğü ve Muallim-i Evvelliğine tayin olunmuştur.²³⁹

1889'da Biga Müftülüğüne tayin olunan Hacı Hüseyin Efendi, 1896 yılında maaşsız olarak yürütmekte olduğu müftülük vazifesinden azlolunmuş, ardından

²³⁶ DİB Arş., D: 23-1181; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 188.

²³⁷ DİB Arş., D: 23-1212; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 197.

²³⁸ DİB Arş., D: 23-0792; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 282-283.

²³⁹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 6, s. 53, D: 2561; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 82.

Ayancık, Genç, Eceabat, Turgutlu ve Çorlu niyabetleri görevinde bulunmuş, 10 Şubat 1915’de İrade-i Seniyye mucibince Çeşme Kazası Kadılığına atanmıştır.²⁴⁰

1906’da Trablusgarp Müftülüğüne tayin olunan Şeyh İbrahim Efendi, 1910 yılında, Kadı Abdurrahman Rafi Efendi’nin meşihatça başka bir yere naklinden dolayı, Trablusgarp vali ve kumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa’nın emri ile kadılık vekaletine tayin edilmiştir.²⁴¹

1881’de Varna Sancağı Müftülüğüne tayin edilen İbrahim Hakkı Efendi, 1888’de Vize Kadısı, 1890’da Filibe Müftüsü, 1900’de Dedeoğlu Kadısı olmuş, Haremeyn-i Muhteremeyn payesine terfi ettikten sonra ise 1904 yılında Mekke-i Mükerrerme Kadılığına tayin edilmiştir.²⁴²

Boğazlıyan Müftüsü Abdullah Efendi, bu görevinin ardından 1924 yılında Boğazlıyan Vaizliğine tayin olunmuştur.²⁴³

1 Mayıs 1899’da Karacasu Müftülüğüne tayin olunan Mustafa Hulusi Efendi, 1901 yılında görevinden istifa ederek, aynı yılın 7 Ekim’inde İlkokullar Müfettişliğine atanmış, daha sonra ise Eğridir, Mut, Karaman Kazaları Niyabetlikleriyle, Nif Kadılığında bulunmuştur.²⁴⁴

1884 yılında Of müftülüğüne tayin olunan Hacı Muhammed Bahâeddin Efendi, burada iki yıl müftülük yaptıktan sonra Bursa’ya müderris olarak atanmıştır. Daha sonra tekrar Of’ta müftülük, Trabzon Pazarkapı camisinde vaizlik yaptıktan sonra, 1893’de Çarşamba Arnavut Alibey Medresesinde müdürlük ve müderrislik yaparak, burada icazet vermiştir. Aynı yıl sonlarında Bursa’daki Şeyh Nusret Efendi medresesine müderris olarak atanırken unvan ve derecesi de yükseltilmiştir. Daha sonra Trabzon İdadi Mektebinde genel din dersleri muallimliğine getirilmiş, 1900 yılında müderrislere verilen en yüksek maaşla Bursa’daki Muslihiddin-i Hamevi

²⁴⁰ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 4, s. 281, D: 1436; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 110-111.

²⁴¹ İMMEŞ Arş., D: 5071; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 187-188.

²⁴² İMMEŞ Arş., D: 1753; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 219.

²⁴³ DİB Arş., D: 23-2222; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 213.

²⁴⁴ DİB Arş., D: 23-1562; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 229-230.

medresesine altmışlı rütbesiyle tayin edilmiştir. 1908 yılında ise İzmir kadılığına getirilmiştir.²⁴⁵

E. Müftülerin Denetlenmesi

Osmanlı Devleti'nde kaza müftüleri bağlı oldukları şeyhülislam tarafından denetlenirdi. Müftülerin görevlerindeki suistimaller ve halka yaptıkları baskılar, şeyhülisamlık makamı tarafından araştırılır, uygunsuz bir hareketleri olduğunda şeyhülislam tarafından uyarılır, neticede suçu sabit görülenler ise genellikle sürgün ya da azil yoluyla cezalandırılırlardı.²⁴⁶ Bu kuralı doğrulayan bir hadise, 1761 senesinde Kayseri'de olmuştur. Kayseri müftüsü Vanî Abdurrahman Efendi bir ara siyasetle fazlaca meşgul olarak, vilayet işlerine karışmış, bu olay şehirde karışıklık ve halkta huzursuzluk yaratmıştır. Bu durum halk tarafından mektupla şeyhülislama bildirilmiş, şeyhülislam da Abdurrahman Efendi'yi uyararak vilayet işlerine karışmamasını, aksi halde cezalandırılıp, sürgüne gönderileceğini bildirmiştir. Yine 1816 tarihinde “*memleket umuruna*” (memleket işlerine) karışan Aksaray Müftüsü'nün, şeyhülisamlık tarafından Ankara'ya gönderilip orada oturması istenmiştir.²⁴⁷ Diğer bir belgede ise Sofya Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin vilayet işlerine karışması sebebiyle tedibi hakkında Rumeli Valisi ve Belgrat Muhafızı Ali Paşa tarafından Sadaret'e bir mektup gönderilmiştir.²⁴⁸ Yine, kanunsuz hareketlerde bulunan Larende Sabık Müftüsü Hasib Efendi hakkında ahali şikayetçi olmuş, gerekli tahkikatın yapılması ve muhakeme edilmesi için Şeyhülisamlık Makamı'na halk tarafından bir mahzar gönderilmiştir.²⁴⁹

Bununla beraber, müftüler ve diğer görevliler, devlet tarafından tayin edilen kişi veya heyetlerce de denetlenebiliyordu. Örneğin, Amasya Sancağı Mütessellimi Ali Ağa ile sabık hakim, müftü ve ayanın ittifak ederek halkı soymakta oldukları

²⁴⁵ Hasan Umur, **Of Tarihine Ek**, İstanbul, 1956, s. 93-96.

²⁴⁶ Ankara Sancağı, Sungurlu Kazası Müftüsü, görülen uygunsuz davranışları nedeniyle, 25 Kasım 1845 tarihinde görev yerinden sürgün edilmiştir. (BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 1355, (24 Zilkâde 1261/25 Kasım 1845). Hakkında şikayet bulunan, Gazze Müftüsü'nün durumunun araştırılmasından sonra suçu sabit görülmüş ve şeyhülisamlıkça görevine son verilmiştir. (BOA., Yıldız Tasnifi, Mütenevvi Maruzat Evrakı, 126/12), (19 Safer 1313/10 Ağustos 1895); Yakut, **a.g.m.**, s. 36.

²⁴⁷ Ankara Ş. S., 217/119.

²⁴⁸ BOA., HAT, 1111/44723 D, (29 Z 1231/20 Kasım 1816).

²⁴⁹ BOA., A. DVN., 82/61, (3 M 1269/17 Ekim 1852).

hakkında gelen şikayet üzerine olayı soruşturmak için bölgeye bir mübaşir gönderilmiş, yapılan inceleme neticesinde şikayetlerin haklı olduğu yönünde padişahlık makamına bir mektup yazılmıştır.²⁵⁰

Yine Siverek Müftüsü Osman Efendi ile ilişkileri bozulan Siverek Mutasarrıfı Azmi Bey, Diyarbakır Valiliği'ne hitaben yazdığı mektupla Osman Efendi'nin azlini istemiş, bunun üzerine müftü efendi hakkında, Diyarbakır Valiliğince tayin edilen bir heyet tarafından tahkikat gerçekleştirilmiş, soruşturma sonucunda heyet, müftünün görevinden alınmasına sebep bir davranışın bulunmadığı kanaatine varmıştır. Ayrıca heyetçe, Müftü Osman Efendi hakkında şikayetlerin ondan hoşlanmayan Sabık Mutasarrıf²⁵¹ Azmi Bey'in tahrik ve teşviklerinden kaynaklandığı da belirtilmiştir.²⁵²

Bunun dışında, Şeyhülislamlık Makamı'na sorulmadan, eyalet yöneticileri tarafından verilen cezaların bazen meşihat tarafından onaylanmadığı ve padişahın iradesine başvurulduğu da oluyordu.²⁵³ Haklarında vaki olan şikayetler sonucu tam bir denetim ve araştırma yapılmadan görevlerinden alınan müftüler, daha sonra yapılan detaylı incelemeler neticesinde ise görevlerine tekrar iade edilebiliyorlardı.²⁵⁴ Örneğin, Selim Paşa tarafından Yanya'ya mütesellim tayin edilen Abdullatif Efendi, yetkilerini aşarak ahali ve reayanın kendisinden hoşnut ve müteşekkir olduğu müftü Feyzullah Efendi'yi haksız yere azletmiş ve kendi taraftarlarına başkasını müftü tayin ettirmiştir. Daha sonra Feyzullah Efendi bu duruma itiraz etmiş ve görevine tekrar iade edilmiştir.

²⁵⁰ BOA., HAT, 509/24991, (29 Z 1233/30 Ekim 1818).

²⁵¹ Cemal Azmi Bey Siverek Mutasarrıflığından alınarak Bolu Mutasarrıflığına tayin edilmiştir.

²⁵² Tahkikat Heyeti: "Bu şikayetlerin bazı sebeplerinden dolayı müftüden münfail olan Sabık Mutasarrıf Cemal Azmi Bey'in tahrikat ve teşvikatından münbais bulunduğu inba olunmuştur" demektedir. (Albayrak, **a.g.e.**, c. 4-5, s. 304); Bkz. Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c.II, s. 218-219.

²⁵³ Karaman Valisi Ali Paşa'nın, 28 Mayıs 1812 tarihinde Lârende Naibi ile müftüsünü azledip, Magosa'ya sürgün etmesi üzerine durumu onaylamayan şeyhülislâm, padişahın iradesini talep etmiştir. (BOA., Hatt-ı Hümayun Tasnifi, 17176), (16 Ca 1227/28 Mayıs 1812).

²⁵⁴ Diyarbakır Müftüsü Derviş Efendi ile yine Diyarbakır'ın sâbık müftülerinden Hacı Hüseyin Efendi ile Ömer Bey, kendilerine isnat edilen suçlamaların haksızlığı ortaya çıktığından 2 Aralık 1841 tarihli bir irade ile görevlerine iade edilmişlerdir.(BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 509, (17 Şevval 1257/2 Aralık 1841).

“Yanya müftüsü Hacı Feyzullah Efendi perhizkâr ve mümtezic ve diyanetkâr ve herhalde umuru fetvaya muktedir ve ahalî ve reyâ dahî kendisinden hoşnud ve müteşekkir iken saadetlû Selîm Paşa Hazretleri tarafından Yanya’ya mütesellim nasb ve ta’yin kılınan Abdullatif Efendi kendi maslahatını tervîc zımında hilâf-ı inhâ ederek mûmâileyhin azliyle tarafgirlerine ahirini müftî nasb ettirmiş ise de ahalî ve reyâ mûmâileyh Hacı Feyzullah Efendi’den hoşnud ve müteşekkir oldukları beyanıyla umuru fetvanın yine mûmâileyhe ihalesi...”²⁵⁵

6 Haziran 1917 tarihinde yayımlanan “Müftülerin Vezâifine Dair Nizamname” ile vilayet ve ilhak edilmemiş sancakların merkez müftülerinin denetiminin Meşihat Makamı’nca uygun görülecek kişiler tarafından yapılacağı (Md.7) hükme bağlanmıştır.²⁵⁶

F. Fetva ve Kaza Görevleri Arasındaki Münasebet

Gerek müftü, gerekse yargılama ve hüküm vermekle görevlendirilen kadı, Kur’an ve Sünnet’in hükümlerine bağlı olup bu çerçevede hüküm vermekle birlikte kaza ile fetva arasında bazı temel farklar bulunmaktadır. Bunların önemlilerini şöyle sıralamak mümkündür.

1. Fetva, bağlayıcı değildir, yargı ise bağlayıcıdır. İslâm hukukçularına göre, fetva veren müftü ile hüküm veren kadı, Allah’ın ve Peygamber’in hükmünü bildirirler. Lehide ve aleyhinde hüküm verilmiş olan kişiler, kadının hükmünü kabul etmeye mecburdurlar; kabul etmezlerse, devlet gücüyle kabule zorlanırlar. Ancak fetva isteyen kişi, müftünün hükmünü kabul etmeye mecbur değildir. Bunun nedeni, fetvanın şeriat kurallarına göre verilmiş bir hükmü bildirmekten ibaret olmasıdır.

2. Müftünün fetvası bir bakıma, Kitap ve Sünnet’te yer alan dinî hükmün açıklanması ve kapsamının belirlenmesi demektir. Bundan dolayı fetva mahiyetindeki cevaplar hem soranı hem de başkalarını ilgilendiren genel bir hüküm

²⁵⁵ BOA., HAT., 405/21175, (22 Şevval 1245/16 Nisan 1830), (Bkz. Ek-11).

²⁵⁶ BOA., Dosya Usulü İradeler Tasnifi, 15–1/33 (14 Şaban 1335/4 Haziran 1917); **Takvim-i Vekayi**, 2907 (16 Şaban 1335/6 Haziran 1917); **Ceride-yi İlmiyye**, c. III, sayı: 32, 1335, s. 904 – 905; Yakut, **a.g.m.**, s. 47.

mahiyetindedir. İbn-i Kayyım'ın deyimiyle bir “*şeriat-i âmme*” dir.²⁵⁷ Hâkimin bir davaya ilişkin olarak vereceği hüküm genel nitelikli olmayıp özel nitelikli bir hükümdür ve sadece o davanın taraflarını bağlar. Yani bir olay hakkında verilen hüküm ona benzer başka bir olayın hükmü sayılamaz. Dolayısıyla her davada yeniden yargılama yapılması gerekir. Çünkü vuku bulan hiçbir olay bir diğerinin aynısı değildir.²⁵⁸

3. Fetva, bütün şer’î hükümleri, olayları içine alır. Hüküm altına alınacak hususlarda geçerli olduğu gibi; ibadete, diyanete ait hususlarda da geçerli olur. Yargı ise, ibadetler ve ahiretle ilgili işlerle ilgilenmez; yalnız hukukî işlemler ve cezalarla ilgilenir. İbadetlerin hepsi, sadece fetvaya dahildir, yargıya dahil olmaz. Hukukî işlemler ve cezalar, hem fetvayı, hem de yargıyı ilgilendirir. İbadetlerde, ibadetlerin sebeplerinde, müftü olsun, kadı olsun, sözleri ve hükümleri fetvadır, yargı değildir; diğer şer’î hükümlerde müftünün sözü fetva, kadının hükmü yargı niteliğindedir.

4. Kazâ aslında devletin hakkı olup kadı devlet adına hükmeder. İftâ ise ilmî bir yetenek konusu olup bu yeteneğe sahip bulunan kadın, erkek, hür veya köle her müslüman fetva verebilir.

5. Müftünün fetvası meselenin dinî yönünü (vicdani tarafını), hakimin hükmü ise kazâî yönünü ilgilendirir.²⁵⁹

²⁵⁷ Atar, “Fetva”, **DİA**, c. XII, s. 487-488.

²⁵⁸ Nası Aslan, **İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri**, 2005, Ankara, s. 73.

²⁵⁹ Atar, “Fetva”, **DİA**, c. XII, s. 487-488.

IV. BÖLÜM

MÜFTÜLERİN MÂLİ VE SOSYAL DURUMLARI

A. Müftülerin Maaşı

1. Maaş Durumları

Müftülerin Tanzimat dönemine kadar belirli bir maaşları bulunmuyordu. Geçimlerini genellikle verdikleri fetvaların mukabilinde aldıkları harçlardan temin ediyorlardı. Tanzimat dönemiyle birlikte diğer memurların yanında müftülere de devlet hazinesinden maaş tahsis edilmişti. Bu ücretler genellikle vakıf ve cizye mallarından karşılanıyordu.¹ Fakat aldıkları bu maaşlar yetersiz kalıyor ve geçimlerini zor şartlar altında devam ettiriyorlardı.² Meclis müftülerinin aldıkları maaşlar ise gayet yüksek seviyede bulunuyordu.³ Bunun yanında, XIX. yüzyılda Kudüs'te müftü, belirli bir ücret almaz; fakat onun yerine hediye kabul ederdi.⁴ Bazı müftüler müderrislik, mütevellilik, miras hakemliği gibi ek görevlerinden dolayı müftülük maaşının yanı sıra ayrıca bir ücret alıyorlardı.⁵ Bazen de müftülük görevini maaşsız olarak yerine getirdikleri de oluyordu.⁶

Müftülerin maaş durumlarıyla ilgili aşağıda vereceğimiz bilgiler bu konuda belirli bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır.

Adana vilayetine bağlı Payas Sancağı'nda 1865 yılına ait memuriyetler ve maaşları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tablo, belirtilen tarihte müftünün maaşı

¹ BOA., C. MF., 19/943, (11 S 1212/5 Ağustos 1797); BOA., C. MF., 76/3764, (18 S 1212/12 Ağustos 1797); BOA., HAT., 754/35634, (19 S 1255/4 Mayıs 1839).

² BOA., HAT., 754/35634, (19 S 1255/4 Mayıs 1839); Gülcan, **a.g.e.**, s. 23, (7 Kanunusani 1340/7 Ocak 1924).

³ BOA., Cevdet, Nafia, nr. 410, (27 C 1255/7 Eylül 1839); BOA., M. A. D., Defter nr. 592, 9418/41; BOA., Cevdet Maliye, 23/145, (Haziran 1840).

⁴ Shaw, **a.g.e.**, s. 197; Heyd, "Osmanlı'da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri", s. 310.

⁵ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 417, D: 2139; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 154-155; BOA., Cevdet Maarif, Belge no: 6396.

⁶ Temmuz 1305 (1889) senesinde kaza halkının seçimi ile Yenişehir kazası müftülüğüne tayin olunan İbrahim Hakkı Efendi, 1910 yılına kadar maaşsız olarak bu görevi yerine getirmiştir. (İMMEŞ Arş., D: 1975; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 189-190).

hakkında bize bilgi verdiği gibi diğer memurların maaşlarıyla da kıyas etme imkanı sunmaktadır.

Tablo 2: Payas Sancağı'nda Memuriyetler ve Maaşları

Kaymakam	7500
Nâib	4000
Mal Müdürü	2500
Tahrirat Müdürü	2000
Müftü	500
Meclis-i İdare Azaları	3000
Meclis-i Temyiz Hukuk Azaları	3000
Muhasebe ve Mecalis Katibesi	2900
Sandık Emini	400
Odacı	150
Kırtasiye	300
Toplam	26250 kuruş

Sancak merkezindeki memur gideri aylık 26250 kuruş idi.⁷

1913 yılında yapılan bütçeye göre müftüler maaş bakımından üç sınıfa ayrılmışlardı: Vilayet müftülerine, derecesine göre 1.000, 900, ve 800 kuruş; liva müftülerine 700, 600 ve 500 kuruş; kaza müftülerine ise her sınıf için 400 kuruş maaş takdir edilmişti.

Bu tarihlerde idari taksimat şöyle idi:

Tablo 3: 1913 Yılına Ait İdari Taksimat

Birinci sınıf vilayet	18
İkinci sınıf vilayet	7
Üçüncü sınıf vilayet	10
Birinci sınıf liva	29
İkinci sınıf liva	26
Üçüncü sınıf liva	19

⁷ BOA., Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.), Dosya No: 37, Vesika No: 46, s. 59 vd.

1913’de Osmanlı İmparatorluğu’nda görevli yaklaşık 649 vilayet, liva ve kaza müftüsü vardı.⁸

22 Mart 1914 tarihinde Saray kazası müftülüğüne tayin edilen Hafız Ahmet Nuri Efendi zamanında kendisinin ve diğer memurların maaş durumları şöyleydi:

Tablo 4: Saray Kazası’nda Bulunan Memuriyetler ve Maaşları

Adı	Görevi	Maaşı
Mehmet Emin İbn-i Kasım Efendi	Kadı	1250 kuruş
Ahmet Nuri Efendi	Müftü	400 kuruş
Ahmet Nuri Efendi ⁹	Müderris	200 kuruş
Mehmet Halid Efendi	Başkatip	400 kuruş
İsmail Hakkı Efendi	Muhzır	150 kuruş
Bekir Sıtkı	Odacı	50 kuruş

Yukarıdaki tabloya göre, 1914 yılında görev yapan bazı memurlar ile müftünün maaşı kıyas edildiğinde, müftülerin, kadıların maaşının üçte biri oranında, müderris maaşının ise iki katı oranında aylık gelire sahip oldukları, ayrıca gelir seviyelerinin düşük bir durumda olduğu gözlemlenmektedir.

25 Kasım 1911’de Tirebolu kazası müftülüğüne tayin olunan Ahmet Necmettin Efendi’nin hizmet belgesinde, 400 kuruş maaşla ve terfian kaza müftülüğüne tayin edildiği, maaşının 1 Temmuz 1334 (1918)’de 400 kuruş zamlı 800 kuruşa çıkarıldığı, 1 Haziran 1340 (1924)’de maaşına 200 kuruş daha zam yapılarak 1000 kuruşa iblağ edildiği kayıtlıdır.¹⁰

⁸ **Düstur**, II. Tertip, c. 1, s. 541-542; Albayrak, **a.g.e.**, c. I, 38-39.

⁹ Saray kazası müftüsü olan aynı Ahmet Nuri Efendi’dir. Ayrıca 200 kuruş müderrislik maaşı uhdesine tevcih edilmişti.

¹⁰ Ali Sarıkoyuncu, Ahmed Necmeddin Efendi’nin Meşihat Makamı’nın 29 Ekim 1911 tarihli onayıyla Tirebolu Müftülüğüne atandığını bildiriyor (Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, II, 168). İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi Ulemâ Sicil Defteri’nde (s. 260) “kazâ-i mezkûr müftüsü Küçük-zâde Necmeddin Efendi’nin ta’yîni tensib buyruldu. 8 Zilkade 1329 (31 Ekim 1911) tarih ve 865 karar” kaydı bulunmaktadır. (Tirebolu Şer’iyye Sicili, nr. 1809, s. 7).

Sancak sonrası oluşturulan Bayburt Kazası Müftülüğüne 1871 yılında Hacı Ahmed Efendi tayin olunmuş ve kendisine aylık 205 kuruş maaş tahsis edilmişti.¹¹

Hacı Yusuf Bahri Efendi, 13 Kasım 1883'de 100 kuruş maaşla Ünye Kazası Müftülüğü'ne tayin olmuştur.¹²

Muhammed Masum Efendi, 1899'da icazetname alıp, senelik 828 kuruş maaşla Adilcevaz kazasının Hâtuniyye Medresesi müderrisliğine, 1910 yılında ise Adilcevaz Müftülüğü'ne, aylık 400 kuruşla tayin olunmuştur.

Abdurrahman Saib Efendi, Eylül 1316/Ekim 1900'de Darende Müftülüğüne tayin olunmuştur. Darende Müftülüğüne fiilen tayini 22 Eylül 1317/05 Ekim 1901'de 30 yaşında olduğu halde gerçekleşmiştir. Bu görevini 9 sene maaşsız olarak yerine getirdikten sonra 1325 Eylül'ünde 400 kuruş maaşla vazifelendirilmiştir.¹³

1 Eylül 1885 tarihinde babası Denizli Müftüsü Osman Nuri Efendi'nin Fahri Müftü Müsevvitliği (Müftü Yardımcılığı) göreviyle ilk memuriyet hayatına başlayan Ahmet Hulusi Efendi,¹⁴ 1910'da bu göreve 200 kuruş maaşla asaleten atanmıştır. Ahmet Hulusi Efendi, ağabeyi Mehmet Tahir Efendi'nin ölümü üzerine 6 Haziran 1918'de Denizli Müftülüğü'ne tayin edilmiştir.¹⁵

İspir Müftüsü Ahmet Necati Efendi¹⁶, 1 Ekim 1909'da, 100 kuruş maaşla Nurgah Nahiyesi İlkokul Öğretmenliğine, 22 Eylül 1912'de, 200 kuruş maaşla İspir kazası müderrisliğine getirilmiştir. 1 Eylül 1919 tarihinde de 800 kuruş maaşla İspir Müftülüğü'ne atanmıştır.¹⁷

¹¹ BOA., İ. MMS., nr. 4000.

¹² Şer'i Siciller Arşivi 2440 numaralı dosyada bulunan Hacı Yusuf Efendi'nin kendi el yazısıyla doldurduğu "Memurin ve ketebe ve müstahdeminin tescil edilecek terceme-i hallerinin tahririne mahsus varaka."

¹³ Ahmet Akgündüz, Said Öztürk, Yaşar Baş, **Darende Tarihi**, İstanbul, 2002, s. 836-837.

¹⁴ Bkz. Ek-14.

¹⁵ DİB. Arş., D: 23-1290; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. I, s. 73-74.

¹⁶ Hilafetin kaldırılmasınının (3 Mart 1924) aleyhinde konuştuğu gerekçesiyle 8 Mayıs 1924'te görevinden geçici olarak uzaklaştırıldı. Suçsuzluğunun anlaşılması üzerine görevine iade edildi. Ayrıca 9 Mayıs 1924 tarihinden itibaren kendisine Mücadeley-i Milliye Zammı ödenmeye başlanmıştır. 1930 yılında da emekli olmuştur. (DİB. Arş., D: 23-1560).

¹⁷ DİB. Arş., D: 23-1560; Sarıkoyuncu, **a.g.e.**, c. II, s. 177.

Seyran kazası müftüsü Hacı Mehmed Efendi, 1797 yılında yazmış olduğu tercüme-i ahvalinde, müftülük görevine meşihat makamınca 100 kuruş maaş ile tayin olunduğundan ve daha sonra yapılan düzenlemeyle maaşının 68 kuruşa düşürüldüğünden bahsetmektedir:

“Kırk yaşında muvazzafen Seyran kazası müftiliğine yüz kuruş maaşla ba emr-i meşihat-penâhi ta’yîn buyrularak muahharan icra kılınan tensikâtda altmış sekiz kuruşa tenzil idilerek el-yevm hıdmet-i mezkurda ifa-yı hüsn-i hıdmet itmekdeyim. Ara sıra kaza-i mezburun niyabet vekaletlerinde yiğirmi otuz gün kadar ilaveten vekalet eyledim rütbe ve nişanım yokdur. Fi 9 Muharremü’l-haram sene 310 ve fi 21 Temmuz sene 308

Ed-Da’i müfti-i kaza-i Seyran (mühür)”¹⁸

Osmanlı arşivlerindeki 5 Ağustos ve 12 Ağustos 1797 tarihli iki belgede; Kabartay Çerkezleri içinde ileri gelen alimlerden Hacı İshak Efendi’nin, Kabartay’ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden dolayı bütün ailesiyle birlikte Karaçay’a göç ettiği, burada bir cami inşa ettirip, üç yüz talebeye eğitim vermesi ve ailece maddî sıkıntı içerisinde olmasından dolayı, kendisine Anapa Müftüsü Hüseyin Efendi emsalinde Anapa gümrüğünden 30 kuruş aylık bağlanmasından bahsedilmektedir: *“Kabartay içinde Moskoflular bulunduğundan dolayı rahat edemeyüb evlâd-ı ayâli ile Karaçay nâm mahalle nakil ve orada bir camii inşâ ederek üç yüz kadar talebe-i ulûm-ı tedaris ve ta’lim eylemekte ise de maişetce müzayakada ve muhtac-ı muavenet bir halde olan Kabartay ulemasından Hacı İshak Efendi’ye Anapa Müftüsü Hüseyin Efendi’ye tahsis edildiği gibi mumâileyh İshak Efendi’ye dahi Anapa gümrüğü malından 30 kuruş aylık tahsis edilmesi.”¹⁹*

Yukarıdaki belgede, Anapa müftüsü Hüseyin Efendi’nin maaşının belirtilen tarihte 30 kuruş olduğu ve bu maaşın kendisine Anapa gümrüğü malından tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

¹⁸ İMMEŞ., Sicil-i Ahval Dairesi Defterleri, D: 2429/2, (9 Muharrem 1310/3 Ağustos 1892).

¹⁹ BOA., C. MF., 19/943, (11 S 1212/5 Ağustos 1797); BOA., C. MF., 76/3764, (18 S 1212/12 Ağustos 1797).

Müftüler, asli görevleri yanında müderrislik, vaizlik, mevlevihanlık, vakıf nazırlığı ve mütevelliliği gibi vazifeler de yerine getiriyor, bu hizmetlerinden dolayı kendilerine ayrıca maaş tahsis ediliyordu.

24 Ağustos 1898'de Sakız Livası Müftülüğüne, 6 Şubat 1918'de ise Çeşme Kazası Müftülüğüne tayin olunan Hüseyin Rabit Efendi'ye 600 kuruş müftülük maaşı yanında, 11 Nisan 1918'de 300 kuruşluk müderrislik maaşı tahsis olunmuş, 1 Temmuz 1918'de müftülük ve müderrislik görevlerinden aldığı maaşların toplamı böylece 900 kuruşa ulaşmıştır.²⁰

16 Eylül 1912'de Diyarbakır Müftülüğüne tayin edilen El-Hac Seyit İbrahim Efendi'ye, Şubat 1915'den itibaren müftülük vazifesi dışında müderrislik ve vaizlik maaşı tahsis edilmiştir.²¹

1906 yılında Muğla Müftülüğü'ne tayin olunan ve dokuz yıl bu görevi sürdüren Hacı Mehmet Zeki Efendi, 1913 yılından itibaren üç yıl kadar Şahidi Vakfi'nin gelirinden aldığı iki lira ücretle Şahidi Mevlevihanesi'nde Mevlevihanlık yapmıştır.²²

Mardin müftüsü Seyit Abdullah Efendi'nin müceddeden tamir ettiği Hanzevat/Han-ı zevat adlı mescid ve Ezheriye Medresesi'ne müteveli olarak günlüğü bir akçe vazife ile Müftü Seyit Abdullah Halife tayin olunmuştur.²³

16 Nisan 1814 tarihinde Lefkoşa'da kurulan 700 kuruşluk Kıbrıs Muhassılı Es-Seyyid Mehmet Emin Efendi Vakfi'nin²⁴ vakfiye kaydına göre vakfa, adada bulunan müftüler nazır olacaklar, müteveli ile birlikte vakfın muhasebe işlerini her sene kontrol edecekler ve nazır olarak gerektiğinde mütevellilerin tayini ve azlinde yetkili olacaklardır. Maaşları ise yıllık 9 kuruş olacaktır.²⁵

²⁰ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 417, D: 2139; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 154-155.

²¹ İMMEŞ Arş., D: 2287; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 168.

²² Hakses, **a.g.e.**, s. 146.

²³ Mardin 252 No'lu Ş. S., 114/312 (Evail-i Muharrem 1157/15-24 Şubat 1744)

²⁴ Kıbrıs Muhassılı Es-Seyyid Mehmet Emin Efendi Vakfi, Kıbrıs Ş. S., Defter nr. 29, H.1227-1230, s.156-157.

²⁵ [Ve vakf-ı mezkûra cezire-i mezbûrede mezun-bil-ifta bulunan efendiler nazır olub beher sene müteveli ile muhasebe ve mütevellinin azl ve nasbı lede-l-iktizâ nazır-ı vakf yedinde ola]

Bunun yanı sıra meclis müftülerinin aldıkları maaşların diğer müftülere nazaran daha tatminkar bir düzeyde bulunduğu görülmektedir:

1839 tarihli arşiv belgesi kaydına göre; Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı Âlî'nin lağvedilmesiyle, Dâr-ı Şûrâ Müftüsü Çerkeşli Mehmed Efendi, 10.000 kuruş eski maaşıyla Meclis-i Nâfia müftülüğüne naklolunmuştur.²⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1841-1842 mali dönemine ait defterde, Lefkoşa Meclisi'nin üyelerinden Hasan Hilmi Efendi'nin maaşı hakkında aşağıdaki bilgiler verilmektedir:

“Maaş-ı Müfti-i Es-seyyid Hasan Hilmi Efendi, a'za-yı meclis”

“Lefkoşa Müftüsü ve meclis üyesi Hasan Hilmi, 1 Mart 1257-30 Eylül 1257 tarihleri arasındaki yedi aylık dönemde toplam 7.000 kuruş maaş almıştır. 1 Teşrin-i evvel 1257-28 Şubat 1257 tarihleri arasındaki beş aylık dönemde ise toplam 5000 kuruş maaş almıştır. Hasan Hilmi Efendi'nin aylığı 1000 kuruş olup 1257-1258 (1841-1842) mali yılında toplam 12.000 kuruş maaş almıştır.”²⁷

Bursa Sandığı'ndan mali 1256 senesi Haziran ayına (Haziran 1840) mahsuben verilen ve bütün memur maaşlarını içeren bir defterde, meclis üyelerinden bazılarının maaş miktarı şu şekilde gösterilmiştir: Bursa Kadısı maaşı: 8000 kuruş; Meclis Müftüsü Mehmet Sait Efendi maaşı: 750 kuruş, Meclis azası Yahudi Hahambaşı maaşı: 250 kuruş.²⁸

2. Geçim Şartları

Şeyhülislamlığa bağlı olarak görev yerine getiren vilayet, kaza ve sancak müftüleri geçimlerini genellikle zor şartlar altında sürdürüyorlardı.²⁹ Aldıkları maaşlar yetersiz kalıyor, bu yüzden de zaman zaman üst makamlara, maddi sıkıntılarını bildiren ve maaşlarının arttırılması talebini içeren arzuhaller

²⁶ BOA., Cevdet, Nafia, nr. 410, (27 C 1255/7 Eylül 1839).

²⁷ BOA., M. A. D., Defter nr. 592, 9418/41.

²⁸ BOA., Cevdet Maliye, 23/145, (Haziran 1840).

²⁹ Gülcan, a.g.e., s. 23, (7 Kanunusani 1340/7 Ocak 1924).

gönderiyorlardı.³⁰ Bunun yanı sıra maddi durumu iyi olan müftüler de bulunuyordu.³¹

Örneğin, geçim sıkıntısı içinde bulunan Kars Müftüsü Hasan Efendi'ye 150 kuruş maaş tahsis edilmesiyle ilgili 1839 senesine ait isti'zanda şunlar denilmektedir:

“Kars Müftüsü Hasan Efendi dâileri zatında erbab-ı ilm ve kemalden ve taraf-ı eşref-i hazret-i şehinşâhı için da'vât-ı hayriyesiyle iğtinam olunur zevattan olduğu ve bir mukteza-yı hali killet-i maaş ile duçar-ı müzayaka ve ızdırab bulunduğu beyaniyle efendi mumâileyhin haline mahsuseten Erzurum ve Kars cizyesi malından veyahut Erzurum kesekinden şehriye yüz elli kuruş tayini iltimasına dair ...”

Bu hususa verilen cevapta şu ifadeler yer almaktadır:

“Ma'ruz-u bende-i müstedileridir ki,

İş bu tezkere-i vekalet niyâhileriyle müşir müşarünileyhin şukkası ve i'lâmu mübarek ve mesud çenkâ-yı meâli ihtiva hazret-i mülûkane-yi bit-takdim manzur-u Cenab-ı Ali-i Zillullahî buyurularak sûret-i inhâ ve iş'are nazaran, efendi mumâileyhin şayan-ı ihsanı âlî dâiyandan görünmüş olduğuna binaen bi-vechi iltimas cizye-i mezkûre malından efendi-yi mumâileyhe şehriye yüz elli kuruş maaş tahsisi hususuna müsaade-i seniyye hazret-i cihan-bânî erzan buyurulmuş idüğü malumu vâlâları buyruldukta ol-babda emr ü hümem hazret- men lehu'lemdir.”³²

Karaman Müftüsü'nün, geçim sıkıntısından dolayı maaşına zam yapılması isteğiyle, Şeriat İşleri Başkanlığı'na göndermiş olduğu arzuhalde şunlar yazmaktadır:

“Devletli, açık gönüllü, cömert Efendim Hazretleri,

Her türlü eksikliklerinden uzak olan makam ve varlığınızın bir maiyeti olan, iyi görüş ve niyetinizin devamını dileyen bendeniz, öteden beri yüksek din adamları

³⁰ BOA., HAT., 754/35634, (19 S 1255/4 Mayıs 1839).

³¹ 235 No'lu Mardin Ş. S., s. 106, (15 Zilkade 1276/4 Haziran 1860).

³² BOA., HAT., 754/35634, (19 S 1255/4 Mayıs 1839), (Bkz. Ek-7).

arasında, görevine hoşnutlukla bağlı olarak tanınan ve uzun yıllardan beri hizmet yürüten bir maiyetinizim.

Şu görevime karşı makamınızca ayrılan maaşımdan maada hiçbir taşınmaz mal gelirim olmadığı gibi başkaca da bir aidat gelirim de yoktur. 1317 (1902) doğumlu bir oğlum var, o da askerlik görevini yürütmekte olduğundan, ilçemizin ve çevresinin genişliği nedeniyle resmi işlerin çokluğundan, zamanımı devlet hizmetleriyle geçirmekteyim. Ailem hizmetleriyle meşgul olacak vakit bulamıyorum.

Şunu arz etmek isterim ki; ev horantalarımın çokluğu karşısında, aldığım maaşım yetersiz kalıyor.

Karaman; dört nahiyesi bulunduğu gibi (Hadim ilçesi Bademli nahiyesi de Karaman'ın bir nahiyesi idi) civar kazalardan da müracaat edenlerin müracaatları karşılığı fetvaların hazırlanıp yazılmaktadır. Şu işlerimin çokluğu karşılığı ve mükafat olarak yeteri kadar, maaşıma zam yapılarak, geçimimin oldukça garantiye alınması için başvuruyorum. Ferman sizindir.”³³

Yine hangi tarihlerde görev yaptığı bilinmemekle beraber Karahisâr-ı Sâhib'in eski müftülerinden olan Abdülvâhid el-Benhâri isimli bir şahsa “zarureti cihetle miktarı vaki' maaş tahsisine mumaileyh ba-arzuhal istida' itmiş olduğundan” bahisle Karahisâr-ı Sâhib temettuatından aylık 100 kuruş maaş bağlandığını öğreniyoruz.³⁴

1875 yılında Çankırı Müftülüğüne tayin olunan Mustafa Hazım Efendi, Hicaz'a giderken İstanbul'da Şeyhülislam Cemaleddin Efendi ile görüşmüştür. Cemaleddin Efendi, Mustafa Hazım Efendi'nin Çankırı'daki hayatı, varlıkları ve şahsiyetindeki iyilik ve olgunluğu öğrenip takdir ettikten sonra müftülük ücreti olarak kaç kuruş aldığını sormuş ve aylık 150 kuruş aldığını öğrendikten sonra “bu miktar para ile nasıl idare ettiğini” sormuştur. Nüktedan bir kimse olan Mustafa Hazım Efendi, “Bizim Çankırı'da iki tarlamız vardır. Birisine pamuk eker, iplik

³³ Gülcan, a.g.e., s. 23, (7 Kanunusani 1340/7 Ocak 1924).

³⁴ Afyon Ş. S., Belge nr. 568/151 (Evâhir Ra. ?)

yapar, dokur, elbise olarak giyeriz. Birisine de buğday eker, hasat eder, yer, yaşarız.” şeklinde cevap vermiştir.

Bazı müftülerin mali durumları diğerlerine nazaran daha iyi düzeyde olabildiği gibi ayrıca çeşitli gayr-i menkul ve gelir kaynağına da sahip bulunabiliyorlardı.

Örneğin, Mardin müftülüğü görevini icra eden Yusuf Sıdkı Efendi, 1860 yılında askeriye sınıfına mensup bir aileden otuz yedi bin beş yüz kuruş gibi yüklü bir meblağa şehrin yakınında bulunan bir bab iki gözlü değirmeni satın almıştır.³⁵ Halbuki o günün şartları altında değirmenler önemli bir gelir kaynağı olduğu gibi genelde değirmen sahipleri dönemi burjuvazilerinden oluşmaktaydı. Bunlar ya değirmenin bulunduğu yerin büyük aileleri ya da ilmiye ve askeriye sınıfına mensup kişilerdi.

3. Mâli Durumlarının Düzenlenmesi

Osmanlı'nın son döneminde artan geçim sıkıntısı ve hayat şartlarının zorlaşması sebebiyle müftülerin zaten düşük olan maaşları iyice kifayetsiz hale gelmiş, bazı müftüler, görevlerini bu zor şartlar altında devam ettirmeye çalışmışlar, bazıları ise istifa ederek başka vazifelere yönelmişlerdir.

1918 yılına gelinceye kadar, müftülerin görev ve yetki alanları kapsamlı bir şekilde tespit edilmesine rağmen, kıdem, terfi ve maaşları konusunda hiçbir düzenlemenin gerçekleştirilemediği görülmektedir. İlk defa 1918 yılında, Meşihat Makamı'nın bünyesinde “*hakayık-ı diniyye ve meâlî-i İslâmiyyeyi neşr ve ta'mim ile mükellef*” olmak üzere oluşturulması hedeflenen “*Dâr-ül-hikmet-il-İslamiyye*” ye ait hazırlanan kanun lâyihasında, müftülerin terfi ve maaşlarının iyileştirilmesi hususları da ele alınmıştır. Bunun yanında, Meclis-i Mebusan'daki görüşmeler sırasında, müftülerin maaşları ile ilgili maddeye yapılan itirazlar nedeniyle, konu bir kez daha görüşülmek üzere Maliye Encümeni'ne sevk edilmiştir. Encümen, iki sınıfa ayrılan müftülerden birinci sınıfta yer alan vilayet müftüleri ile yabancı memleketlerin

³⁵ 235 No'lu Mardin Ş. S., s. 106, (15 Zilkade 1276/4 Haziran 1860).

merkez vilayeti müftülerinin maaşlarını aylık 1000 kuruş ile 3000 kuruş arasında, ikinci sınıfta yer alan kaza merkezi müftülerinin maaşlarını ise 600 kuruş ile 1000 kuruş arasında belirlemiştir. 4 Şubat 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunulan madde, oybirliği ile kabul edilmiştir.³⁶

Kanun lâiyhasının maddeleri, 25 Şubat 1918'de bir kez de Meclis-i Ayân'da tartışılarak, müftülerle ilgili yapılacak düzenlemeler konusunda yine değişik görüşler ortaya atılmıştır. Ahmed Rıza Bey, müftülerin buldukları yerlerde halifenin vekili olduklarını, diyaneti ve hilafeti temsil ettiklerini ifade ederek, bu görevlilerin atanmaları sırasında büyük bir hassasiyetle hareket edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca müftülerle ilgili düzenlenen maaş zammının, bu görevlilerin sosyal mevkilerinin ve ilmî haysiyetlerinin muhafazası için gerekli olduğunu sözlerine ilave etmiştir. Ahmed Rıza Bey, müftülerin ilmî mevkilerinin yanında siyasî mevkilerinin de büyük önem taşıdığını, bu nedenle bazı bölgelere gönderilen genç yaştaki müftülerin, mevkilerinin gereklerini tam anlamı ile yerine getiremeyeceklerini söyleyerek, müftülerin hem ilimlerinin hem de tecrübelerinin dikkate alınarak atanmaları gerektiği konusu üzerinde durmuştur. Ahmed Rıza Bey'in konuşması üzerine söz alan Meşihat Memurîn Kalemi Müdürü Bahri Efendi, müftülerin göreve atanmalarında vilayetlerde vali ve mutasarrıfların söz sahibi olduklarını, ancak bölgede müftülük için uygun birinin bulunamaması durumunda, Meşihat tarafından ilim ve irfan sahibi bir dersiamın ya da Medresetü'l Kuzat memurunun görevlendirildiğini belirtmiştir. Bu oturumda, kanun lâiyhasının müftülerin maaşları ile ilgili olan kısmı da aynen kabul edilmiştir.³⁷ Fakat buna rağmen, müftülerin maaşları ile ilgili tartışmalar son bulmamış, 27 Şubat 1918 tarihinde, İlmiye Bütçesi'nin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında müftülerin maaş artışları ile ilgili görüş ve düşünceler yeniden gündeme gelmiştir. Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey, taşra müftülerinin maaşlarında yapılan artışı olumlu bulmakla beraber, görevleri ile ilgili giderlerin müftülerin kendi bütçelerinden karşılanmasına yönelik uygulamaları eleştirmiş ve bu durumun yapılan maaş artışını önemsizleştirdiğini ileri sürmüştür. Divaniye Mebusu Fuat Bey ise, konuyla ilgili bir çözüm önerisinde bulunarak,

³⁶ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. Sayı: 4, c. 2, Ank. 1991, s. 177-178; Yakut, **a.g.m.**, s. 48.

³⁷ Meclis-i Ayân Zabıt Ceridesi, D. 3, İç. Sayı: 4, c. 1, Ankara, 1990, s. 463-464; Yakut, **a.g.m.**, s. 48.

müftülere hükümet konaklarında görev yapabilecekleri bir oda ile yakacak, kırtasiye vb. giderlerinin temin edilmesi durumunda, problemin kısmen çözümlenebileceğini belirtmiştir. Şeyhülislam adına görüşmelere katılan Meşihat Memurîn Müdürü Bahri Efendi, öncelikle müftülerin malî problemlerine çözümün hedeflendiğini, görülen eksikliklerin sonraki yıllarda tamamlanabileceğini ifade etmiştir. Müftülerin maaş artışlarının ilmiye bütçesine getirdiği ilâveler oylamaya sunularak kabul edilmiştir.³⁸ Uzun görüşme ve tartışmalar neticesinde kabul edilen, “Daire-yi Meşihat’da bir Darül-hikmet’ül-İslâmiyye Tesis ve Meclis-i Meşayih Teşkilâtı’nın Tevsi’iyle Müftülerin Sınıf ve Maaşatı Hakkında Kanun” 10 Mart 1918 tarihinde yürürlüğe girmiştir.³⁹

B. Sosyal Haklar ve Muafiyetler

1. Müftülere Verilen İnam ve İhsanlar

Kuruluşundan itibaren İslami temeller üzerine oturtularak, bu inanç ve ruhla yaklaşık altı asır hüküm süren Osmanlı Devleti’nde ulema ve din adamlarına büyük önem verilmiş, bu kişilere devletin en üst düzeyinde görev ve yetkiler tanınmış, büyük itibar ve hürmet gösterilmiştir. Bu sayede dinî ve ilmî faaliyetlerini rahat bir şekilde sürdürebilme imkanı bulabilmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin son yüzyılında da ulema ve din adamlarına olan bu saygı ve itibar devam etmiş, hem şeyhülislamlara hem de ona bağlı olarak görev yapan müftülere devlet tarafından zaman zaman çeşitli inam ve ihsanlarda bulunulmuş, kendilerine bir takım yardımlar yapılarak tayinat ve atıyyeler verilmiş, bunun yanı sıra yaptıkları bazı hizmetlerinden ve başarılarından dolayı çeşitli taltif ve terfilerle ödüllendirilmişlerdir.

³⁸ **Takvim-i Vekayi**, 3175, (26 Cemaziyülevvel 1336/10 Mart 1918); **Ceride-yi İlmiyye**, c. IV, sayı: 36, 1336, s. 1057–1060; Yakut, **a.g.m.**, s. 49.

³⁹ **Ceride-yi İlmiyye**, c. IV, sayı: 37, 1336, s. 1117; Yakut, **a.g.m.**, s. 49.

a. Taltif ve Terfiler

Osmanlı İlimiye teşkilatında hangi makam ve mevkiye bulunursa bulunsun, vazifesini layıkı ile yerine getirip başarı sağlayan, halkın işlerini en iyi şekilde yerine getiren, aynı zamanda meşihat makamı tarafından gayreti uygun görülen herkes beşinci derecesinden aşağıya doğru Osmanlı ve Mecîdî Nişanları ile mükafatlandırılırdı.⁴⁰

Ayrıca Osmanlı ilmiye teşkilatında görev alan ulema, müderrisliklerinden Rumeli Kazaskerliğine kadar çeşitli rütbeleri ihraz ederlerdi. “Paye” adı verilen bu rütbelere, ulemanın Osmanlı Devleti nezdindeki itibarını ve derecesini gösterir nitelikteydi. Müftüler, naipeler, hatta ilmiye mesleğiyle alakalı olmayan kişiler önce İzmir paye-i mücerredesini⁴¹ alırlar daha sonra Edirne paye-i mücerredesine terfi ederlerdi.

Paye-i mücerredelerin 19. yüzyılın ikinci yarısında ihdas edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁴² Pakalın’ın naklettiği bilgiye göre 1282/1865-66 teşkilatı sıralarında taşra müftüleri, ulema ve çocuklarının, daha yüksek bir rütbeye⁴³ rağbet göstermeleri neticesinde evvela İzmir paye-i mücerredesi ihdas olundu. Akabinde 1295/1878 tarihlerinde Edirne payesi ihdas olundu.⁴⁴

Aşağıda vereceğimiz bilgi ve belgelerde müftülere verilen inam, ihsan, taltif, terfi ve tayinatlardan bazılarını zikretmeye çalışacağız:

⁴⁰ Albayrak, **a.g.e.**, c. I, s. 41.

⁴¹ İzmir Paye-i Mücerredesi: İlimiye rütbelere birinin adıdır. Müderris Payesinden büyük Haremeyn’den küçüktür. Bu rütbe sahiplerine hitaplarda “faziletli” ifadesi kullanılırdı. (Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 109).

⁴² Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin İlimiye Teşkilatı**, s. 279.

⁴³ Rütbe, devlet memurlarıyla halktan bazılarının verilen paye ve unvanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. İlk başlarda Mülkiye memurlarında rütbe olmamasına rağmen, 1832-33 senesinden itibaren onlara da rütbe esas getirilmiştir. Evvela memuriyete mahsus olmak üzere üla, saniye, sâlise, râbia rütbeleri ihdas olunmuştur. Kethüdalık, defterdarlık, reisülküttaplık, mukataat nazırlığı üla; çavuşbaşılık, Tersane ve Tophane eminliği gibi mansıplar sâniye; beylikçilik, mektupçuluk, amedcilik gibi Bâb-ı Âli ricaliyle Bâb-ı Âli’nin dışındaki mühim memuriyetler sâlise; zecriye, cizye muhassıllarıyla bütün gümrükçülüğü gibi mansıplar râbia itibar edilmiştir. Daha sonra Divan-ı Hümayun hâceganından ve kalemlerin muteber halifelerinden kalem mansıpları gibi hizmetlere tayin olunanlar için hâmise rütbesi ihdas olunmuştur. (Bkz. Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 68-69).

⁴⁴ Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 764.

1867 yılında Şam Müftüsü olarak tayin edilen Mahmud Hamza Efendi'ye, Osmanlı Devleti tarafından bir çok paye ve nişanlar⁴⁵ verilmiştir. Ona tevcih edilen ilk paye 1272/1856 yılında İzmir paye-i mücerredesidir. Bu payenin yerine 1291/1874 senesinde üçüncü derecesinden Mecîdî nişanıyla birlikte *Bilâd-ı hamse* rütbesi verilmiştir. 1296/1879 yılında ise *Haremeyn-i Şerîfeyn* payesine⁴⁶ ulaşması için bir derece daha yükseltilmiş ve kendisine üçüncü derecesinden Osmanlı nişanı verilmiştir. Sonra 1299/1882 yılında da *Haremeyn-i Şerîfeyn* payesi kendisine tevcih edilmiştir. Bir yıl sonra ise (1300/1883) Osmanlı geleneğinde İstanbul dışından bir kimseye verilmesi adet olmayan İstanbul payesi, Osmanlı devletine olan sadakatinden ötürü ikinci derecesinden Mecîdî nişanıyla birlikte kendisine verilmiştir.⁴⁷

Mahmud Hamza Efendi'ye tevcih edilen bir diğer nişan da İmam Muhammed'in *el-Câmiu'l-sağîr* isimli eserini nazım ile kaleme almış olması dolayısıyla verilmiştir. Bâb-ı Fetvânın taraf-ı Vekaletpenahî'ye yazdığı bir yazıda Mahmud Hamza Efendi'nin yazdığı bu kitabın "*mesâil-i fıkhiyye'nin zabt ve itkânını teshîl edecek âsâr-ı nefîseden olduğu*" belirtilmiş ve böyle bir çalışmanın taltifi için üçüncü rütbeden bir kıt'a nişan-ı âlî verilmesinin maslahata uygun olacağı tavsiye edilmiştir.⁴⁸

Bayburt müftüsü Ali Efendi, 90 küsur yaşında olmasına rağmen görevindeki başarısı nedeniyle takdir toplayan müftülerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aralık 1891'de Bayburt'u ziyaret eden Erzurum Valisi Hüseyin Hayri Efendi, müftü Ali Efendi'nin fevkalade âlim, fazıl ve fakih biri olduğunu ve ileri yaşına rağmen şuurunun ve hafızasının çok sağlam olduğunu müşahede ederek, görevini hakkıyla

⁴⁵ Devlet tarafından hizmet mükafatı olarak muhtelif derecelerde verilen ve göğse takılan alametin adıdır. Nişan ilk defa olarak memuriyete mahsus olmak üzere II. Mahmud zamanında ve 1248/1832 senesinde ihdas olunmuştur. (Geniş bilgi için Bkz. Pakalın, **a.g.e.**, c. II, 694-695).

⁴⁶ Haremeyn-i Muhteremeyn Payesi: İlmiye rütbelerinden birinin adı idi. Haremeyn, Mekke ile Medine hakkında kullanılan bir tabirdir. Müslümanlarca mukaddes tanınan o iki şehir için "Haremeyn-i Muhteremeyn" de denilir. Bu münasebetle bu payeye "Haremeyn-i Muhteremeyn Payesi" denmiştir. Bu paye İzmir Paye-i Mücerredî'nden büyük İstanbul Payesi'nden küçüktür. Bu payeye ulaşanlara, "faziletli" diye hitap edilirdi (Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 746-747).

⁴⁷ Mustafa Bakır, "Mahmud Hamza", **DİA**, c. XXVII, s. 365; BOA, İrade-i Dahiliye, 812/65625.

⁴⁸ BOA., İrade-i Dahiliye, 851/68260.

yerine getirmesinden ötürü Mecîdî nişanı ile ödüllendirilmesi gerektiğini düşünmüş ve durumu meşihat dairesine bildirmiştir.⁴⁹

Meşihat dairesi gerekli araştırmayı yaptıktan sonra valinin talebini haklı bulmuş ve Müftü Ali Efendi'nin 4. rütbeden Mecîdî nişanı ile taltif edilmesine karar vermiştir. Sadrazam ve padişahın da onayı ile müftü efendi ödüllendirilmiştir.⁵⁰

24 Şubat 1313 (8 Mart 1898)'de İzmit Müftülüğü'ne tayin olunan Hasan Fehmi Efendi'nin, hizmet ve başarılarından dolayı uhdesine, 1317 Cemaziyülevvel (1899)'de Musıla-ı Sahn Bursa Müderrisliği tevcih olunmuş, 1318 (1900)'de İzmir Paye-i Mücerredi ile taltif olunmuştur. 17 Cemaziyülahır 1326 (17 Temmuz 1908)'de Edirne Payesi'ne terfi etmiştir. Ayrıca kendisine 14 Şaban 1317 (18 Aralık 1899)'de dördüncü rütbeden Mecîdî ve Şaban 1322 (1904)'de yine dördüncü rütbeden Osmanlı Nişanları ihsan buyrulmuştur. 1905'de müftülük maaşı terfi ettirilmiştir. Bunun yanında Hicaz Demiryolu Nikel Madalyasına da sahiptir.⁵¹

1881'de Varna Sancağı Müftülüğüne tayin olunan İbrahim Hakkı Efendi, 1888'de Vize Kadısı, 1890'da Filibe Müftüsü, 1900'de Dedeğaç Kadısı olmuş, Filibe Müftüsü iken Müslüman Cemaati Reisliği'nde bulunmuş, yapmış olduğu hizmetlerden dolayı önce İzmir Paye-i Mücerredi ile taltif edilmiş daha sonra Haremeyn-i Muhteremeyn payesine terfi etmiş, 1904'de ise Mekke-i Mükerreme Kadılığına tayin edilmiştir.⁵²

1895 yılında Hama Müftülüğü'ne tayin edilen Mehmet Efendi, 1909 da kadro dışına çıkarılmışsa da daha önce yapmış olduğu hizmetlerinden dolayı Mecîdî ve Osmanlı Nişanlarına nail olduğu gibi Orduya yardım maksadıyla yaptığı çalışmaları sebebiyle de Şevval 1314 (1897)'de bir adet madalya almıştır. Sırasıyla,

⁴⁹ Vali Bey, Müftü Efendi'nin hizmetlerini çok takdir etmiş olmalıdır ki "... mumaileyh taltifât-ı seniyyeye mazhar olmamış ve rüesa-yı ruhaniye sinelerinde nişan olub bu gibi füzala-yı İslamiye sinelerinin alamet-i mefharet-i ayan hazreti padişahiden mahrumiyetini gördükçe teessüf etmemek çâkerlerince gayrikabil bulunmuş olduğundan ..." diyerek Müftü Efendi'nin ödüllendirilmesini içten arzulamıştır. BOA., İ. DH., 99993, (18 Cemaziyülevvel 1309/20 Aralık 1891 tarihli Erzurum Valiliği'nin meşihate tahriratu).

⁵⁰ BOA., İ. DH., 99993, (28 Ramazan 1309/26 Nisan 1892 tarihli Sadaret tahriratu).

⁵¹ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, c. 2, s. 173; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 81.

⁵² İMMEŞ Arş., D: 1753; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 219.

İzmir Paye-i Mücerredi, Edirne Paye-i Mücerredi ve Bilad-ı Hamse'den Bursa Paye-i Mücerredi ile taltif olunmuştur.⁵³

1887'de Şam Müftülüğü'ne tayin olunan Mehmet Efendi'nin uhdesine daha önceki hizmetlerinden dolayı öncelikle İzmir Paye-i Mücerredi, Edirne Paye-i Mücerredi ve Bilad-ı Hamse'den Bursa Paye-i Mücerredi tevcih olunmuş, 1892'de ikinci rütbeden Mecîdî nişanı ihsan buyrulmuş, 1893'de ise Haremeyn-i Muhteremeyn payesine terfi etmiştir.⁵⁴

Çal Müftüsü Ahmet İzzet Efendi Kurtuluş Savaşı'nda her bakımdan büyük gayret ve hizmet göstermiş, bu bakımdan Kurtuluş Savaşı'na katılanlara ancak bir tek “İstiklal Madalyası” verilmiş olduğu halde; Müftü Ahmet İzzet Efendi'ye biri “Çal Müftüsü İzzet Efendi”, diğeri de “Çal Kazası Müdafaa-i Hukuk Heyetinden Müftü İzzet Efendi” isimlerine düzenlenmiş iki madalya verilmiştir.⁵⁵

Medine-yi Münevvere'ye Şafii Mezhebi Müftüsü olarak atanmış bulunan Berzencizâde Cafer Efendi, yayımladığı bir kitap nedeni ile maaşında artış yapılarak taltif edilmiştir.⁵⁶

1884 yılında Of müftülüğüne tayin olunan Hacı Muhammed Bahâeddin Efendi, 1 Ramazan 1316 (13 Ocak 1899) tarihinde dördüncü rütbeden Mecîdî nişanı ile taltif edilmiştir. 8 Rebiyülevvel 1324 (2 Mayıs 1906) tarihinde ise kendisine İzmir Paye-i Mücerredi tevcih edilmiştir.

Of Müftüsü Mehmed Bahâeddin Efendi'nin aldığı Mecidiye nişanına dair sadır olan ferman sureti şöyledir:

⁵³ İMMEŞ Arş., D: 2175; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 58.

⁵⁴ İMMEŞ Arş., D: 1041; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 71.

⁵⁵ Biri 3354 numaralı, diğeri de 3565 numaralıdır. “İkisinde de (Türkiye Cumhuriyeti Riyaseti) mühürü ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın imzası vardır. Tarih 17 Mart 1926. Bir yıl sonra durum anlaşılıyor, fakat Milli Mücadele'nin ilk devrinde, Ege'de hizmet etmiş olan zamanın Milli Müdafaa Vekili Kazım Paşa (Rahmetli Orgeneral Kazım Özalp), o buhran günlerinde yakından bildiği Müftü İzzet Efendi'nin emeklerini bilmenin huzuru içinde iki madalyayı sahibinin göğsünde bıraktı.” (Cemal Kutay, **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, DİB. Yay., Ank., 1973, s. 294).

⁵⁶ BOA., İrade-i Meclis-i Vâlâ, 26250, (15 Şevval 1284/9 Şubat 1868).

“Nişan-ı şerif-i âlişan, sami mekân-ı sultan ve tuğray-ı ğarray-ı cihan sitan-ı hakan nefeze bi-avni Rabbani vessevnis semedanı hükmü oldur ki

Trabzon şehrinde ifayı vaaz ve nasihat ile meşgul bulunan Of kazası müftü-i sabıkı kidvetül ulema il muhakkıkîn Mehmet Bahâeddin efendi zide ilmuhu nun sezavar-ı atifet, daiyan-ı saltanat-ı seniyyemden olduğuna binaen bil-istizan şeref-i efzayı sunuh ve sudur olan emr ve ferman-ı hümayun-u padişahanem mucibince kendisine mecdi nişanı zişanın dördüncü mertebesinden bir kıt'ası inayet ve ihsan kılınmış olduğunu mutazammın işbu berat-ı âli şanın isdar olundu. Hurrire filyevmilhadi min şehri ramazan il mübarek li senet-i sitte aşer ve selase mie elf.”⁵⁷

Karaman’da müftülük ve müderrislik görevi yerine getiren Mehmet Vucûdi Efendi, görevi esnasında yazmış olduğu kitaplarını 1605 yılında İstanbul’a götürerek şeyhülislamlığa sunmuş ve meşihat makamınca beğenilen kitapları Padişah Birinci Ahmet’e takdim edilmiş, bu sayede kendisine bir hayli bahşişler verilmekle beraber rütbesi de müderrislikten mollalığa yükseltilmiştir.⁵⁸

b. Yardım ve İhsanlar

Müftülere, mağduriyetlerinden veya uğradıkları bazı sıkıntılarından dolayı zaman zaman devlet tarafından atıyye, taamiye, harçlık adları altında çeşitli yardım ve ihsanlarda bulunuluyor, sağlık giderleri karşılanarak tedavileri gerçekleştiriliyor, bunun yanı sıra bazen maaşlarının haricinde kendilerine tayinat (erzak) tahsis edildiği de oluyordu.

1910’da Yemen’in Hıraz kazası müftülüğü ve müderrisliğine tayin olunan Seyit Mehmet Efendi ağır bir hastalığa tutulmuş, bu münasebetle 1913 yılında Yemen Vesaik-i Şer’iyye memuru meşhur Hüseyin Kamil Efendi’nin imzası ile hastalığından dolayı iki ay müddetle tedavi edilmiştir.⁵⁹

⁵⁷ Umur, **a.g.e.**, s. 95-96, (1 Ramazan 1316/13 Ocak 1899).

⁵⁸ Gülcan, **a.g.e.**, s. 25.

⁵⁹ İMMEŞ Arş., D: 283; Albayrak, **a.g.e.**, c. III, s. 67.

İtalya'ya gidip oradan Dersaadet'e gelen Medine'nin sabık Şafii Müftüsü Mehmed Tahir Efendi'ye verilecek harçlık ve atıyye ile ilgili arşiv belgesinde şunlar yazmaktadır:

“Medine-i Münevvere nevvrehullahu teala ilâ yevmil kıyame Şafii Müftüsü sabık faziletli Mehmed Tahir Efendi bundan akdem bazı emraza mübtela olarak mansıb-ı iftâyı bit terk li eclit tedavi mahruse-i Mısır'a gelmiş devletli ebhetli Mehmed Ali Paşa hazretleri ile muarefe-i külliyeleri bulunmak hasebiyle iktisab-ı sıhhat için ba tahrirat-ı mahsusa İtalya canibine gönderilmiş ve efendi mumaileyh şimdi Dersaadet'e gelmiş ve Haremeyn-i Şerifeyn ahalileri haklarında düstur ul a'mal bulunan layihada böyle ashab-ı menasib ve seniyyül kadir zevatın esamileri kaleme alınmış ve fevkalade müsafirin-i kiramdan bulunmasına ve geçenlerin keşf olunan Şibi zade Şeyh Abdullah Efendi daileri madununca bulunduğu devletli siyadetli Şerif Abdülmuttalib hazretleri ifade ve beyan eylemiş ve müftü-i mumaileyh maiyetlerinde dört nefer teb'ası dahi bulunmakla muvafık rey-i âli buyrulur ise münasib mikdar yevmiye ve kudumiye ve gidecekleri zaman atıyyesinin tahsisi ile müraat-ı layıkanın icrası mahz-ı canib-i seniyyül cevanib hazreti şehinşahiye duayı hayriye isticlabından ibaret idüğü muhat-ı ilm-i alemi irade buyrulmalarında ol babda emr-ü ferman hazreti men lehul emrindir.”⁶⁰

Bu belgeden, bazı hastalıklara yakalanan Müftü Mehmed Tahir Efendi'ye sağlık ve tedavisi için yardım edildiği, Mısır Valisi nezdinde itibarlı bir kişi olduğu, bu sebeple tedavisi için önce Mısır'a geldiği daha sonra buradan İtalya'ya gönderildiği, ahalinin kendisi hakkında müspet kanaat taşıdığı, İstanbul'da önemli misafir olarak kabul edildiği ve kendisine maddi ve manevi destek olunduğu anlaşılmaktadır.

10 Ekim 1850 tarihli bir belgede, evinin yanmasından dolayı Bolu Müftüsü Halil Hilmi Efendi'ye bir miktar atıyye (yardım) verildiği bahsedilmektedir.⁶¹

⁶⁰ BOA., A. AMD., 8/31, (3 Recep 1265/25 Mayıs 1849).

⁶¹ BOA., A. AMD., 21/16, (3 Zilhicce 1266/10 Ekim 1850).

Bahriye Meclisi Müftüsü Kasım Efendi'ye kaymakam tayinatı tahsis edilmesiyle ilgili belge ise şöyledir:

“Ma’ruzu Çâker Kemîneleridir ki

Bahriye Meclisi Müftüsü faziletliü Kasım Efendi iltifat-ı seniyyeye şayan olmayı ve fedâil-i olmağa mebni saye-i inayet-vaye-i hazret-i mülukane-i efendi-i mumaileyh asakir-i bahriye-i şahane kaim-makamlığına mahsus olan mikdar ta'yinat tahsis ve i'tası tensib olunmuş olmağla muvafık irade-i aliyye-i cenab-ı sadaret-penahileri buyurulur ise icra-yı icab-ı hususuna müsaade-i aliyye-i isfaneleri şayan buyurulmak babında emr-ü ferman hazret-i men lehülemrindir.”⁶²

Dar-ı Şura-yı Askeri Müftülüğü'nden emeklilik sebebiyle çıkarılan Şehrî Hafız Efendi'ye mağduriyetinden dolayı aylık 2000 kuruş maaş tahsis edildiğine dair 23 Kasım 1840 tarihli belgede de şöyle denilmektedir:

“Malum-u âli buyurulduğı üzere Şehrî Hafız Efendi dâileri geçende Dâr-ı Şura-yı Askerî müftülüğünden tekauden ihrac olunmuş ise de kendisi mağdur u bi-iktidar ve lutf-u atîfet-i seniyyeye sezavar olduğundan mumaileyhe emsal-i vechiyle şehriye iki bin kuruş tekaudluk maaşı tahsis ve ihsan buyurulması hususuna dair devletli Fethi Paşa hazretlerinin bir kıt'a tezkereleri manzur-u âli buyurulmak için irsal-i sevk müşirleri kılınmış olmağla müşarünileyh hazretlerinin iş'arları vechiyle ol mikdar maaşın tahsisi muvafık irade-i seniyye-i mülukane buyurulur ise icra-yı iktizasına ibtidar olunacağı beyanıyla tezkere-i senaveri terkîmine mübaderet olundu efendim.”⁶³

25 Ocak 1811 tarihli diğer bir belgede, Ordu-yu hümayundan me'zunen avdet etmiş olan Tokad Müftüsü Es-Seyyid Abdurrahman Efendi'ye Tokad ve orada

⁶² BOA., İ. DH., 558/38872, (22 Rebiulahir 1283/3 Eylül 1866).

⁶³ BOA., İ. DH., 26/1242, (28 Ramazan 1256/23 Kasım 1840).

bulunan Boyahane-i kirpas mukataalarından altmış akçeden⁶⁴ yüz yirmi sağ akçe taamiye (yemek parası) tevcih edildiğinden söz edilmektedir.⁶⁵

2 Mayıs 1802 tarihli aşağıdaki belgede ise, Kütahya'ya nefyedilen Filibe müftüsü Hacı Mehmed Efendi'nin affedildiği ve kendisine ihsan olarak yirmi beş bin kuruş atiyeye⁶⁶ verilmesinden dolayı sadrazama teşekkürlerini takdim ettiğini görmekteyiz:

“Sâbıkan Filibe müftisi el-hâcc Mehmed Efendi bundan akdem Kütahya'ya nefy olunmuş olmağla bu def'a Filibe'ye vürûdumuzda iyal ve evlâdı bir kıt'a arzuhal takdimiyle afv u itlâk olunması istid'â ve istirham etmeleriyle istid'âlarına müsâadesiyle efendi mûmâileyhin... afv olunmasına himmet buyurmaları matlûbumuzdur. Bu def'a yirmi beş bin kuruş atiyeye-i şâhâne vâsıl olmağla devletlû merhametlû veliyyünniam kesîrülkerem sadr-ı a'zâm efendimiz hazretlerine lüzum gelen teşekkürnâmesi...”⁶⁷

2. Emeklilikleri

Osmanlı Devleti'nde sosyal güvenlik sistemi, kaynağını İslam Dini'nin esaslarından alan toplumsal yardımlaşma anlayışına dayanmaktadır. Bir çoğu dini esaslardan kaynaklanan toplumsal yardımlaşma kavramlarının, devlet yapısı içerisinde zamanla sistemleşerek kurumlaştığı gözlemlenmektedir.

⁶⁴ Akçe: “Ak” Türkçede beyaz demek olduğundan “akçe” veya “akça” da beyaz sikke demek olur. İlk akçe, Osmanlı Padişahlarından Orhan Gazi tarafından 729 (1328) senesinde Bursa'da kestirilmiştir. İlk basılan Osmanlı akçesi 6 kırat veznindeydi. Akçenin ayarı % 90 idi. Bu ayar zamanla % 75'lere kadar indirildi. İlk akçelerin üzerinde darp tarihi yoktu. İlk defa tarih Yıldırım Beyazid devrinde konulmuştur. II. Süleyman zamanında ve 1687 senesinde “kuruş” kullanılmaya başlandı.

1 kuruş..... 40 para,

1 para 3 akçe,

1 akçe..... 3 pul idi (Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 32).

Fatih zamanında akçe,

3,5 akçe..... 1 gümüş dirhem,

10 akçe..... yarım altın, (Süheyl Ünver, **Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye**, Ankara, 1938, s. 40).

⁶⁵ BOA., HAT., 1318/51368 (29 Zilhicce 1225/25 Ocak 1811).

⁶⁶ Devlet büyükleri tarafından verilen hediye, bahşiş ve ihsanlar.

⁶⁷ BOA., HAT., 129/5341, (29 Zilhicce 1216/2 Mayıs 1802).

Osmanlı döneminde uygulanan emeklilik sistemi de bu yardımlaşma esası üzerine kurulu olduğu gibi çalışan kamu görevlilerinin, gelecekte yaşam düzeyini sağlayabilecek ölçüde bir mali kaynak oluşturulması şeklinde uygulanıyordu. Bu şekilde Osmanlı, devlet olmanın genel vasıflarından biri olan; kamu çalışanlarının çalışma gücünü kaybetmeleri halinde gerek kendisinin ve gerekse aile bireylerinin yaşam düzeyini sağlayıcı düzenlemeleri yapması vazifesini yerine getirmeye çalışıyordu.⁶⁸

Osmanlı'da devlet ricali, ulemâ ve tımarlılar bakımından tekaüde (*emekliye*) sevk edilme ve tekaüd maaşı bağlamak usul idi. İhtiyarlık, hastalık veya sakatlık nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş olan esnafa (*efrad-ı gayr-i âmile*) denir ve kendilerine esnaf loncası teavün (*orta*) sandığından yardım edilirdi. Tanzimat'tan sonra bütün memurlara tekaüd imkânı getirilerek, ilmiye, askeriye ve mülkiye mensupları için ayrı ayrı tekaüd kanunları çıkarıldı. 19 Şaban 1296 (1879) tarihinde *Memurîn-i Mülkiyye Terakki ve Tekaiüd Kararnamesi* çıkarıldı.⁶⁹ 1881 yılında memurlar için bir tekaüd sandığı kuruldu. Yirmi yaşından itibaren otuz sene hizmeti geçen memurlar tekaüde hak kazanırdı. Mahkemelerdeki fahrî azalarla kontrato ve yevmiye ile çalışanlar buna dâhil değillerdi. Memur maaşlarından yüzde beş miktarında yapılan kesintiler sandıkta toplanır; yüzde beş muamele faiziyle Osmanlı Bankası'na yatırılırdı. İlk defa memuriyete girenin maaşının yarısı bir defaya mahsus olmak üzere sandığa kesilirdi. Tekaiüde ayrılmak isteyenler Nezaret'e istidâ verirdi. Memuriyeti on seneyi geçmiş memurların hastalığı vazifesine mâni ise, bu halleri tıbbî rapor ile tevsik edildiğinde malûlen tekaüde ayrılırlardı. 8 Şaban 1327 (1909) tarihli *Mülkiye Tekaiüd Kanunu* ile 65 yaşını dolduran memurlar, talebe bakılmaksızın tekaüde sevk edilmeye başlanmıştır.⁷⁰ Nitekim, 1911 yılında Karaman Müftülüğü'ne tayin olunan Muhacir Müftü İsmail Hakkı Efendi, beş yıl kadar görev yaptıktan sonra, 65 yaşını geçmiş olmasından dolayı, yaş haddinden Ekim 1916'da emekliye ayrılmış; kendisine 100 kuruş emekli aylığı tahsis edilmiştir.⁷¹

⁶⁸ Zahit Gönencan, "Osmanlı Döneminde Sosyal Güvenlik Sistemleri", **Çimento İşveren Dergisi**, 2001, sy. 1, c. 15, s. 33.

⁶⁹ **Düstur**, I. Tertib, c. 4, s. 773-789.

⁷⁰ **Düstur**, II. Tertib, c. 1, s. 666-673.

⁷¹ Gülcan, **a.g.e.**, s. 52.

Devletin yeniden yapılandırılmaya çalışıldığı II. Meşrutiyet döneminde müftülerle ilgili birçok düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve bu görevlilerin devlet içindeki konumları tam anlamı ile belirlenmek istenmiştir. Bu bağlamda, öncelikle, fetva makamında bulunan, halkı yönlendirip, etkileyebilme gücüne sahip olan müftülerin bir kısmının, “*tahdîd-i sînn*” kararından istisna tutulmaları sağlanmıştır. Emeklilikleri ertelenen müftüler genellikle, buldukları bölgelerde yaptıkları başarılı çalışmalar nedeni ile takdir toplayan kişilerdi. Nitekim, Muş Müftüsü Mehmed Hamdi Efendi, şeyhülislam tarafından sunulan tezkire ile “*tahdîd-i sînn*” kararından istisna tutularak yeniden aynı göreve atanmış ve konuyla ilgili tezkire, 8 Mart 1910 tarihinde Meclis-i Vükelâ’da görüşülerek karara bağlanmıştır.⁷² Yine şeyhülislamın tezkiresi üzerine, 23 Ekim 1910 tarihinde, Meclis-i Vükelâ toplantısında, bazı müftülerin emeklilik yaşları gelmiş olmasına rağmen görevlerine devam etmelerine karar verilmiştir.⁷³ 24 Ağustos 1898’de Sakız Livası Müftülüğüne, 6 Şubat 1918’de ise Çeşme Kazası Müftülüğüne tayin olunan Hüseyin Rabit Efendi, mecburi mezuniyet kararnamesi mucibince tekaüde sevk edilmiş, fakat mevcut usule göre yerine başkasının tayini olamayacağından, 22 Ağustos 1338 (22 Ağustos 1922)’de Meclis-i Vükelâ kararı ile istisna olarak istihdamı uygun görülmüştür.⁷⁴ Aynı şekilde 1920’de “*tahdîd-i sînn*” kararından dolayı emekliliğe sevk olunmak istenen Of Müftüsü Hüseyin Sabri Efendi, kazaya bağlı köy idare heyetleri ve medrese müderrisleri tarafından tanzim olunup meşihat makamına takdim kılınan mazbatanın tasvibe karin olması üzerine iki sene daha Of Müftülüğü’nde istihdamı Meclis-i Vükelâ tarafından uygun bulunmuştur.⁷⁵ Meşrutiyet dönemi hükümetleri, fetvalarıyla kendi görüşlerini desteklediklerini açıkça ortaya koyan, tecrübeli müftüleri görevlerinde tutarak, aynı zamanda her türlü düzenleme çalışmaları sırasında, halkın, bu görevlilerin olumlu düşüncelerinden etkilenmelerini sağlamıştır. Böylece, ortaya çıkacak tepkilerin en aza indirgenmesini amaçlamışlardır.⁷⁶

⁷² BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 137/88, (25 Safer 1328/8 Mart 1910).

⁷³ BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 145/13, (19 Şevval 1328/23 Ekim 1910).

⁷⁴ İMMEŞ Arş., **Müftülük Defteri**, D: 2139, c. 2, s. 417; Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 155.

⁷⁵ İMMEŞ Arş., D: 2442, (3 Nisan 1336/1920); Albayrak, **a.g.e.**, c. II, s. 157.

⁷⁶ Yakut, **a.g.m.**, s. 39-40.

Emeklilikleri ertelenmeyen müftüler ise, mevcut İlmiye Tekaüd Kanunu'nun yeniden düzenlenmesinden dolayı,⁷⁷ daha önce yayımlanmış olan 25 Ağustos 1909 tarihli Mülkiye Tekaüd Kanunu'nun hükümlerine göre emekliye ayrılmışlardır.⁷⁸

7 Şubat 1912 tarihinde Meclis-i Vükelâ'da alınan bir kararla, ilmiye memurlarının tamamını kapsamak üzere, memuriyetleri lağvedilenlerle, azledildikleri için açıkta kalanlara mazuliyet maaşı tahsis edilmesi esas alınmıştır. Bu kararla, alt düzeydeki ilmiye personelinin de görevlerinin sona ermesinden sonra mağdur olmamalarına çalışılmıştır.⁷⁹

Osmanlı Devlet'inde, diğer memurlara olduğu gibi müftülere de, vazifeleri sırasında maaşlarına ilaveten, görevden alındıklarında ya da emekliye ayrıldıklarında, belli bir yerin geliri emekli maaşı olarak bırakılırdı. Buna “*arpalık*” adı verilirdi.⁸⁰ Örneğin, Karaman Müftüsü İlmî Efendi,⁸¹ emekli olduktan sonra

⁷⁷ İlmiye Tekaüd Kanunu'nun yeniden düzenleme ihtiyacı, ilmiye, askeriye ve mülkiye personelinin tekaüd sandıklarına ödedikleri aidatın aynı miktarlarda olmasına karşın, ilmiye personelinin aldığı emeklilik maaşının diğerlerinin yarısı oranında bulunmasından kaynaklanmıştır (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D: 1, İç. s. 2., c. 4, Ankara, 1986, s. 213-214). Başlangıçta yeni bir İlmiye Tekaüd Kanunu'nun hazırlanmasına kadar, ilmiye personeli için geçerliliği kabul edilen Mülkiye Tekaüd Kanunu'nun, daha sonraki yıllarda ilmiye için yeni bir Tekaüd Kanunu hazırlanamaması nedeni ile her yıl çıkartılan yeni kanunlarla 1914 yılına kadar süresi uzatılmıştır (**Düster**, II. Tertip, c. 2-4, Dersaadet, 1325, 1327, s. 251, 358; 310). Haziran 1914 tarihinde ise, yeni bir kanun-ı muvakkat çıkartılarak, bir kişinin ilmiye, askeriye ve mülkiyedeki hizmetleri nedeni ile ayrı ayrı alabileceği tekaüd maaşlarının toplamının 5.000 kuruşu geçemeyeceği hükme bağlanmıştır (Meclis-i Mebusan Kanun Lâyhahalar, D: 1, Ankara, 1992, s. 539). Müftülerin emeklilik işleri Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Mülkiye Tekaüd Kanunu çerçevesinde düzenlenmiştir. (Yakut, **a.g.m.**, s. 40).

⁷⁸ **Yeni Tasvir-i Efkâr**, nr. 260, (6 Şubat 1325 / 19 Şubat 1910).

⁷⁹ Yakut, **Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, Kitap Yay., İstanbul, 2005, s. 167.

⁸⁰ Arpalığın ne zaman ve ne gaye ile ihdas edildiği kesin olarak bilinmemektedir. On altıncı asrın başlarında verilmeye başlanan arpalığın, memurluğu dolayısıyla at beslemek durumunda olanlar için konduğu tahmin edilmektedir. Arpalık kendisinden başka kalabalık maiyeti, uşak ve hizmetkarları bulunanlara masrafları gözetilerek bağlanırdı. Bu aylık önceleri yeniçeri ağası, bölük ağası gibi askeri şahıslara verilmekte iken, sonraları şeyhülislam, müftü, kazasker, müderris gibi yüksek ilmiye sınıfına, sultan hocalarına, güç vazifelerde bulunan idare amirlerine, on yedinci asırdan itibaren de vezirler ile ümeraya verilmeye başlandı. (Bkz. Baltacı, “Arpalık”, **DİA**, c. III, İst., 1999, s. 392-393).

⁸¹ Alim ve fazıl bir insan olan İlmî Efendi'nin işletmeciliğini çekemeyen, kıskanç toprak ağaları da meydana çıkmış, Kılbasan kasabası dolaylarının gaddar bir toprak ağası olan “Kamışoğlu” tarafından, İlmî Efendi'nin çiftliğindeki Arap uşakları para ile kandırılarak, bir komplo hazırlanmıştı. İlmî Efendi bir gün çiftliği kontrole geldiğinde, görkemli ve süslü atından inerken, uşaklar üzerine çullanıp müftü efendiyi boğarak öldürmüşlerdi. (Gülcan, **a.g.e.**, s. 30).

kendisine arpalık olarak verilen arazide tarım ve hayvancılık işletmeciliği yapmaya başlamıştı.⁸²

Arpalık, ya belli bir kaza veya sancağın senelik gelirinin bir kısmı tahsis olunmak veya hazineden belli bir gündelik verilerek olurdu. Bunun birincisine “*Bervech-i arpalık dirlik*”, ikincisine “*Bervech-i arpalık ulufe*” denilirdi. Arpalığın en fazlası; idare amirleri için senelik 100.000, ilmiye sınıfı için 70.000, yeniçeri ağaları için 58.000, saray mensupları için ise 19.999 akçe idi. Ulufe olarak verilenlerin senelik toplamı da bu değerleri aşmazdı. Arpalık sahibi olanlar, bizzat arpalık olarak tahsis edilen kazaya gitmeyip yerine bir naip gönderdikleri gibi, bazen de kendileri giderlerdi.⁸³

Arpalık, birçok suistimallere meydan verdiği için on sekizinci yüzyılda kaldırılarak aylığa bağlandı. Bu durum daha sonra genişleyerek “*arpalık maaşı*”; Tanzimattan sonra ise isim değişikliği ile “*tarik maaşı*” ve en son olarak da “*rütbe maaşı*” adını aldı. Meşrutiyetten sonra ise ilmiye sınıfına da, diğer devlet memurları gibi muntazam aylık ve emekli maaşı bağlandı. Böylece arpalık tarihe karışmış oldu.⁸⁴

3. Vergi Muafiyeti

Osmanlı Devleti’nde vergilerden muafiyet üç kademedede ortaya çıkmıştır. Devlet evvela avârizdan, sonra raiyyet rüsumundan ve nihayet şer’i vergilerden muafiyet bağışlamıştır. Şer’î vergilerden muafiyet fevkalade hallerde ve nadiren yapılmıştır.⁸⁵

Osmanlılarda vergilerden muafiyeti üç kısma ayırmak mümkündür:

⁸² Gülcan, **a.g.e.**, s. 30.

⁸³ Sultan Üçüncü Selim, bozulan ilmiyenin ıslahına teşebbüs ettiği sırada, arpalık sahibi olan ma’zul vilayet kadıları ile kazaskerlerden, vilayet kadılarından mazereti olmayanların bizzat arpalıklarına giderek hakimlik etmeleri ve sakat ve ihtiyar olanların da arpalıklarını iltizama vermeyip emanet suretiyle beşte bir üzerinden ehliyetli dürüst naiblere vermelerini havi neşrettiği fermanda; cahil kimselere naiplik verilmemesini ve imtihansız hiç kimsenin yeniden kadılığa tayin edilmemesini emretti. (Bkz. Baltacı, “Arpalık”, **DİA**, c. III, 392-393).

⁸⁴ Baltacı, “Arpalık”, **DİA**, c. III, s. 392-393.

⁸⁵ Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu” **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993, s. 52.

1- Bölgesel Muafiyetler: Mali idarelerinde bağımsız olan bölgelerdi. Osmanlı Devleti buralardan tahsil edilen vergilere hiç karışmazdı. Mısır, Hicaz... gibi.

2- Dinî Muafiyetler: Müftü, İmam ve Hatipler, Peygamber'in soyundan gelenler, hatta Hulefâ-i Râşidîn soyundan gelenler de muaf tutulmuşlardı.

3- Vakıf Muafiyetleri: Özellikle aşarla ilgili en önemli muafiyet, vakıf muafiyetidir.⁸⁶

Vergiden muaf tutulan zümreler, tahrir defterlerine “*muafiye*” genel adıyla veya mesleklerini belirleyen isimlerle yazılmaktaydı. Bunlar arasında, fiilen askerlikle uğraşan sipahi, zaim, cebelü, kale muhafızı ve benzeri zümrelerle, kadı, naip, müftü, nazır, vakıf görevlileri, zaviyedarlar, tek bir camide on kişilik gruplar halinde görev yapan cami mülâzımları, yani imam, hatip, hâfız ve şeyhler, cemaat-ı ulemâ yani ilim adamları denilen insanlar özellikle şeyhler ve şeyhzade denen şeyhoğulları ile sipahizade denen beyoğulları bulunmaktaydı. Bunlar ya hiç vergi ödemiyor ya da sadece bazı vergilerden muaf tutuluyorlardı. Ayrıca vergiden muaf tutulan vakıfların gelirleri de mütevellilerin ailelerine bırakılıyordu.⁸⁷ Vergiden muaf olan kişilerin Temettüat Defterleri'nde yer almaları Osmanlı Devleti'nin en küçük birimlerine kadar halkından haberdar olma isteğinden kaynaklanmıştır.

3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile devletin mali yapısı ve vergi sisteminde çeşitli düzenlemelere gidilmiş, Cumhuriyet'e kadar sürecek bir dönüşüm başlamıştır.⁸⁸ Bu yeni fermanla daha önceden vergiden muaf bulunan müftü, imam, hatip gibi kimselerin de vergi vermesi isteniyordu.

1840 tarihinde *muhassıllıklar* (tahsildarlıklar) kurularak, vergiyi vali ve ayanların kontrolünden alarak devlet hazinesi adına tahsil edilmesini sağlayacak maaşlı devlet memurları olan *muhassıllar* görevlendirilmiştir. Muhassıllara kuralların

⁸⁶ Şener, **a.g.e.**, s. 178 vd.

⁸⁷ Bahaeddin Yediyıldız, “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış” **Osmanlı**, c. X, Ed: Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.480.

⁸⁸ Osmanlı Vergi Sistemi ile ilgili ayrıntılar için Bkz., Kazıcı, **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1977.

yazılı olduğu *talimat-ı seniyye* ve bir de tezkire veriliyordu. Buna göre önce köy ahalisinin emlak ve akarı ile verecekleri verginin yaklaşık miktarı belirlendikten sonra, asıl kazada bulunanların “...*emlâk ve akarlarının dahî hâtır ve gönüle bakılmayarak ve bir ferd istisnâ olunmıyarak ber vech-i hakkaniyyet tahrir olunması lâzımeden ve bunların ba’zı müftü ve vücûh ve huteba ve eimme makuleleri öteden beri müstesnâ bulunarak tekâlif vermedikleri cihetle bu def’a da emlâk ve akarlarını lâyıki ile yazdırmayarak vergi vermemek dâiyelerine düşmeleri melhûz olub, halbuki ol kazada emlâki bulunan şahıs gerek müftü ve gerekse vücûh ve gerek hatib ve imâm olsun emlâkinin tahammülüne göre vergi vermek...*” zorunda oldukları hatırlatılıyordu.⁸⁹ Yine aynı tezkirede kazanın ileri gelenleri; müftü, hatip, imam vb. eskiden beri vergi vermedikleri için şimdi direnç gösterebilecekleri belirtiliyordu.⁹⁰ Fakat muhassıllar kazada emlakı olan kim olursa olsun vergi vermesini sağlamaya çalışacaklar, ellerinde eğer berat veya emr-i âli varsa alacaklardı. Eskiden vergi vermeyen müftü, hatip, imam vb. kişilerin vergi vermesi sağlanmaya çalışılacaktı. Bu kişilerin istisna tutulması halinde halkın tepki vermesinden çekinilerek, gerekirse mahkemeye sevk edilmeleri ve cezalandırılmalarına da karar verilmişti.⁹¹ Buradaki amaç, her kim olursa olsun durumuna göre, vergi vermesini sağlamaktır.

Vergi muafiyetinin kaldırılmak istenmesi ve bunun uygulanmaya çalışılması, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tanzimat’a karşı yıllar boyu devlete vergi vermeyen kesimin direnişine yol açmış ve Tanzimat yönetimi hiçbir zaman koyduğu bu kuralı uygulamaya geçirememiştir.

⁸⁹ Çadırcı, **a.g.e.**, s. 214.

⁹⁰ Bu direnç karşısında muhassıllar kimi zaman gelir tespitini kendi haline bırakıyor, kimi zaman da devlete çok gelir getirerek “göze girme” peşine düşüyorlardı. Ermenek muhassılı Mehmed Sadık Bey, merkeze gönderdiği arzda, ellerinde şeyh, seyit, eimme ve evladiyan gibi muafiyet beratı olanların sayısının yüzlerce olduğu bildiriliyordu. Bu muafıkların kabul edilmesi durumunda toplam verginin tahsilinin mümkün olamayacağı belirtilerek bu kişilerin aynı zamanda “ashab-ı iktidardan” olmalarının durumu güçleştirdiğinden yakınılmaktadır. Bunların da diğer insanlar gibi hayvanat ve temettuatlarından vergi ödemeleri, ayrıca kendileri erbab-ı ticaret ve ziraattan olup isimleri önünde şeyh ve seyit olanların da mal ve kazançlarına göre vergi vermeleri için merkezden bir tekidname gönderilmesi isteniliyordu. (BOA., Cevdet Dahiliye, No: 1497, (29 Ağustos 1840).

⁹¹ Abdurrahman Vefik Sayın, Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi), Maliye Bakanlığı A.P.K.K.B. Yayını, No: 352, Ankara, 1999, s. 337-339.

4. Askerlik Muafiyeti

Osmanlı ordusunun modern bir yapıya kavuşturulmasında etkin bir rol oynayan Dar-ı Şura-yı Askeri, ardı ardına çıkardığı nizamnameler ile askerlik alanında ortaya çıkan problemler üzerinde durmakta ve bunlara çözüm yolları aramaktaydı.⁹²

Bu amaçla daha önce çıkarılan kanunnameler, 1886'da yeniden ele alınmış, askere alımlarla ilgili bu yeni kanun "*Ahz-ı Asker Kanunname-i Hümayunu*" adı altında yürürlüğe konulmuştur.

Yine aynı düşüncelerle, 31 Mart 1913 tarihinde alınan bir kararla, şeyhülislamın menşuru ile fetva vermekle yükümlü tutulan müftülerin askerlik hizmetinin dışında tutulmaları hükme bağlanmıştır.⁹³ Müftüler bu kararla, aynı zamanda, buldukları bölgelerdeki görevlerini kesintisiz bir şekilde sürdürebilmişlerdir.⁹⁴

1886'da yürürlüğe giren kanunnamenin, ikinci faslı askerlik hizmetinden istisna ve muaf olanları belirlemektedir. On dördüncü bentten yirmi üçüncü bende kadar olan maddeler bu konuya ayrılmış bulunmaktadır. Kanunnamenin on dördüncü bendi müftülerin, on beşinci bendi ise cami görevlilerinin askerlik muafiyeti ile ilgili hükümleri içermektedir:

On dördüncü bend; ilmiyye, kalemîyye ve mülkiye hizmetinde bulunan ve kapıcıbaşılık, müderrislik, hâcegân-ı divân-ı hümâyun rütbelerine kadar her rütbedekilerle memleket müftüleri, hakim ve naibler, dergâh sahipleri, şeyhler, askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Bunlar askerlik çağında olsalar bile kuraya çağrılmayacaklardır.

⁹² Dar-ı Şura-yı Askeri Nizamnamesi için Bkz. **Düstur-ı Askeri**, (İstanbul Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1287, s. 144-148).

⁹³ BOA., Meclis-i Vükelâ Mazbataları, 231-1/30, (20 Rebiulahir 1331/29 Mart 1913); İrade-i Meclis-i Mahsus, 109/36, (22 Rebiulahir 1331/31 Mart 1913).

⁹⁴ Yakut, **a.g.m.**, s. 40.

On beşinci bend; cami görevlileri (imam, hatip, müezzin, kayyum gibi) hizmetlerini bizzat yapıyorlarsa askerlikten muaftırlar.⁹⁵

Yürürlüğe giren bu kanunname ile; İstanbul halkından ya da ilmiye sınıfı ile kalemiye ve mülkiyeden kapucubaşı ve müderris ve hâcegan rütbelerinde olanlar, memleket müftüleri, bazı şeyh ve dervişlerle memuriyetleri vekil ile idare ettirilemeyen (asaleten görev yerine getiren) imam, hatip, müezzin ve kayyumlar, vücutça askerlik hizmetini yerine getiremeyecek sakatlıkları olanlar, uzun süre iyileşemeyecek hastalar, ulema ve meşayihzâdeler ile medreselerde bulunan talebe-i ulumdan kura meclisinde imtihan olunarak başarılı görülenler, yetmiş yaşına varmış veya on beş yaşına girmemiş olanlar, hasta birine, dul bir kadına bakan fakat ondan başka bunu yapacak kimsesi olmayanlar, evinde yalnız olanların asker alımı için düzenlenen kuraya katılmamaları uygun görülmüştür.

⁹⁵ Dar-ı Şura-yı Askeri Nizamnamesi için Bkz. **Düster-ı Askeri**, (İstanbul Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1287, s.144-148).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan günümüze kadar halkın dinî problemlerinin çözüme kavuşturulabilmesi ihtiyacının bir neticesi olarak müftülük müessesesi var olagelmıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminde, İstanbul Müftüsü, “şeyhülislam” adıyla anılmaya başlamış, vilayet, sancak ve kazalara halkın dinî ihtiyaçlarını karşılamak ve sorulan sorulara fetva vermek üzere müftüler tayin edilmiştir. Bu şekilde merkeziyetçi bir yapılanma gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Şeyhülislamlığa bağlı olarak görev yerine getiren müftüler, taşrada bu makamın temsilcisi konumundaydılar. İdari olarak diğer kaza ve sancak yöneticileri kadar etkili olmamakla beraber, sosyal hayatta önemli bir yere sahiptiler. İdareciler buldukları bölgelerde çıkan sosyal huzursuzlukların giderilmesi hususunda zaman zaman müftüye müracaat ederlerdi. Müftüler, ayrıca şer’i mahkemelerde kadıların en büyük yardımcılarıydılar. Kadılar, çözümleyemediği konular hakkında müftüden fetva isterlerdi. Müftüler, fetva görevi haricinde müderrislik, naiplik, alay müftülüğü, meclis müftülüğü, şühûdu’l-hâl, vaizlik, vakıf mütevelliliği gibi vazifelerde de bulunmaktaydılar. Ayrıca imam, hatip, müezzin gibi din görevlilerinin imtihana tabi tutulmaları için kurulan komisyonda müftüler de üye olarak yer alırlardı. İlmiye teşkilatının reisi konumunda bulunan şeyhülislam ise merkezdeki fetva görevinin dışında müftülerin seçim, tayin, azil vb. idari işleriyle de meşgul olurdu.

Osmanlı Devleti’nde, XVII. yüzyılın başlarından itibaren, diğer kurumlarda olduğu gibi müftülük kurumu da bozulmaya başlamış, birçok yolsuzluklar ve usulsüzlükler ortaya çıkmıştır. Bu konudaki denetim ise şeyhülslama ait bulunuyordu. Şeyhülislam, kaza müftülerinin uygunsuz hareketleri olduğunda kendilerini uyarır ve gerektiğinde cezalandırılmasını sağlardı. Şeyhülislamlık tarafından yapılan araştırma sonucunda suçu sabit görülen müftüler, genellikle ya sürgüne gönderilir ya da azledilirdi.

Yeniden yapılanma sürecinin başladığı II. Mahmud Dönemi’yle beraber, müftülük makamının devlet içerisindeki örgütlenmesinde de önemli değişiklikler gerçekleştirilmiş, birçok mecliste üye olarak yer almaya başlayan müftüler, meclislerde alınan kararların şer’i onay mekanizması haline gelmiştir. Bunun yanı

sıra, 1873 yılında çıkartılan bir nizamname ile naiplik yapabilme hakkını da kazanmışlardır. Öncelikle merkez vilâyetleri müftülerine tanınan bu hak 1889 yılında çıkartılan bir Meclis-i Vükelâ kararı ile genelleştirilmiş, sancak ve kaza müftüleri de aynı hakları elde etmişlerdir. Ayrıca maaşlarında yapılan bazı düzenlemelerin yanında kendilerine bir takım haklar ve muafiyetler tanınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin sona ermesiyle şeyhülislamlık ve ona bağlı birimler de ortadan kaldırılmış bunun yanında uhdesinde bulunan bütün hizmetler Şer'iyye ve Evkaf vekaleti tarafından yürütülmüş, 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanun ile bu vekalet de lağvedilerek resmî ve gayr-i resmî kişilerin fetva talepleriyle ilgili görevler Diyanet İşleri Başkanlığı ile taşra teşkilatında görev yerine getiren il ve ilçe müftülerine bırakılmıştır.

Son söz olarak; şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmalarda genellikle şeyhülislamlık makamı üzerinde durulmuş ancak ona bağlı olarak önemli görevler yerine getiren ve "*kenar müftüleri*" veya "*taşra müftüleri*" olarak tabir edilen; vilayet, sancak ve kaza müftüleriyle ilgili bir iki makalenin dışında ciddi bir çalışma yapılmamıştır. Üzerine daha detaylı araştırılma yapılması ihtiyacı bulunan, özellikle de Osmanlı'nın son dönemlerinde içinde bulunduğu durumun daha iyi ortaya konulabilmesi bakımından yaptığımız bu çalışmanın, eksik yönlerine rağmen bir başlangıç niteliğinde olduğuna ve bundan sonra yapılacak çalışmalara ışık tutacağına inanıyoruz.

Diğer bir husus ise Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içerisinde müftülükle ilgili bir maddenin olmaması ve konunun doğrudan şeyhülislamlık ile fetva maddesine atfedilmesidir. Dolayısıyla, şeyhülislamlık birimine bağlı bir durumda bulunsa da farklı yönler taşıması ve kendine özgü bir konuma sahip bulunması nedeniyle bu konunun bundan sonra yapılacak çalışmalarda, bağımsız olarak ve ayrı bir maddede ele alınmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

I. Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) (BOA)

A. Hatt-ı Hümayûn

Dosya No: 18, 129, 279, 346, 402, 405, 411, 502, 503, 505, 509, 513, 604, 635, 754, 798, 816, 1111, 1308, 1318, 12372, 12410, 15794, 17176, 18812, 19593, 20997, 22074, 22237, 22258, 22754, 24741.

B. İradeler

1. Dahiliye

Dosya No: 26, 118, 167, 285, 526, 558, 591, 636, 812, 851, 1242, 1248, 2033, 5743, 6035, 6697, 7778, 9326, 9399, 13033, 13064, 18649, 19223, 19984, 20344, 24160, 27001, 29591, 29630, 36319, 38872, 43592, 99993.

2. Dosya Usulü İradeler Tasnifi

Dosya No: 15-1/33.

3. Meclis-i Mahsus

Dosya No: 109/36, 4000.

4. Meclis-i Vâlâ

Dosya No: 509, 1355, 26250.

5. Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme (A. MKT. MHM)

Dosya No: 5/55, 8/44, 14/49, 36/94, 136/52, 255/88, 293/26, 315/66.

6. Sadâret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devâir (A. MKT. NZD)

Dosya No: 38/42, 206/60.

7. Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH. MKT)

Dosya No: 1327/67, 1463/80, 1546/108.

8. Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiyye Dâiresi (DH. MUİ)

Dosya No: 16-2/33, 31-1/15, 405/21175.

9. Maarif Nezâreti

Dosya No: 32/1552.

10. Sadâret Amedî Kalemi (A. AMD)

Dosya No: 8/31, 21/16, 32/133.

11. Dahiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus (DH. KMS)

Dosya No: 60-2/9.

12. Hariciye Siyasi Kalemî (HR. SYS)

Dosya No: 2540/12, 2541/3-5.

13. Sadâret Divan Kalemî (A. DVN)

Dosya No: 50/42, 82/61,136/25.

14. Sadâret Divan Kalemî (A. DVN. MHM)

Dosya No: 5A/56, 7A/87, 9A/66, 45/63.

15. Dahiliye Nezareti Hukuk Kalemî (DH. H)

Dosya No: 67/3.

16. Evkaf Nezareti

Dosya No: 10486, 12112.

C. Meclis-i Vükelâ Mazbataları

Defter No: 49/78, 137/88, 145/13, 216/133, 221/234, 223/164, 231-1/30, 231-1/85.

D. Yıldız Tasnifi

1. Mütenevvi Maruzat Evrakı

Dosya No: 80/212, 126/12.

2. Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ)

Dosya No: 27/12.

3. Yıldız Perakende Meşihat Maruzatı (Y. PRK. MŞ)

Dosya No: 5/97.

4. Yıldız Esas Evrakı (Y. EE)

Dosya No: 37/46, 123/5.

5. Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlik ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK.MK)

Dosya No: 3/29.

E. İbn-ü'l-Emin Tasnifi

Tevcihat kayıtları, nr. 670-674-675.

F. Cevdet Tasnifi

C. ZAB. Dosya No: 4359, 1005.

C. ADL. Dosya No: 5397, 5663.

C. DAH. Dosya No: 1497, 11369.

C. MF. Dosya No: 19/943, 76/3764, 6396,

C. NF. Dosya No: 410.

C. ML. Dosya No: 23/145.

G. Divan-ı Hümayûn Sicilleri

2 No'lu Mühimme Defteri.

H. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

Ayniyat Defteri, nr. 766.

G. Maliyeden Müdevver Defterler (M. A. D)

Dosya No: 9418/41.

II. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Müftülük Defterleri c. II, IV, VI.

Dosya No: 173, 196, 283, 442, 481, 529, 560, 841, 1041, 1242, 1436, 1482, 1753, 1878, 1913, 1945, 1975, 2030, 2039, 2139, 2175, 2213, 2287, 2415, 2421, 2429, 2431, 2435, 2442, 2561, 2597, 2650, 2944, 2997, 3015, 3109, 3187, 3189, 3208, 3227, 3604, 4532, 4613, 4638, 4639, 5071.

III. Şer'iyeye Sicilleri

Afyon: 67; 568/47, 568/48, 568/49, 568/151.

Ankara: 176/317, 179/234, 183/36-57, 194/146, 202/332, 204/52, 216/224, 217/119, 225/7.

Antakya: 53, 99/74, 130/12, 154/55, 163, 360/39, 644/45.

Çankırı: 20/48.

Karaman Kadı Siciller: 281, 285, 286, 290, 293, 297, 305, 333.

Kastamonu: 44/454; Kayseri: 147, 200, 197/38.

Samsun: 1756.

Tirebolu: 1809.

4 No'lu Niğde: 300.

V ve VI No'lu Maraş Ahkam Defterleri: 5/37-38, 5/134.

15 No'lu Kütahya: 31.

20 No'lu Konya: 196.

29 No'lu Kıbrıs: 156-157.

34 No'lu Kıbrıs: 42.

46 No'lu Develi: 99.

62 No'lu Adana: 5/3, 6/3, 8, 61.

74/F-4 No'lu Konya: 34/1, 56/1.

141 No'lu Gaziantep: 39/68.
173 No'lu Besni, 5/2, 15.
232 No'lu Maraş: 47.
235 No'lu Mardin: 2/4, 143/223, 106, 146, 2051.
745 No'lu Balıkesir: 2/a.
205/1 No'lu Şanlıurfa: 55/123.
210 No'lu Burdur: 210/21, 210/48, 210/52.
252 No'lu Mardin: 114/312.
937 No'lu Bolu: 937/6.
998 No'lu Defter-i Hakani: 1999/71.

IV. Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi (DİBA)

Dosya No: 23/0792, 23/1181, 23/1212, 23/1232, 23/1290, 23/1296, 23/1309, 23/1324, 23/1418, 23/1479, 23/1560, 23/1562, 23/1654, 23/1676, 23/2222, 23/2518.

V. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dosya No: 051/7.65.25; 051 V 05/2.1.13; 051 V 41/7.63.4; 051 V 41/7.64.10; 051 V 48/13.113.47.

VI. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

a. Larende Hurufat Defterleri: Belge No: 1103, 1145.

VII. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTEA)

Dosya No: 71-12/1; 71-12/3.

VIII. Salnameler

Kastamonu Vilayeti Salnamesi, Kastamonu Vilayet Matbaası, Kastamonu, 1893.

IX. Belgesel Kaynaklar

A. Düstûr

I.Tertib, C.2, Dersaadet, 1289.

II. Tertib, C.2, Dersaadet, 1325.

C.4, Dersaadet, 1327.

C.5, Dersaadet, 1328.

B. Ceride-i İlmiye, c. 2-3-4-5, 1335.

C. Meclis Zabıt Cerideleri

a. Meclis-i Ayân Zabıt Cerideleri, Devre: 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Basımevi, Ankara, 1990.

- b. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 3, c. II, Ankara, 1991.
-----, Devre: 3, c. I, Ankara, 1993.
- c. Meclis-i Mebusan Kanun Lâyhalar, Devre: 1, Ankara, 1992.
- D. Tanin**, “İttihat ve Terakki Kongresi VIII”, No. 2814, 14 Teşrinievvel 1916.
- E. Milli Tetebbular Mecmuası**, “Osmanlı Kanunnameleri”, c. I, sy. 3, 1331.
- F. Karesi Gazetesi**, nr. 46, 1304.
- G. Takvim-i Vekayi Defa**, 286, 2907, 3175.
- H. Düstur-ı Askeri**, İstanbul Mekteb-i Fünun-i Harbiye-i Şahane Matbaası, 1287.
- I. Yeni Tasvir-i Efkâr**, nr. 260.

X. Kitap ve Makaleler

- Akdağ, Mustafa: “Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar”, **DTCF Dergisi**, c. XIII/1-2, Ankara, 1955, s. 49.
-----, **Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi**, c. II, Ankara, 1974.
- Akdoğan, Bayram: “Din Görevlilerine Musiki Eğitimi Verilmesi Hakkında Örnek Bir Metot” **AÜİFD**, c. XLII, 2002, sy. 2, s. 333.
- Akgündüz, Ahmet: **Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri**, İstanbul, c. I.
-----, “Ebussuud”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. X.
- Akgündüz, Ahmet vd.: **Darende Tarihi**, İstanbul, 2002.
- Akgündüz, Murat: **Osmanlı Devleti’nde Şeyhülislamlık**, İstanbul 2002.
- Akyıldız, Ali: **Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, İstanbul, 1991.
- Albayrak, Sadık: **Son Devir Osmanlı Uleması**, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, c. I-II-II, 1996.

- Altınbaş, Şükrü: “Fetva Eminleri”, **DİB Dergisi**, Ankara, 1963, c. II, sy. 10, s. 25.
- Altunsu, Abdülkadir: **Osmanlı Şeyhülislamı**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.
- Arık, Feda Şamil: “**Osmanlılarda Kadılık Müessesesi**”, OTAM, c. VIII, Ankara, 1997, s. 69.
- Arpaçukuru, Osman: “Geçmişten Günümüze Cami Görevlileri”, **Vuslat Dergisi**, İstanbul, Temmuz 2004, sy. 37.
- Aslan, Nasi: **İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri**, Ankara, 2005.
- Atâ, Ahmed: **Tarih-i Atâ**, c. III, İstanbul, 1291.
- Atâî, Nev’îzâde: **Hadâikü’l-Hakâik fî Tekmileti’ş-Şakâik**, İstanbul, 1268, c. I.
- Atar, Fahrettin: “Fetva”, **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII.
- , **İslâm Adliye Teşkilâtı**, D.İ.B. Yayınları, Ankara, 1991.
- , “İftâ Teşkilatının Ortaya Çıkışı”, **MÜİFD**, sy. 3, İstanbul, 1985, s. 29.
- Atay, Hüseyin: **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, 1983.
- , “Fatih-Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazetnameler”, **Vakıflar Dergisi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1981, c. XIII, s. 185.
- Aydın, Bilgin: “Osmanlı Devleti’nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayih’in Şeyhülislamlık’a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi”, **İst. Araştırmaları Dergisi**, Güz, 1998, c. 7, s. 93.

- Ayvansarayi: **Hadîka**, c. II, 1281.
- Baktır, Mustafa: “Hutbe”, **DİA**, İstanbul, 1998, c. XVIII.
- , “Mahmud Hamza”, **DİA**, Ankara, 2003, c. XXVII.
- Baltacı, Cahit: **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976.
- , “Arpalık”, **DİA**, İstanbul, 1999, c. III.
- Bardakoğlu, Ali: “Ehliyet”, **DİA**, İstanbul, 1994, c. X.
- Bayraktar, Faruk: **Türkiye’de Vaizlik (Tarihçesi ve Problemleri)**, İstanbul, 1997.
- Berki, A. Himmet: **İslam Şeriatında Kaza (Hüküm ve Hâkimlik) Tarihi ve İftâ Müessesesi**, Ankara, 1962.
- , “Osmanlılarda Yüksek İftâ Makamı”, **Diyanet Dergisi**, c. IX, sy. 102-103, s. 424.
- Beydilli, Kemal: “İmam”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII.
- , **Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü**, İstanbul, 2001.
- El-Beyhakî: **es-Sünenü’l-Kübrâ**, Edebi’l-Kâdî, bab. 21.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Hukuki İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiye Kamusu**, Bilmen Basımevi, c. I, İstanbul, 1949.
- Brockelmann, Carl: **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, c. I, trc. Neşet Çağatay, Ankara, 1964.
- Buyrukçu, Ramazan: **Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü**, Ankara, 1995.
- Buzpınar, Ş. Tufan: “Nakîbüleşraf”, **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXII.

- Cebeci, Suat: **Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.
- Cevdet, Ahmet: **Tarih-i Cevdet**, İstanbul, c. I, 1302.
- Cin, Halil-Akgündüz, Ahmet: **Türk-İslâm Hukuk Tarihi**, c. I, İstanbul, 1990.
- Çadircı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK, Ankara, 1997.
- Çeker, Orhan: “İfta ve Bir Fetva Defteri Örneği”, **İlim ve Sanat Dergisi**, 1997, c. III-IV, sy. 46-47, s. 83.
- Danişmend, Hami: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1971.
- Daşcıoğlu, Kemal: “Osmanlı Devleti’nin Sürgün Siyaseti XVIII. Yüzyıl”, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2004, s. 99, **(Yayımlanmamış Doktora Tezi)**.
- Demirtaş, Zülfü: “Osmanlı’da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 2007, c. 17, sy. 1, s. 174.
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, 2004.
- Dinçer, Nahit: **1913’ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Doğan, Recai: “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi-Öğretimi”, **AÜİFD**, sy. XXXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1998, s.429.
- D’Ohsson, Mouradgea: **Tableau Général de l’Empire Ottomnan**, c. II, Paris, 1790.
- Dursun, Davut: **Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din**, İstanbul, 1989.

- Ebu Zehra: **İslâm'da Fıkhî Mezhepler Tarihi**, Çev: Abdülkadir Şener, Ankara, 1968, c. I.
- Ecer, Ahmet Vehbi: “İçtimai Hayat ve Kültür Tarihi Bakımından Fetva Kitaplarının Önemi”, (Prof. M. Tayyib Okıç Armağanı), **AÜİFD**, Ankara, 1978, s. 251-253.
- Edip, Eşref: **İslâm-Türk Ansiklopedisi**, c. II, nr. 90, İstanbul, Aralık, 1947.
- Ekin, Ümit: “Osmanlı Ordusunda Moral Yükseltici Bir Kurum Olarak Ordu Şeyhliği”, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, 2008, Vol. 10, sy: 1, s. 176.
- Elmas, Nazım: “Kurdoğlu Hacı Hafız Mustafa Zeki ve Milli Mücadele”, **Giresun Aylık İnceleme, Sanat ve Haber Dergisi**, Yıl.12, sy. 123, Nisan 1998, s.72-75.
- Emecen, Feridun vd.: **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, Yıldız Matbaası, 1994.
- Emin, Mehmed: “Kürsü Şeyhleri: Selâtin Şeyhliği”, **Sebilürreşad**, c. XVII, Adet 427-428, Haziran 1335, s. 88.89.
- Emîrî, Ali: **Meşhât-ı İslâmiye Tarihçesi, İlmiye Salnâmesi**, İstanbul, 1334.
- Erdoğan, İbrahim: “**Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme**”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM), 2000/11, s. 123-143.
- Erdoğan, Mehmet Akif: “İstanbul Medreseleri ve Milli Mücadele (1914-24)”, **Atatürk Araştırma Merkezi, Üçüncü Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 3-6 Ekim 1995, Gazi

- Magosa Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, c. II, Ankara, 1995, s. 626.
- Eren, Ahmet Cevat: **II. Mahmud Zamanında Bosna-Hersek**, İstanbul, 1965.
- Ergin, Osman: **Türk Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, c. I-II.
- Ergün, Mustafa: “II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları”, **DTCFD**, Ankara 1982, c. XXX, sy. 1-2, s. 77-80.
- Ertan, Veli: **Tarihte Meşihat Makamı, İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislam**, İstanbul, 1969.
- Esad Efendi: **Vak'a-Nüvîs Es'ad Efendi Tarihi**, Haz: Ziya Yılmaz, Enes Matbaacılık, İstanbul, 2000.
- Eyice, Semavi: “Ağakapısı”, **DİA**, İstanbul, 1988. c. I.
- Fedai, Harid: **Kıbrıs Müftüsü Hilmi Efendi -Şiirler-**, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yay., Lefkoşa, 1987.
- Gönencan, Zahit: “Osmanlı Döneminde Sosyal Güvenlik Sistemleri”, **Çimento İşveren Dergisi**, 2001, sy. 1, c. 15, s. 33.
- Gülcan, Ali: **Geçmiş Yılların Karaman Müftüleri ve Belediye Başkanları**, Karaman, 1996.
- Güneş, Mehmet: “1822-1830 Yılları Arasında Afyon'da İlmiye Sınıfına Mensup Yöneticiler”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c. III. sy. 2, Aralık, 2001, s. 97-98.

- Gürer, A. Şamil: “Osmanlı Ulemasının III. Selim ve II. Mahmud Reformları Karşısındaki Tavrı” H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1996, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- Güzelbey, C. Cahit: **Gaziantep Büyükleri ve Gaziantep Meşahirine Ek**, Ankara, 1988.
- Hakses, A. Rıza: **Muğla Mentеше Büyükleri**, Muğla, 1999.
- Halaçoğlu, Yusuf: **XIV-XVII. Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı**, Ankara, 1991.
- Hammer, Joseph V. P. S.: **Osmanlı Devleti Tarihi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, c. III, 1984.
- , **Histoire de l'Empire Ottoman**, Çev: J.J. Hellert, Paris 1835, c. XII.
- Heidborn, A.: **Manuel de Droit Public et Administratif de l'Empire Ottoman**, Leipzig, 1908, c. I
- Heyd, Uriel: “Osmanlı’da Fetva Müessesesinin Bazı Tezahürleri”, Çev: Fethi Gedikli, **Hukuk Araştırmaları Dergisi**, 1995, c. IX, s. 310.
- , “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, **İslâm Dünyası ve Batılılaşma. Değişim ve Sorunlar**, Çev: Erbay Aydın, 1997, s. 13-56.
- , “Some Aspects of The Ottoman Fetvâ”, **School of Oriental and African Studies Bulletin**, sy. XXXII, 1969, s. 46.
- Hibrî, Abdurrahman: **Enisü’l-Müsamirin Tarih-i Edirne**, (1360-1650), 91 vr.

- Hocaoğlu, Mehmet: **Belgelerle Yunan Barbarlığı**, İstanbul, 1985.
- Hüseyin Raci Efendi: **Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, Haz: Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1990.
- İbn Salah: **Edebü'l-Müftî**, El Yazması, Çorlulu Ali Paşa, nr. 266/1.
- İnalcık, Halil: "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1996, s. 49.
- , "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü" **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, 1993.
- İnanır, Ahmet: "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslâm Hukuku", İstanbul Üniversitesi, 2008, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**).
- İpşirli, Mehmet: "Kazaskerlik", **DİA**, İstanbul, 2002, c. XXV.
- , "Cihet", **DİA**, İstanbul, 1993, c. VII.
- , "Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, c. I, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İstanbul, 1994, s. 271.
- , "Câbi", **DİA**, İstanbul, 1992, c. VI.
- , "Bâb-ı Meşihat", **DİA**, İstanbul, 1991, c. IV.
- İzmirli, İsmail Hakkı: **Kitabü'l-İftâ ve'l-Kazâ**, 1998, c. I.
- Kara, Mustafa: "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1987, c.II, sy. 2, yıl: 2, s. 78.

- , **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2002.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, c. VII.
- Karaman, Hayreddin: **İslâm Hukuk Tarihi**, İstanbul, 1975.
- , **Mukayeseli İslâm Hukuku**, Nesil Yayınları, İstanbul, 1991, c. I.
- Kaya, Mahmut: “İmam Busîrî ve Kasîde-i Bürde”, **Altınoluk Dergisi**, sy. 154, 1998, s. 38.
- Kayadibi, Fahri: “Cumhuriyet Döneminde Müftülükler”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, 2000, sy. 7, s. 150-151.
- Kazıcı, Ziya: **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul, 2006.
- , **İslâmî ve Sosyal Açıdan Vakıflar**, Marifet Yayınları, İstanbul, 1985.
- , **Osmanlılarda Vergi Sistemi**, Şamil Yayınevi, İstanbul, 1977.
- , “Alay”, **DİA**, İstanbul, 1989, c. II.
- Kılınç, Emin: “Klâsik Osmanlı Eğitim Kurumlarından Konya Dârü'l-Huffâzları (XVII. Yüzyıl)”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2008, c.7, sy. 1, s. 18-43.
- Kıyıcı, Selahattin: “Doğunun Büyük Âlimi Erzurum Müftüsü: Solakzâde Muhammed Sadık Solakbay”, **Yeni Ümit Dergisi**, sy. 75, (Ocak-Şubat-Mart 2007).
- Koca, Ferhat: “Fetvahâne”, **DİA**, 1995, c. XII.

- , “Osmanlılarda Meşihat Dairesi İçinde Müstakil Bir Birim Olarak Fetvahâne”, **İLAM Araştırma Dergisi**, (Ocak-Haziran 1997), c. II, sy. 1, s. 135.
- Köstüklü, Nuri: **Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, AKDITYK, Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Kramers, J.H.: “Şeyhülislam”, **İA**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1979, c. XI.
- Kutay, Cemal: **Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları**, DİB. Yayınları, Ankara, 1973.
- Küçükbaşcı, M. Sabri: “İmam”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII.
- , “Müezzin”, **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXI.
- Lütfi, Ahmed: **Târîh-i Lütfî**, İstanbul, 1302, c. II.
- Makrîzî: **el-Hıtat**, Kahire, 1324/1905, c. IV.
- Mardin, Ebul’ula: “Fetva”, **İslâm Ansiklopedisi**, 1964. c. IV.
- Mardin, Şerif: “Mecelle’nin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar”, **Türk Modernleşmesi**, İstanbul, 1991, s. 125-126.
- Mecdî Efendi: **Şakayık-ı Numaniyye Tercümesi**, İstanbul, 1269.
- Mehmed Tahir Efendi, Bursalı: **Osmanlı Müellifleri**, Haz: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, c. I-II-III.
- Mumcu, Ahmet: **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, AÜHFY, Ank., 1969.
- , **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, AÜHFY, Ankara, 1963.
- Neşrî: **Neşrî Tarihi**, c. I, TTK, Ankara, 1957.

- Nuri, Osman: **Mecelle-i Umur-i Belediye**, İstanbul, c. I, 1337.
- Ocak, A.Yaşar: “Zâviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, sy. XII, Ankara, 1978, s. 263.
- Oflaz, Mustafa: “İskenderpaşa Vakıfları”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 2009, sy. 21, s. 87.
- Onay, Ahmet: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Camilerin Finansmanı”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, Aralık 2009, c. 7, No. 18, s. 43-80.
- Ongan, Halit: **Ankara’nın 2 No’lu Şer’iyye Sicili**, Ankara, TTK Yayınları, 1974.
- , **Ankara’nın 1 No’lu Şer’iyye Sicili**, Ankara, 1958.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 19. bs., İstanbul, 2004.
- , “Kadı”, **DİA**, İstanbul, 2002, c. XXIV.
- , **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler**, Ankara, 1974.
- Öcalan, Hasan Basri: **Bursa’da Tasavvuf Kültürü**, Gaye Kitabevi, Bursa, 2000.
- Önder, Mehmet: **Mevlâna Şehri Konya (Tarihi Kılavuzu)**, Ankara, 1971.
- Öngören, Reşat: “Şeriatın Kestiği Parmak: Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde İdam Edilen Tarikat Şeyhleri”, **İlam Araştırma Dergisi**, 1996, c. I, sy. 1, 123-140.
- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi: “Cami”, **DİA**, İstanbul, 1993, VII.

- Örsten, Seda: “Osmanlı Hukukunda Fetvâ”, Ankara Üniversitesi, 2005,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Özbilgen, Erol: **Bütün Yönleriyle Osmanlı**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Özcan, Nuri: “Ezan”, **DİA**, İstanbul, 1995, c. XII.
- Özcan, Tahsin: “Osmanlılar-Dinî Hayat”, **DİA**, İstanbul, 2007, c. XXXIII.
- Özdemir, Rıfat: **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara**, Ankara, 1986.
- Özer, Ekrem: “Osmanlı’da Tekke ve Tarikat Islahâtları -II. Mahmut Dönemi ve Sonrası-”, **Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi, 2007.
- Özkaya, Yücel: **18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, 2008.
- , **XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- Özmel, İsmail: “Kayım”, **DİA**, Ankara, 2002, c. XXV.
- Öztürk, Osman: **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, 1973.
- Pakalın, M. Zeki: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 1993, c. III.
- , “Fetva Emîni”, c. I.
- Parmaksızoğlu, İsmet: “Meşihat”, **Türk Ansiklopedisi**, c. XXIV.
- Pederson, John: “Hatip”, **İA**, c. V/1.
- Reşad, Faik: **Eslâf**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1311.

- Sahillioğlu, Halil: “Avarız”, **DİA**, İstanbul, 1991, c. IV.
- Sarıcaoğlu, Fikret: “Üç Amasya Tarihçisi ve Eserleri”, İÜEF, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 1994, sy: 14, s. 37–40
- Sarıkaya, Yaşar: **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul, 1997.
- Sarıkoyuncu, Ali: **Milli Mücadelede Din Adamları**, D.İ.B. Yayınları, c. I-II, Ankara, 1997.
- Saydam, Abdullah: **Osmanlı Medeniyeti Tarihi**, Trabzon, 1999.
- Sayın, Abdurrahman Vefik: **Tekalif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Maliye Bakanlığı A.P.K.K.B. Yayını, No: 352, Ankara, 1999.
- Seçkin, Necati: **Edirne Evliyalari**, Edirne, 1971.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.
- Shaw, Stanford J.: **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Çev: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1982.
- Singer, Amy: **Kadılar ,Kullar, Kudüslü Köylüleri**, İstanbul, 1996.
- Sungur, Mutullah: “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Taşra İdaresi ve Vilayet Yönetimi” **Türkler**, c. 13, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Es-Suyûfî: **Edebü'l-Müftî**, El Yazması, Şehid Ali Paşa, nr. 2714.
- Şahin, Burhan: “Cumhuriyet Öncesi Kastamonu'nun İdari-Nüfus ve Etnik Yapısı, (1839–1903)”, Ankara Üniversitesi, T.İ.T. Enstitüsü, Ankara, 1992, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**).

- Şahin, Mustafa: “İslâm Hukukunda Fetvâ ve Osmanlılar Dönemi Fetvâ Mecmuaları”, Bursa, 2000 (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- Şahin, Osman: “İslâm Hukukunda Fetva Usulü”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun, 2002, (**Yayımlanmamış Doktora Tezi**).
- Şakir, Ziya: **Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi**, İstanbul, 1957.
- Şanal, Mustafa: “Osmanlı Devleti’nde Medreselere Ders Programları, Öğretim Metodu, Ölçme ve Değerlendirme, Öğretimde İhtisaslaşma Bakımından Genel Bir Bakış”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2003/1, sy. 14, s. 149-168.
- Şener, Abdullatif: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi**, İstanbul, 1990.
- Şilşer, Linda: **Dımeşk fi’l-karneyni’sâmini aşera ve’t-tâsii aşera**, trc. Amr el-Mellâh ve Dina el-Mellâh, Dımeşk 1998.
- Şimşek, Selami: **Osmanlı’nın İkinci Başkenti Edirne’de Tasavvuf Kültürü**, İstanbul, 2008.
- Şükri-i Bitlisi: **Selimname**, Haz: Mustafa Argunşah, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1997.
- Taşkın, Ünal: “Klasik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2008, c. I, sy. 3, s. 349.
- Taylesanizâde Tarihi: **İstanbul’un Uzun Dört Yılı: 1785-1789**, Haz. Feridun Emecen, İstanbul, 2003.

- Tosun, Cemal: “İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi”, **AÜİFD**, 1997, sy. 36, s. 180.
- Tunalı, Ayten Can: “Kurtuluş Savaşı’nda Esat Efendi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, c. 26, sy. 41, 2007, s. 85-86.
- Turan, Ömer: “Millî Mücadelenin Lehine Kamuoyu Oluşumunda Din Adamları”, **Türk Yurdu**, Ekim, 1997, c. XVII, sayı: 122, s. 111.
- Tut, Faruk: “Osmanlılarda İmam-Hatiplik Müessesesi”, İstanbul, 1991, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**),
- Türer, Osman: **Mehmed Nazmi Efendi, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat -Halvetîlik Örneği- Hediyeetü’l-İhvân**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Tyan, Emile: “Fatwa”, **The Encyclopaedia of Islam**, Leiden, 1965, c. II.
- Ulusoy, Ahmet: “Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2007. (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- Umur, Hasan: **Of Tarihine Ek**, İstanbul, 1956.
- Unan, Fahri: “Medreseler ve Osmanlı Merkezî Yönetimi” **Sosyal Bilimler Dergisi** (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek), 2004, sy. 9, s. 3.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara, 1965.

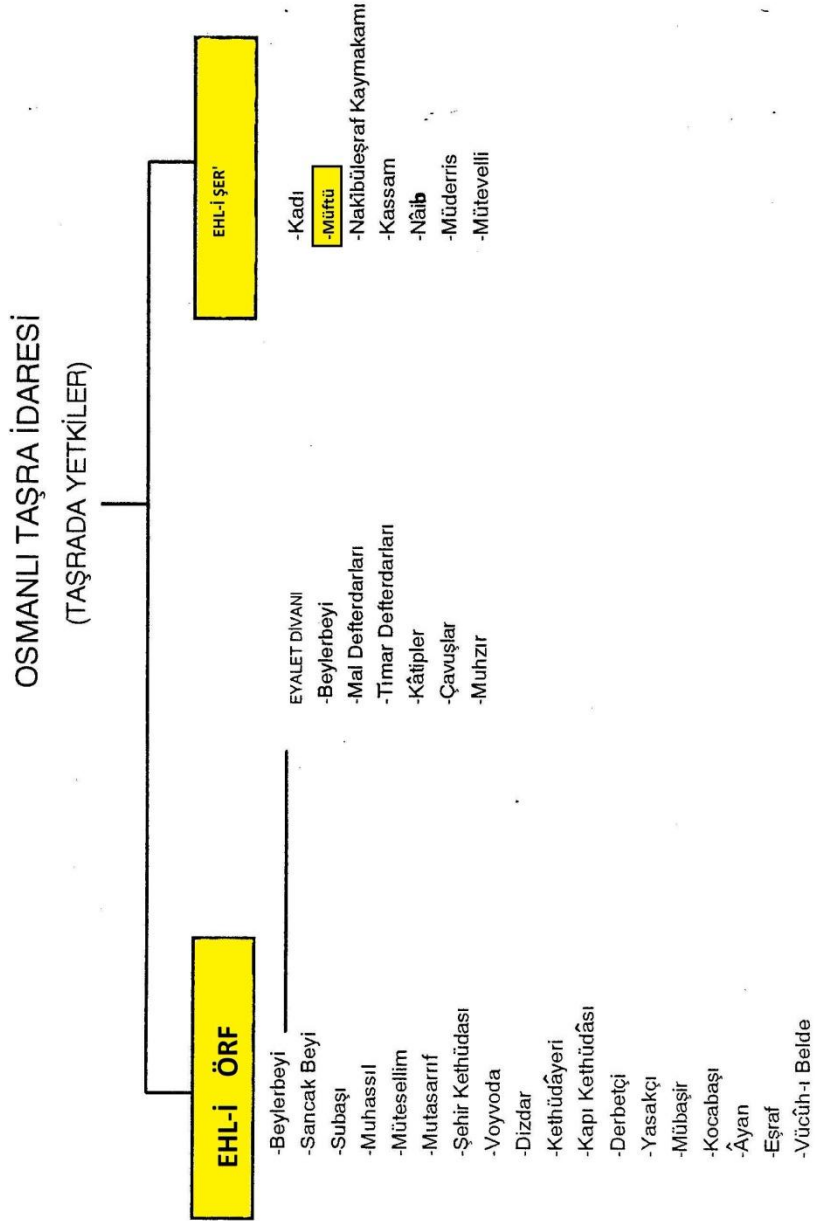
- , **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, TTK Yayınları, Ankara, 1984.
- , **Osmanlı Devleti'nde Kapıkulu Ocakları**, Ankara, 1943-44.
- , **Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal**, Ankara, 1970.
- , **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, c. II.
- Üçyiğit, Ekrem: "Müftü", **Türk Ansiklopedisi**, c. XXV.
- Ülker, Mustafa Birol: "Askeri İmamlar", **Tarih ve Medeniyet Dergisi**, Nisan 1999, yıl: 6, sy: 61.
- Ünal, M. Ali: **Osmanlı Müesseseleri Tarihi**, Isparta, 1997.
- , **Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilâtı**, Osmanlı, VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- Ünver, Süheyl: **Fatih Külliyesine Ait Diğer Mühim Bir Vakfiye**, Ankara, 1938.
- Üzüm, Turgut: **Kuva-yı Milliyeci Hacı Müftü'nün Hikayesi**, İzmir, 2000.
- Yakıt, İsmail: **Osmanlı Araştırmaları**, Isparta, 2002.
- Yakut, Esra: "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Müftülerle İlgili Gerçekleştirilen Hukukî Düzenlemeler", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2003, c. III, nr. I, s. 37.

- , “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Sonrası Şeyhülislamlık Kurumu”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, (**Doktora Tezi**).
- , **Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Yaşar, H. Hüsameddin: **Amasya Tarihi**, Amasya Belediyesi Yayınları, c. I, Ankara, 1986.
- Yaycıoğlu, Ali: Ottoman Fatwa (An Essay on Legal Consultation in the Ottoman Empire), Ankara, 1997, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- Yazıcı, Nesimi: “Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir’de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)”, **AÜİFD**, 1997, sy. 37, s. 112.
- , “Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler”, **Diyanet Dergisi**, Ankara 1991, c. XXVII, sy. 4, s. 120-123.
- , “Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı”, **Diyanet Dergisi**, DİB Yayınları, Ankara 1994, sy. 2, s. 37.
- Yediyıldız, Bahaeddin: “Klâsik Dönem Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış” **Osmanlı**, c. X, Ed: Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.480.
- Yılmaz, H. Kamil: **Aziz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiye Tarikatı**, İstanbul, 1980.

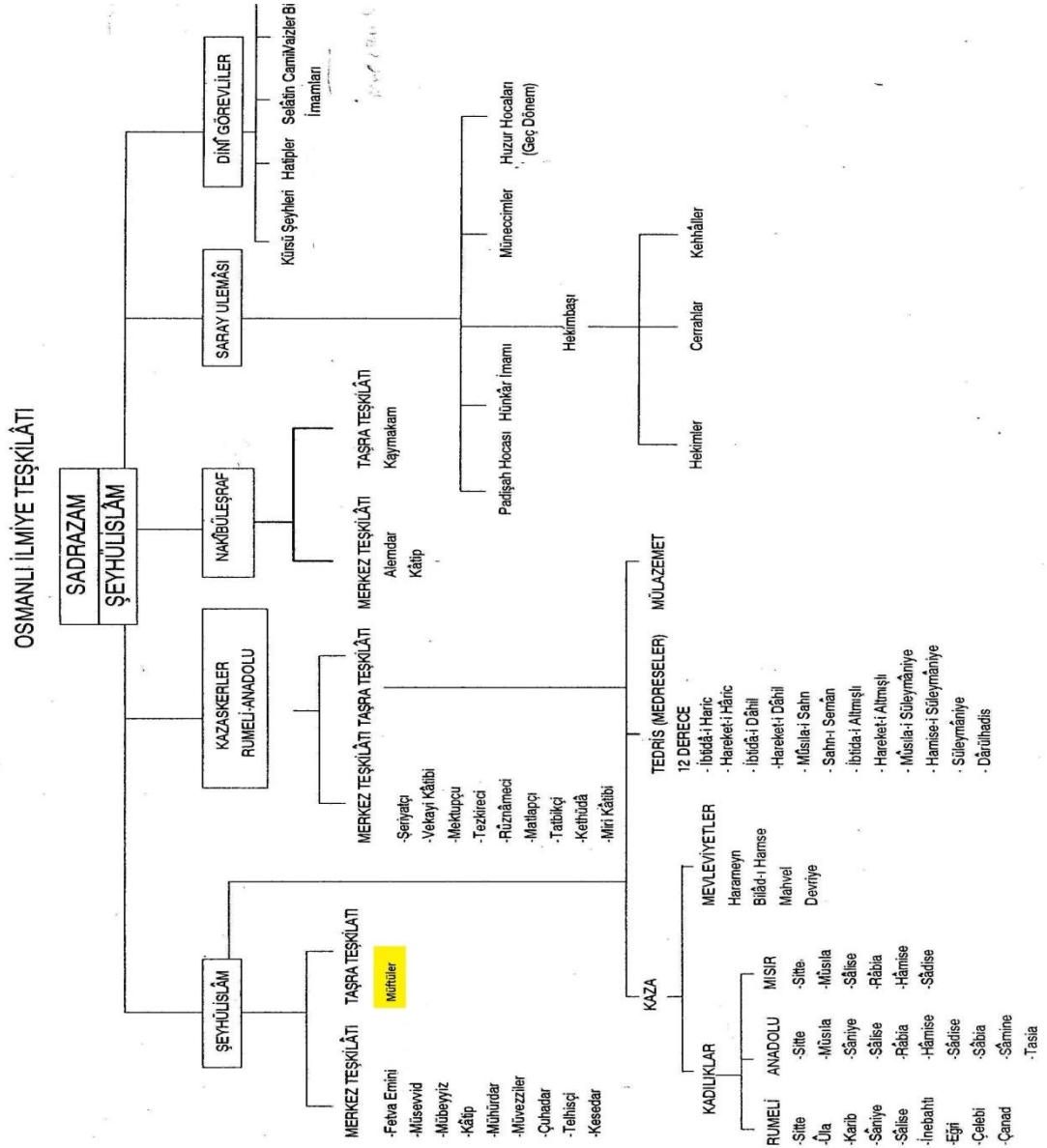
- Yurdakul, İlhami: Osmanlı Devleti'nde Şer'î Temyiz Kurumları, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- Yücel, İrfan: "İmam", **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXII.
- , "Diyanet İşleri Başkanlığı", **DİA**, İstanbul, 1994, c. IX.
- Yücer, H. Mahmut: **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)**, İstanbul, 2003.
- Yüksel, Ayhan: **Tirebolu'dan Simalar**, İstanbul, 2005.
- Zengin, Z. Salih: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)", EÜSBE, Kayseri, 1993, (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).
- , "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, c. 17, sy. 1, 2008, s. 384.
- El-Zuhayli, Muhammed: "Fetva ve Takva", Çev: Mustafa Ateş, **Diyanet İlmî Dergi**, c. 29, sy. I. (Ocak, Şubat, Mart 1993), s. 97.

EKLER

EK-1 Osmanlı Taşra İdaresi

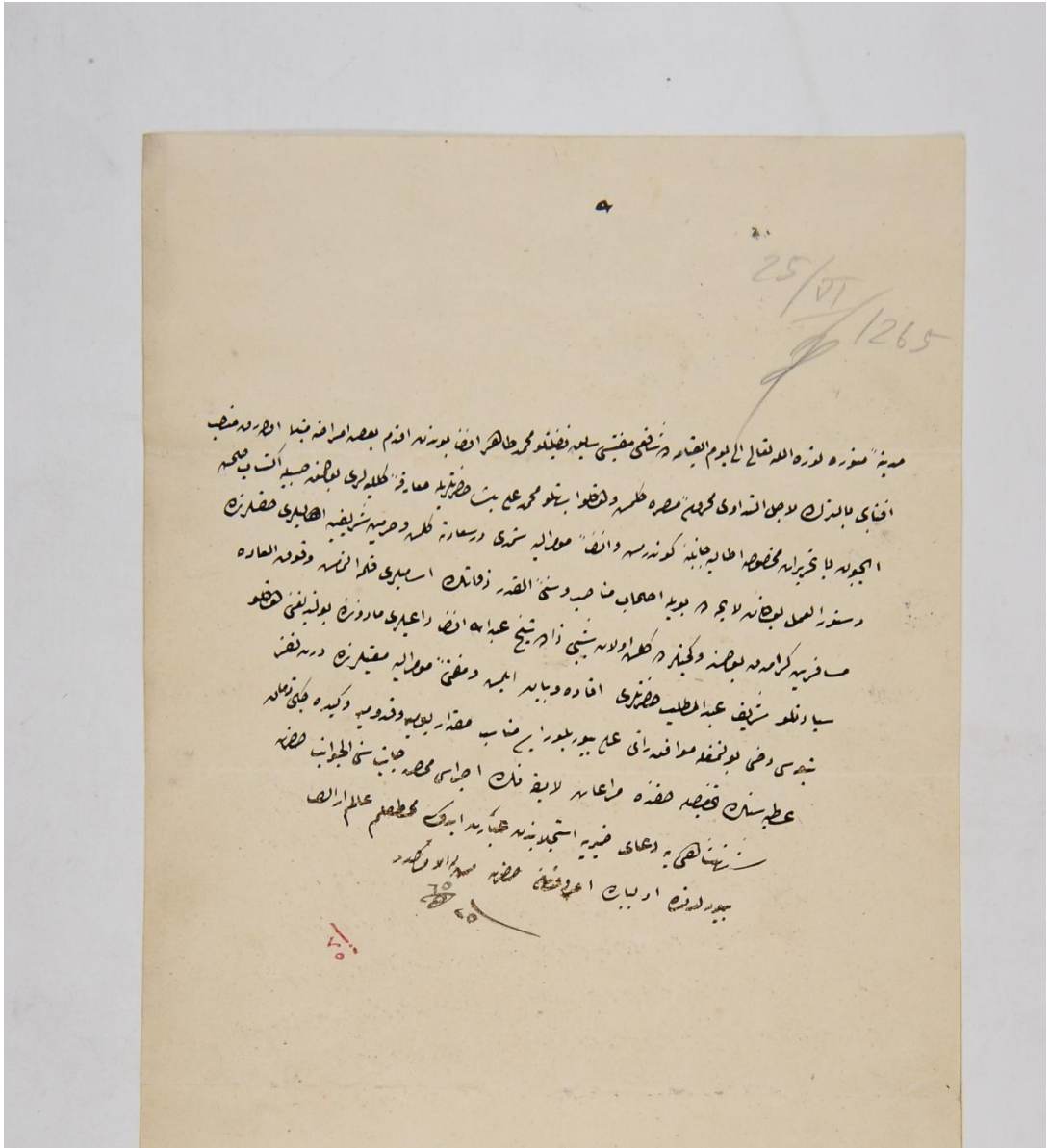

EK-2 Osmanlı İlmîye Teşkilatı

EK-3 BOA., A. AMD., 8/31, (3 Recep 1265/25 Mayıs 1849).

İtalya'ya gidip oradan Dersaadet'e gelen Medine'nin sabık Şafii Müftüsü Mehmed Tahir Efendi'ye verilecek harçlık ve atıyye ile ilgili arşiv belgesi.

EK-4 BOA., HAT., 604/79536, (29 Zilhicce 1251/16 Nisan 1836).

Vefat eden Urfa müftüsü sâbık Ali Efendi'nin yerine oğlu Abdurrahman Efendi'nin görevlendirilmesi ve zeametinin kendisine tevcihi.

تخلها كريم الشيا ولد غايه عاطفاه انتم حفزيك
اوره نفيسي ابن علي افنديك دفاعي واوره نوونك شفجه محرمي عبدالرحمه افندي داعيه احالسي حنبله نقوي مومي المالك بروجه نقاي
عده سنه بولمانه زمانك ذي مومي عبدالرحمه افندي داعيه تقاعد توجيه انتمسي اوره اظهسي طوفانه با اعدام وكحضرا ووشيا
قلمك اوليني سيواس واليسي دوقه رشيد باشا حضرتي طوفانه تحميد اشعار اوضح وكيفت وولدو مكرم باشا حضرتي بالاسفلك
منظور عالي حضرت شاهان بورقن اوره مسول سوي عطوفتيري قلمك وواقعا اولظنر اهابلك تامينه ونظنهدي خططاي
وقت و حاله دي بولمك اولظنه حال انرا اعلام وشروط نظر زعامت مزبورده لك مومي عبدالرحمه افندي داعيه توجيهي خصصه ه
هر بوجه اراده احصا فاعاده جناب هو كان شرح صدر بور بور ابرم اشعاري باينه اراده افنديك

دوقه غايه ابنه عاطفاه ذاقو قلمك بركم قلمك حفزيك
احصا نفيسي قلمك اولاده انسيونيكزه قلمك بولور ارسال بور بولور اولاده جدارك ومولا
خلياكي بولور حضرت ملاكايه عظمي دوقهيم براه مشول نظرسونك اتوجاهي مشورتاي
مومني انرا اعلام اوليني ووجه زعامت مزبورده لك موميله عبدالرحمه افندي داعيه
نهاد حضرت ملاكايه كور ملاكايه تقلايمس اولظنه اجلوي قلمك بايت

HAT 604/29536

HAT. 0604

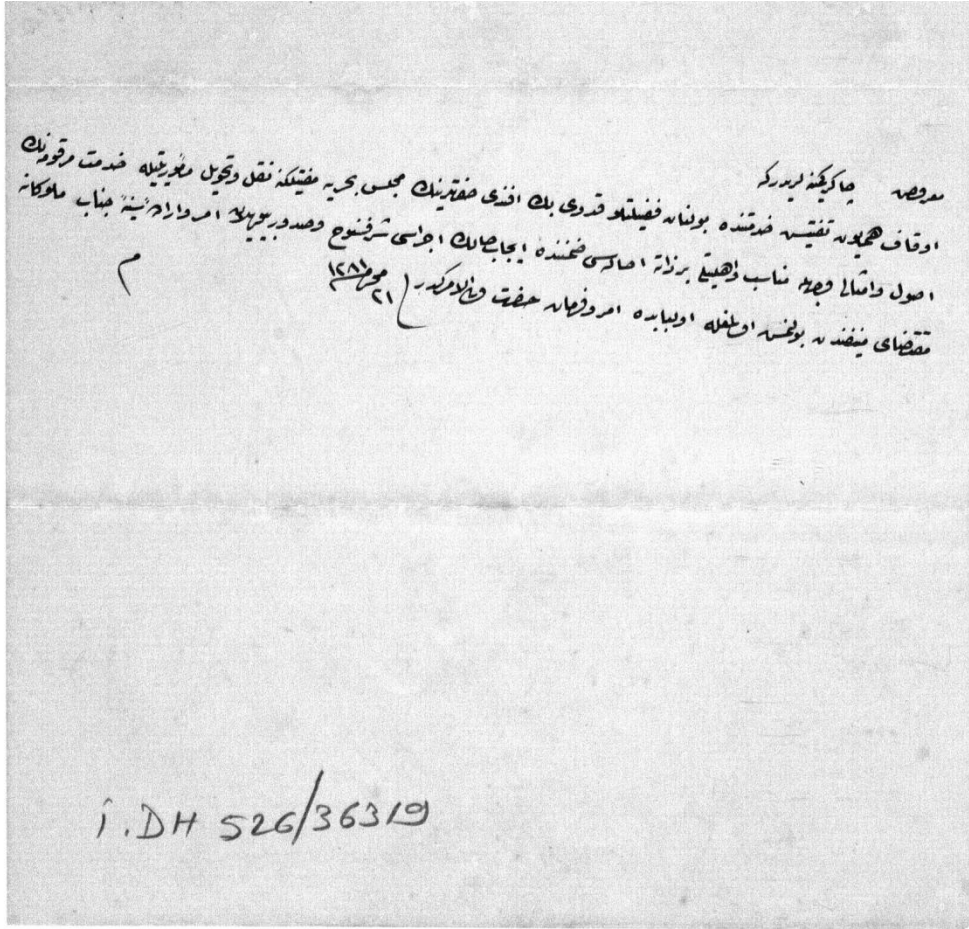
EK-5 BOA., HAT., 635/31318 C, (25 C 1239/26 Şubat 1824).

Ereğli’de müftüyü idam eden eşkıyadan dördü şer’ ile idam olunup Bor ve Şucaeddin kazalarına firar eden katillerin Ereğli’ye geldiklerinde hükûmete teslim edeceklerine dair ahaliden senet aldığı hakkında Karaman Valisi Hasan Rıza Paşa mührüyle kapı kethüdasına yazılan mektup.

مکارم افتم
دیکر شکرده تحیر اولدیغی اوزده اولکیده وقوجو کونضا هبلک موصلریم ومقنبلک قاندم وکونفری
عندم وده تحیر اولدیغی ایشار اولدیغی وقومر مقضاهای غیر فیضا اوزده اجدادیم وارکلا اولدیغی کونفری
بیکونفرده ورود ایدوب قاندریم کونجاغیم بورشوراج الیم قضاغه وار اولانلرک مع بعد فیضا زبوره
کلامک وکونفری حمله وال کونفری طریقی ویر ملک اوزده اهالی قضاغی که راحت واستیغای موجب
اولور جهله تحیریم اوزده کونفری ای اهالی یوزر و حقیقه تدا ایچک عذاته تعالی مع کونفری وای
وقاریم امن وای اوزده جانب کونفری ها یوزر ایدیم غمده ده اولدیغی واهالی کونفری وای دزنیله مع
اولدیغی اعلیم وای کونفری طره غنایم ایل اولدیغی ارایه ای اقتضا ایدیم وای دزنیله مع

EK-6 BOA., İrade-i Dahiliye, 526/36319, (21 Muharrem 1281/25 Haziran 1864).

Kadri Bey'in Meclis-i Bahriye Müftülüğü'ne tayin tezkiresi.

İ.DH.00526

EK-7 BOA., HAT., 754/35634, (19 S 1255/4 Mayıs 1839).

Geçim sıkıntısı içinde bulunan Kars Müftüsü Hasan Efendi'ye 150 kuruş maaş tahsis edilmesiyle ilgili 1839 senesine ait isti'zan ve cevabı.

سبحانم کربیم الشیخا دولو عاقلقد اقدم حضرتی
قاری منشی حسرتی ذمہ ارباب علم و کادہ و طرف اشرف حضرت شریف ہجویدہ و علوف خیرہ سببہ اعظام اولور اولور
اولی و برتقضا وقت حال قلت معانی ایله دوہار ضائقہ و اضطراب بولیشی بایله افری موسی ارباب حالہ معرفت اشر و
جزیبی مالذہ و یاغور اصر دم کر کندہ شہرہ یوزانی نغردی تعینی القاسمہ انشا اصر دم مستی عطا و قلمو عطاہ ما شاف
قوت کوی افری بندہ لرنبہ رسول تقبیلہ بر قلم عدم نظر معلوم فور حضرت شاہانہ بولویہ اوزرہ رسول صوب ساری
تخصیص اولغده مشیر مشا ارباب التماس و مہلہ صدقہ سر معانی افری صیاب ملوکاتہ اولور اوزرہ جزیرہ مذکورہ مالذہ و یاغور
کند و معاشندہ اولور و افری موسی ارباب معرفت شہرہ اولقار معانی تعینی خصوصندہ نومولہ الزوہ اھا اعاذہ حضرت شریف
شعلی بولور ارباب اشعاری منظر ہم بہ لریر اقدم معلوم اولور بولور ارباب اشعاری منظر ہم بہ لریر اقدم معلوم اولور بولور ارباب اشعاری
مہلہ صدقہ سر معانی افری صیاب ملوکاتہ اولور اوزرہ جزیرہ مذکورہ مالذہ و یاغور حضرت شریف

HAT 754/35634

EK-9 BOA., HAT., 279/16519, (29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831).

Daha önce Magosa'ya sürülen Sabık Lârende Naibi Esad Efendi ve Müftüsü Hacı Ömer Efendi'nin af ve ıtlakı.

(246)
رؤفدك اطلاع امرى نقيه وشاره على بنى ابراهيم
اهلناك قطيبي بوده وبقدر بالذات فرج ودر بدو بنفش رفته اولوز
بادشام

شكوتك كرامتو مرابطو قدرتمو وضع قلم افتم
وقداده اليه الحاج على باشا قولاى طرفون بودقم وود اولوده تحريف مانكس بوندون افتم ماغوسه بر نفى واجدول اولدنايه
سابقا لورنك نايبى محمد اسعد افندى وخصى حاجى عثمانزادك عصفه واطدوقارى باينج امر شريف صدورى مستدعا اولمطر تحريف مانكس
بعدي قومه قطيبيون ويريده امرى دركنار ايندرلكم مولى ايهانك محل مرقوم نفى واجدولرى قضى اسبوسنه مبارك
حاجوى اولمطر با ايتار شيخ اسودى امرى اصدار اولمطر محل منقارنه اقامت ايندرلكى مابا واد اولمطر
اعدم قيرى باديسته تبرج وريشى اولمطرى دركنار مذكورون مستبان اولمطره نامى تحريف مذكور خطمدرها ايندرلك
بيريلمه اجوده رفوع خطى مانكس لوزى قدرى مولى ايهانك مقدم نفى واجدولرى باينج اصدار اولمطر زمان عالم
مستار ايله انراسيم اصدار وبودقم بدقيون اطدوقارى موصاف افضا ايدن امر شريف اصدار الحقه اورنك اشارى عليه
اطدوقارى مصادق سنيه شاهانزى تابان بيورلوزيس افضا ايدن امر شريف اصدار الحقه اورنك اشارى عليه
تحريف مذكور سماحتو شيخ اولمطر افندى واهل بيده كوردلرجهي حاط علم هلكلى بيورلوزيس ايدن ايدن تحريف كرامتو
قدرتمو وضع قلم افتم بادشام حفيظ كرامتو

HAT 279/16519

EK-10 BOA., HAT., 346/19704, (15 Şaban 1247/19 Ocak 1832).

Bab-1 Fetva'ya yazıldığı vechile, Haleb Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin azliyle yerine Müfti-yi Sabık Cabirzade Ahmed Efendi'nin ve Antep Müftüsü Mehmed Faik Efendi'nin azliyle yerine Osman Efendi'nin tayinleri yapılmış olmakla, menşurlarının irsali hakkında Mehmed Paşa'nın Sadaret'e arızası.

عائبد عفو فو مرؤندو خيالو رطعم صوفندى
نفسى باب فتوا بناجى به اورو عرض من معاذت مستبانه اورى عفى وجهه حد يقضى بدارمى اوقى ايه جنبه نفسى محرفانو اوليك عوفد به
برلرته حيله نفسى ساپو جابر بزده ليد طاج اعزوقى و عجاب دى علامه سند و ما زاندم قضيلو عثا اوقى نفسى نصب و نصبه بوربه و
افضا ايد مشور عايد برك اخذ و ارسلدنه گمه و بوجوه صك كبررم و وجهه بظفى حيلو قضا بجا بايشنى و قضا و ساپوسى محذور لجه
و معاذت شاقى برفع ذهبى مستلغ كوروش اولمغه اول باول مارا لور كوروش لور ارسلان و صيدناورى بعث و ابرهالى حضوره بزل من
و مع و مقدره بورمك انهنمده نأويد رطعم (ه ا ل ك)

HAT. 346/19704

EK-11 BOA., HAT., 405/21175, (22 L 1245/16 Nisan 1830).

Yanya Müftülüğü'ne Sabık Müftü Sadullah Efendi'nin tayini ve vasıfları.

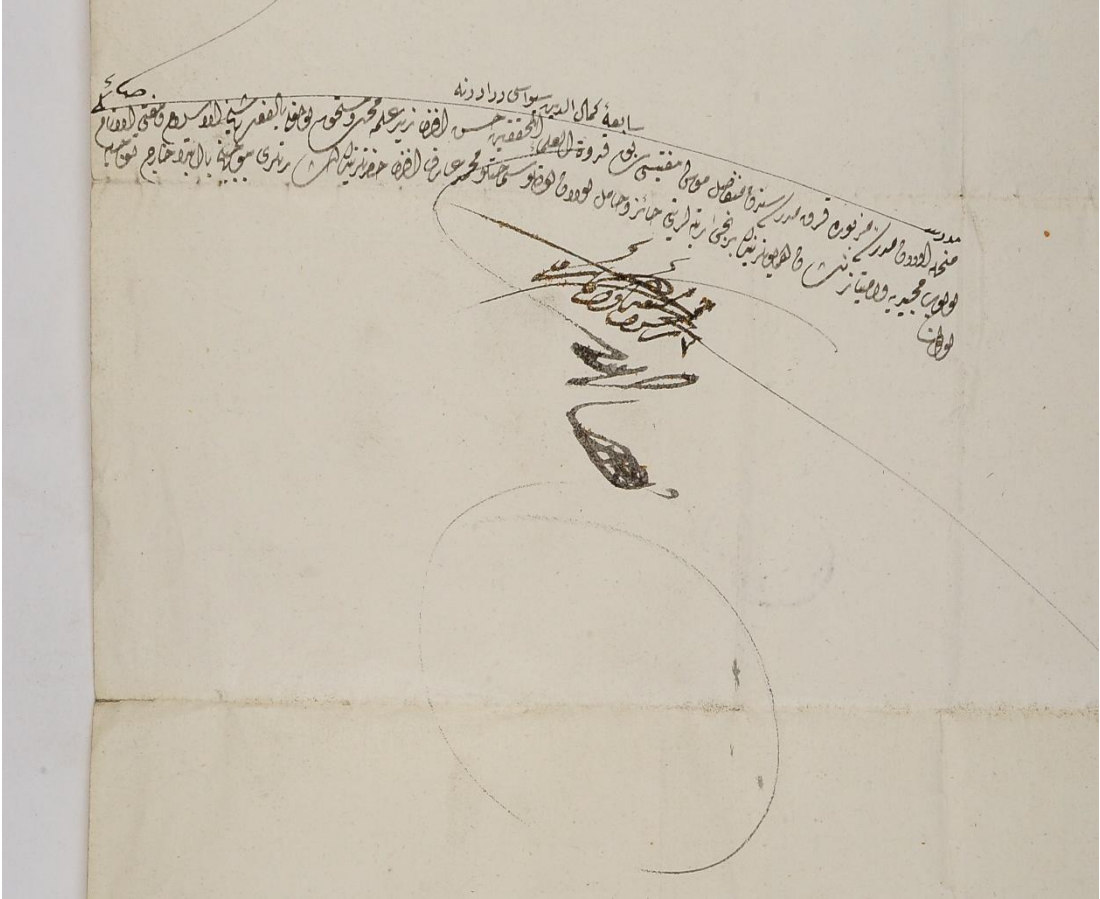
سادولاه ملکلاه مؤنناه ذرئنا نعم مصلح حمزولیک
بایته مفتیحی حاجی فیض الله اقرنی برهیزکار و کتبخ در بانسار وه حاله امدور قنابه مقدر واهج و کبابوگی
کندوسندن خنودوشکارا یاده سادولاه علیم باش حفرلی طاقزیه بایته یسکم لقب و لقبه قنانه عبداللطیف اقرنی
کندومصلحتی ترویج صفتی خلفانها ابرارک مولای ابرارک بنه طه کیدارنیز آقینبی مقربا ایزیری ایشی اهج
در عایا مولایا حاجی فیض الله اقرنیز خنودوشکارا و در قلس بیابنله امور قوس بنه مولای ابرارک حاله و حالایا بنه
نابیی الید معظمی وهی اقرنیک مدت کلومی خانه رسیده ادریم مولای ابرارک دهی نیشکارا در قنانه کجه نیابیه
مذکوره ذوقنی سنه رحیمی عزه سندن عده سنه ابقا قلندر سندی سیله و دو دایره اعلام و صحیفه اقرنی
ایلی سوب دستوریدلر قلمش اولغینه بزوق و صراف کبفتا مالدنیز دهی معلوم عالیبد پور روح اقرنی
اجری توفیق هم بهر ابرارک کتبا بنه شرفی لسه نقیمه ابدار قلندر

HAT 405/21175

EK-13 BOA., A. DVN., 136/25, (07 R 1275/14 Kasım 1858).

Münhal olan Medrese'nin, sabık Muş Müftüsü Hasan Efendi'ye tevcihi.

EK-14 MİLLİ MÜCADELE KAHRAMANI BAZI MÜFTÜLER

Ahmet Hulusi Efendi
Denizli Müftüsü
(1861-1931)

Mehmet Esat Efendi
Çine'de Milli Ordu Müftüsü
(1882-1957)

İsmail Hakkı Efendi
Ayancık Müftüsü
(1872-1920)

Mehmet Hulusi Efendi
Yozgat Müftüsü
(1888-1964)

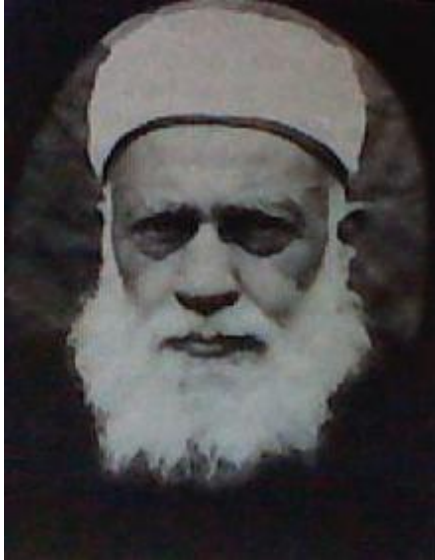
EK-15 MİLLİ MÜCADELE KAHRAMANI BAZI MÜFTÜLER

Mehmet Emin Efendi
Taşköprü Müftüsü
(1841-1921)

Hasan Fehmi Efendi
İnegöl Müftüsü
(1856-1942)

Hafız Mehmet Bahâeddin Efendi
Tosya Müftüsü
(1866-1928)

Mehmet Vasfi Efendi
Gemlik Müftüsü
(ö-1921)